

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ Βήμα

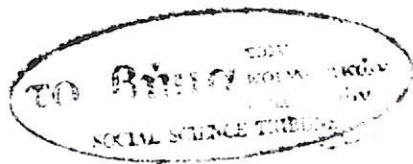
- **Α. Γ. Καρασαββόγλου** : Διεύρυνση της Ε.Ε. και μεταναστευτικά ρεύματα
- **Χ. Κολύμπαλης** : Η οικονομία του αθλητισμού
- **Σ. Αυγητίδου** : Μεθοδολογικά ζητήματα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας
- **Μ. Παπαστεργίου-Χ. Σολομωνίδου** : Πως χρησιμοποιούν το διαδίκτυο τα παιδιά
- **Γ. Κακούρου-Χρόνη** : Μουσεία: Νέοι τρόποι marketing και νέα κριτήρια επιτυχίας
- **Ζ. Αντωνοπούλου-Τρεχλή** : Ποίηση και αυτονομία
- **Ν. Τσίρος** : Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Habermas
- **Α. Ρούσσης** : Διεθνείς πολιτικές και περιβάλλον
- Συνέδρια
- Βιβλιοκριτική
- Περιλήψεις άρθρων (Summaries)

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Θ΄

Τεύχος 34

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

10/2/03

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

A. Γ. Καρασαββόγλου: Διεύρυνση της Ε.Ε. προς ανατολάς και αναμενόμενες μεταναστευτικές ροές	5
Χαράλαμπος Κολύμπαλης: Η οικονομία του αθλητισμού	27
Σοφία Αυγητιδού: Μεθοδολογικά ζητήματα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας	59
Μαρίνα Παπαστεργίου, Χριστίνα Σολομωνίδου: Πώς χρησιμοποιούν το διαδίκτυο τα παιδιά και τι αναπαραστάσεις σχηματίζουν με αυτό	83
Γεωργία Κακούρου-Χρόνη Μουσεία: Νέοι τρόποι marketing και νέα κριτήρια επιτυχίας	113
Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή: Ποίηση και αυτονομία	129
Νικόλαος Τσίρος: Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas	143
Αναστάσιος Γ. Ρούσσης: Διεθνείς πολιτικές και περιβάλλον	159

Συνέδρια	179
Βιβλιοκριτική	181
Περίληψεις στα Αγγλικά (Summaries in English)	187

Διεύρυνση της Ε.Ε. προς ανατολάς και αναμενόμενες μεταναστευτικές ροές

Α.Γ. Καρασαββόγλου*

Περίληψη

Ένα από τα βασικά ζητήματα που συσχετίζονται με την προς ανατολάς διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι το μέγεθος και η ένταση των αναμενόμενων μεταναστευτικών ροών. Μετακινήσεις προς τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. θα υπάρξουν πέραν κάθε αμφισβήτησης. Σ' αυτό συνηγορούν οι μεγάλες αποκλίσεις στα επίπεδα ευημερίας, τα κοινά σύνορα και η ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων στις χώρες υποδοχής. Εκτιμάται δε ότι οι βασικές χώρες-στόχος των μεταναστών θα είναι η Γερμανία και η Αυστρία.

Διευκρινίζεται, ωστόσο, ότι μακροπρόθεσμα, τα μεταναστευτικά ρεύματα από τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες δεν πρόκειται να προκαλέσουν σημαντικά προβλήματα στις οικονομίες υποδοχής, αφού οι επιδράσεις δε θα είναι έντονες, δε θα προκαλέσουν ανισορροπίες και πάντως δε θα οδηγήσουν σε απορύθμιση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού των χωρών υποδοχής.

1. Εισαγωγικά

Η επικείμενη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ανατολάς συνιστά ένα εγχείρημα με ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Οι μετακινήσεις πληθυσμών από τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες προς τις χώρες-μέλη της Ε.Ε., αποτελεί μια σημαντική παράμετρο των αναμενόμενων συνεπειών της διεύρυνσης. Η Ε.Ε. στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της κοινής με-

* Καθηγητής, ΤΕΙ Καβάλας.

ταναστευτικής πολιτικής της αποφάσισε να μην επιτρέψει την ελεύθερη μετακίνηση των εργαζομένων των χωρών του πρώτου κύματος διεύρυνσης και να εφαρμόσει μεταβατικές διατάξεις με χρονικό ορίζοντα επτά (7) χρόνων, στη διάρκεια του οποίου τα εθνικά κράτη θα μπορούν να καθορίζουν αυτόνομα την πολιτική που προτίθενται να ακολουθήσουν απέναντι στους μετανάστες.

Αν και οι προηγηθείσες διευρύνσεις της Ε.Ε., και ιδιαίτερα αυτή προς το νότιο τμήμα της, δεν οδήγησαν σε μαζικές μετακινήσεις εργαζομένων προς τις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες της τότε Ε.Ο.Κ., το θέμα του αναμενόμενου όγκου και των επιδράσεων της εξ ανατολών ορμώμενης μετανάστευσης είναι σημαντικό, αγγίζει και επηρεάζει τόσο την Ε.Ε. όσο και τις χώρες-μέλη της και συνακόλουθα απασχόλησε και απασχολεί τους ερευνητές.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει και να σχολιάσει ορισμένες πλευρές της μετανάστευσης που αναμένεται να προκαλέσει η ένταξη χωρών από την ανατολική Ευρώπη στους κόλπους της Ε.Ε.

Στο πλαίσιο αυτό, αρχικά προσεγγίζεται το κοινοτικό δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί σήμερα στις χώρες-μέλη της Ε.Ε. και στη συνέχεια γίνεται μια σύντομη αναφορά στην επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στο επίπεδο ευημερίας των χωρών αποστολής και υποδοχής μεταναστών. Ακολούθως, παρουσιάζονται τα «μεταναστευτικά» αποτελέσματα των έως τώρα διευρύνσεων της Ε.Ε. Τέλος παρατίθενται στοιχεία για τον όγκο του μεταναστευτικού δυναμικού που προέρχεται από τις ανατολικές χώρες και είναι ήδη εγκατεστημένο στα όρια της Ε.Ε. και επιπλέον, παρουσιάζονται και αξιολογούνται εκτιμήσεις αναφορικά με το αναμενόμενο μεταναστευτικό δυναμικό, ενώ γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση της Γερμανίας, καθότι αναμένεται να απορροφήσει το μεγαλύτερο τμήμα της δυνητικής μεταναστευτικής μάζας.

2. Το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων

Το δικαίωμα ελεύθερης εγκατάστασης των ατόμων, καθώς επίσης και η δυνατότητα ανεμπόδιστης μετακίνησης του εργατικού δυναμικού εντός των ορίων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της πλήρους ένταξης μιας χώρας στους

κόλπους της Ε.Ε. Στο άρθρο 48 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, το παραπάνω δικαίωμα ορίζεται ως η κατάργηση κάθε μορφής εθνικής διαφορετικότητας στη μεταχείριση των εργαζομένων στις χώρες μέλη, η οποία σχετίζεται με την απασχόληση, τις αμοιβές και τις γενικότερες συνθήκες εργασίας. Το δικαίωμα αυτό μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ισχύει σήμερα στα έξι (6) ιδρυτικά μέλη Γερμανία, Γαλλία, Ολλανδία, Βέλγιο, Ιταλία και Λουξεμβούργο. Σ' αυτές λοιπόν τις χώρες ένας εργαζόμενος, όπως επίσης και ένας αυτοαπασχολούμενος, μπορεί να απασχοληθεί ως αλλοδαπός υπό τις ίδιες προϋποθέσεις που διέπουν και την απασχόληση ενός ημεδαπού. Επιπλέον, στο πλαίσιο της δημιουργίας της ενιαίας εσωτερικής αγοράς, το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης απέκτησαν και κατηγορίες του μη ενεργού πληθυσμού, όπως οι συνταξιούχοι και οι φοιτητές, ενώ επιπλέον έχουν δρομολογηθεί διαδικασίες αμοιβαίας αναγνώρισης των αποκτώμενων επαγγελματικών τίτλων, καθώς επίσης και της αμοιβαίας αναγνώρισης των απαιτήσεων κοινωνικής ασφάλισης (Hoepkeorp E., Heinz W, 1999).

Η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ανατολάς και η σταδιακή ένταξη νέων χωρών στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει συνδεθεί με το ενδεχόμενο πρόκλησης σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων από τις χώρες αυτές προς τις αγορές εργασίας της Ένωσης. Για το λόγο αυτό έχει αναπτυχθεί ένας έντονος προβληματισμός αναφορικά με τον όγκο και τις επιπτώσεις της αναμενόμενης μετανάστευσης, κυρίως σε χώρες που έχουν κοινά σύνορα με τις υπό ένταξη χώρες.

Έτσι λοιπόν έχει ξεκινήσει ένας κύκλος διαπραγματεύσεων γύρω από τα ζητήματα και τις διάφορες πλευρές της μετανάστευσης και τη διαμόρφωση μιας κοινής μεταναστευτικής πολιτικής της Ε.Ε. Ωστόσο, αυτές οι διαπραγματεύσεις-συζητήσεις δεν αφορούν –πρέπει να διευκρινισθεί ευθύς εξ' αρχής– στο ενδεχόμενο αμφισβήτησης της κυρίαρχης αρχής για την υλοποίηση της αρχής της ελεύθερης εγκατάστασης και απασχόλησης των εργαζομένων, παρά μόνον στη διαμόρφωση και αποδοχή μεταβατικών ρυθμίσεων μέχρι την πλήρη ισχύ αυτής. Το ερώτημα, μ' άλλα λόγια, που τίθεται είναι η διαμόρφωση και εφαρμογή μιας μεταβατικής περιόδου για τις χώρες-μέλη της Ε.Ε.

Τα επιχειρήματα που προτάσσονται προκειμένου να εφαρμοσθεί η λογική των μεταβατικών ρυθμίσεων, έχουν να κάνουν πρώτον, με τις προσδοκίες των κρατών-μελών της Ε.Ε. για τη δρομολόγηση μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων, που πιστεύεται πως

θα προκαλέσει η ένταξη των νέων χωρών στην Κοινότητα και δεύτερον, με τις αναμενόμενες σημαντικές επιπτώσεις της εισόδου επιπρόσθετου εργατικού δυναμικού στις ευρωπαϊκές οικονομίες και ειδικότερα στην απασχόληση και τους μισθούς.

Είναι γεγονός ότι οι αγορές εργασίας της Ε.Ε., σε αντίθεση προς τις αγορές αγαθών-υπηρεσιών και κεφαλαίων, εξαιρέθηκαν από τις διαδικασίες φιλελευθεροποίησης που έλαβαν χώρα στους κόλπους της Ε.Ε. Η Ε.Ε., συμμεριζόμενη μάλλον τις ανησυχίες από τη διεύρυνση και ιδιαίτερα αυτές που αφορούν στο ενδεχόμενο πρόκλησης μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων, προσέφερε στις χώρες μέλη της τη δυνατότητα, κατά την υπογραφή των Ευρωπαϊκών Συμφωνιών με τις υπό ένταξη χώρες, να εφαρμόσουν νομοθετικές ρυθμίσεις που θα περιορίζουν την ελεύθερη μετακίνηση εργαζομένων από τις χώρες αυτές προς την Ε.Ε. Μ' άλλα λόγια, η ρύθμιση θεμάτων εισόδου μεταναστευτικού δυναμικού από τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες παραμένει, με βάση τις παραπάνω Συμφωνίες, στη δικαιοδοσία των εθνικών κρατών-μελών της Ε.Ε. Τις Ευρωπαϊκές Συμφωνίες ακολούθησε πρόσφατα η διαμόρφωση ενός πλαισίου για τη χάραξη κοινής μεταναστευτικής πολιτικής της Ε.Ε., όπου υιοθετήθηκε η λογική της κατ' αρχήν εφαρμογής μεταβατικών ρυθμίσεων έως την πλήρη ισχύ της αρχής της ελεύθερης διακίνησης ατόμων-εργαζομένων. Εύκολα καταλαβαίνει κανείς ότι αυτή η λογική αποτελεί συνέχεια της πολιτικής και των βασικών αρχών που υιοθετήθηκαν στις Ευρωπαϊκές Συμφωνίες με την έννοια ότι περιορίζουν, τουλάχιστον για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, την ελεύθερη μετακίνηση του εργατικού δυναμικού των υποψηφίων προς ένταξη χωρών.

3. Μετανάστευση, αγορά εργασίας και ευημερία Μια γενική θεώρηση

Η μετακίνηση εργατικού δυναμικού οδηγεί, κατά βάση, στην αύξηση της ευημερίας τόσο στη χώρα υποδοχής όσο και στη χώρα προέλευσης. Και τούτο διότι η τιμή της μετακινούμενης εργατικής δύναμης, ο μισθός δηλαδή που θα αποκομίσει ο μεταναστεύων είναι, κατά κανόνα, για τα δεδομένα της χώρας προέλευσης, υψηλότερος από το αναλαμβανόμενο κόστος της μετανάστευσης, ενώ για τα δεδομένα της χώρας υποδοχής, ισχύει ότι ο μισθός του μετανάστη είναι χαμηλότερος από την προστιθέμενη αξία που αυτός παράγει (Sinn H-W. et al., 2001).

Το θεωρητικό υπόβαθρο της διερεύνησης των επιπτώσεων της μετανάστευσης στο επίπεδο ευημερίας (Bruecker H. et al., 2001), στηρίζεται στην υπόθεση για την ύπαρξη στη χώρα υποδοχής συνθηκών συνεχούς εκκαθάρισης της αγοράς εργασίας (πλήρης απασχόληση). Σε τέτοιες συνθήκες, η μετανάστευση οδηγεί σε αύξηση της παραγωγής και παράλληλη πτώση των πραγματικών μισθών, εξαιτίας της αύξησης της προσφερόμενης ποσότητας εργατικής δύναμης. Η πτώση, εν τούτοις, του επιπέδου των πραγματικών μισθών καθιστά αποδοτικότερη την τοποθέτηση επιπρόσθετου εργατικού δυναμικού στις επιχειρήσεις. Επειδή δε η παραγωγικότητα αυτών υπερβαίνει το επίπεδο αμοιβών τους, προκύπτουν κατ' αυτόν τον τρόπο επιπλέον κέρδη. Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνει χώρα μια διαδικασία ανακατανομής των εισοδημάτων προς όφελος του κεφαλαίου. Δεδομένου δε ότι τα οφέλη του κεφαλαίου είναι υψηλότερα από τη μείωση των πραγματικών μισθών, συνολικά προκύπτει μια αύξηση της ευημερίας της ημεδαπής, συμπεριλαμβανομένων πλέον και των αλλοδαπών που καρπούνται μέρος αυτής, μέσω των εισοδημάτων που πετυχαίνουν.

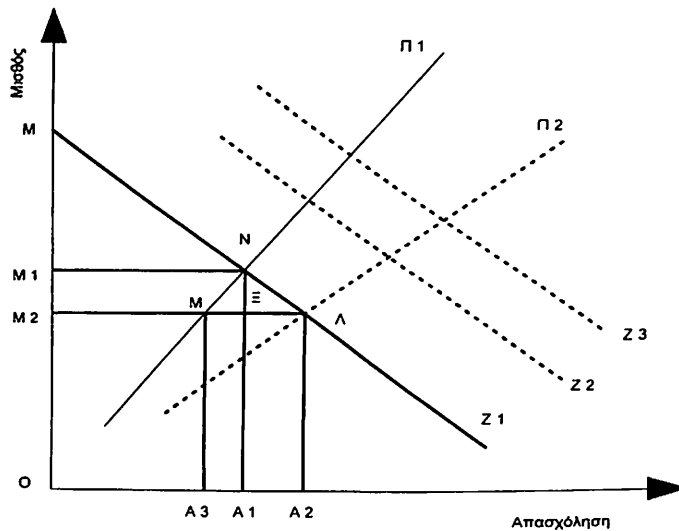
Η παρουσία μεταναστών ισοδυναμεί με μεγέθυνση των αγορών στη χώρα υποδοχής και σε περιοχές-τομείς όπου παρατηρούνται οικονομίες κλίμακας αυτό σηματοδοτεί αύξηση της παραγωγής και του εισοδήματος με γρηγορότερους ρυθμούς. Βεβαίως, πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα οφέλη αυτά δεν επιμερίζονται ομοιόμορφα ούτε χωροταξικά αλλά ούτε και μεταξύ αυτών των ίδιων των εργαζομένων. Ειδικότερα, αν το εισερχόμενο εργατικό δυναμικό βρίσκεται σε συμπληρωματική σχέση προς τους ημεδαπούς συντελεστές παραγωγής, τότε οι δεύτεροι μπορεί να αποκομίσουν εισοδηματικά οφέλη, ενώ σε περίπτωση υποκατάστασης ημεδαπών από αλλοδαπούς, οι ημεδαποί εργαζόμενοι μπορεί να υποστούν σημαντικές εισοδηματικές απώλειες (Gerdes G., 2000).

Είναι, όμως, περισσότερο κοντά στις πραγματικές συνθήκες της οικονομίας να δεχτούμε ότι οι αγορές εργασίας, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, δεν τελούν υπό συνθήκες εκκαθάρισης και ότι στην αγορά εργασίας υπάρχει σημαντικής έκτασης ανεργία. Σε αυτήν την περίπτωση τα αποτελέσματα της επίδρασης της μετανάστευσης στην ευημερία εξαρτώνται από τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού δυναμικού. Μετανάστες με συμπληρωματικά (υποκατάστατα) χαρακτηριστικά ειδίκευσης προς αυτά των ανέργων ημεδαπών, συμβάλλουν στην αύξηση (μείωση) της ζήτησης γι' αυτές τις ειδικότητες και περιορίζουν (διογκώνουν) έτσι την ανεργία.

Οι επιδράσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής είναι αποτέλεσμα τριών παραμέτρων: της προσφοράς εργασίας και των αμέσων και εμμέσων μεταβολών της ζήτησης εργασίας.

Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων της προσφοράς εργασίας, καθώς και των εμμέσων επιδράσεων της ζήτησης εργασίας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί το νεοκλασικό υπόδειγμα με δύο συντελεστές παραγωγής, την εργασία και το κεφάλαιο. Σ' αυτό γίνεται η υπόθεση ότι η εργασία παρουσιάζει ομογενή χαρακτηριστικά και ότι τόσο η προσφορά όσο και η ζήτηση είναι σχετικά ελαστική ως προς το μισθό. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει την αγορά εργασίας στη χώρα υποδοχής πριν και μετά την είσοδο μεταναστών σ' αυτήν.

Πίνακας 1

Πηγή: Steinek A., 1994, σελ. 47.

Πριν την είσοδο των μεταναστών, η εγχώρια αγορά εργασίας βρίσκεται σε κατάσταση ισορροπίας με τη διαμόρφωση των μισθών σε επίπεδα OM_1 . Σ' αυτά τα επίπεδα η προσφορά εργασίας είναι ίση με τη ζήτηση εργασίας OA_1 .

Με την είσοδο του μεταναστευτικού δυναμικού, η καμπύλη προσφοράς εργασίας μετατοπίζεται δεξιότερα στη θέση Π_2 . Αυτό

οδηγεί σε αύξηση της συνολικής απασχόλησης κατά Α1Α2 σε ΟΑ2, το συνολικό προϊόν της οικονομίας αυξάνει από ΜΝΑ1Ο σε ΜΛΑ2Ο και παράλληλα λαμβάνει χώρα μια μείωση του επιπέδου μισθών από ΟΜ1 σε ΟΜ2. Εάν σε αυτό το χαμηλότερο επίπεδο μισθών, ημεδαποί εργαζόμενοι δεν είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν την εργατική τους δύναμη, τότε ταυτόχρονα με τη μείωση των μισθών θα μειωθεί και η απασχόληση των ημεδαπών κατά Α3Α1 σε ΟΑ3, κάτι που σημαίνει ότι στην έκταση Α3Α1 οι ημεδαποί αντικαθίστανται από αλλοδαπούς. Η παραπάνω εξέλιξη περικλείει σημαντικές πλευρές ανακατανομής των εισοδημάτων, τόσο μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου (λειτουργική κατανομή), όσο και εντός αυτής της ίδιας της εργασίας (προσωπική κατανομή). Συγκεκριμένα το Διάγραμμα του Πίνακα 1 δείχνει ότι Α3Α2ΛΜ είναι το εισόδημα των μεταναστών, ενώ το εισόδημα των ημεδαπών μειώνεται από Μ1ΝΑ1Ο σε Μ2ΝΑ3Ο. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε αύξηση του μεριδίου του κεφαλαίου στο συνολικό εισόδημα από ΜΝΜ1 σε ΜΛΜ2.

Η ανάλυση που προηγήθηκε, περιορίσθηκε στις συνέπειες που ασκεί στην αγορά εργασίας η μεταβολή-μετατόπιση της καμπύλης προσφοράς εργασίας. Η λογική της ανάλυσης αυτής, της επικέντρωσης δηλαδή της συζήτησης των επιδράσεων της μετανάστευσης κυριαρχικά στην πλευρά της προσφοράς εργασίας, ήταν αυτή που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, όταν είχε αρχίσει η μαζική προσέλευση μεταναστών από τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες της Ευρώπης. Την περίοδο λοιπόν εκείνη, η εισροή μεταναστών αντιμετωπίσθηκε ως μέσο για την αποσυμφόρηση των στενοτήτων που υπήρχαν στην αγορά εργασίας και για τον έλεγχο των πληθωριστικών πιέσεων. Για το λόγο αυτό μάλιστα, η τόνωση της καταναλωτικής ζήτησης ήταν μη επιθυμητή.

Πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται από το μέγεθος και την κατεύθυνση των επιδράσεων που προκύπτουν εξαιτίας ενδεχόμενων μεταβολών στην καμπύλη ζήτησης εργασίας.

Η παρουσία των μεταναστών τονώνει την καταναλωτική ζήτηση και δρομολογεί συνακόλουθες πολλαπλασιαστικές και επιταχυντικές επιδράσεις (αρχή του πολλαπλασιαστή και επιταχυντή) και επιπλέον η είσοδος και εγκατάστασή τους σε μια χώρα, οδηγεί και σε αύξηση των επενδύσεων (υποδομές, στέγαση, εκπαίδευση, κοινωνικές υποδομές). Τα παραπάνω μπορούν να οδηγήσουν σε επιπρόσθετες ανάγκες για εργατικό δυναμικό, και σε μια τέτοια περίπτωση, η καμπύλη ζήτησης εργασίας μετατοπίζεται αριστερότερα στη θέση Ζ2.

Θεωρητικά, μπορεί το θετικό αποτέλεσμα στη ζήτηση εργασίας να υπερκεράσει τις αρνητικές επιδράσεις στην απασχόληση και έτσι η μετανάστευση να οδηγήσει σε αύξηση της συνολικής απασχόλησης των ημεδαπών και τόνωση των μισθών. Η έκταση των θετικών αυτών επιδράσεων εξαρτάται, εκτός των άλλων και από τη διάρκεια παραμονής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Μετανάστες που σχεδιάζουν να παραμείνουν για περιορισμένο μόνον χρονικό διάστημα στη χώρα υποδοχής, συγκριτικά προς τέτοιους που προγραμματίζουν να μείνουν μακροπρόθεσμα στη χώρα, επιδεικνύουν κατά τεκμήριο μια περισσότερο συγκρατημένη καταναλωτική συμπεριφορά προκειμένου να αξιοποιήσουν τις αποταμιεύσεις τους στον τόπο προέλευσής τους (Bauer Th., 2000).

Η αντιπαράθεση του «αποτελέσματος προσφοράς» στο «αποτέλεσμα ζήτησης» δίνει, κατά συνέπεια, απάντηση στο ερώτημα για τις συνολικές επιπτώσεις της μετανάστευσης και εξαρτάται από τη φάση ή την εξελικτική πορεία των μεταναστευτικών ροών. Η άποψη που επικρατεί στη σχετική βιβλιογραφία είναι ότι στην αρχική φάση της εισόδου μεταναστών σε μια χώρα το «αποτέλεσμα προσφοράς» είναι ισχυρότερο από το «αποτέλεσμα ζήτησης», κυρίως για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι οι αμοιβές των μεταναστών στη φάση αυτή είναι μικρότερες από το απ' αυτούς παραγόμενο οριακό προϊόν και ο δεύτερος, ότι κατά την ίδια περίοδο, η μέση ροπή των μεταναστών προς αποταμίευση είναι υψηλότερη από την αντίστοιχη των ημεδαπών (Greenwood M. et al., 1986, σελ. 1745-1748). Όσο λοιπόν το «αποτέλεσμα προσφοράς» υπερέχει απέναντι στο «αποτέλεσμα ζήτησης», η εισροή μεταναστών θα οδηγεί σε μείωση του επιπέδου μισθών.

Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η παραπάνω επίδραση έχει βραχυπρόθεσμα χαρακτηριστικά, δεδομένης της με την πάροδο του χρόνου προσαρμογής-προσέγγισης της αποταμιευτικής συμπεριφοράς των αλλοδαπών προς αυτήν των ημεδαπών. Μακροπρόθεσμα όμως και όσο απομακρύνεται η ανάλυση από την αρχική αυτή φάση εισόδου των μεταναστών, μπορεί να αντιστραφεί η εικόνα και το «αποτέλεσμα της ζήτησης» να είναι εντονότερο από το «αποτέλεσμα της προσφοράς». Τούτο διαπιστώθηκε, ενδεικτικά, στη Γερμανία και εξηγείται από την –συγκριτικά προς το συνολικό πληθυσμό της χώρας– υψηλότερη συμμετοχή των μεταναστών στην ιδιωτική κατανάλωση (Barabas G. et al., 1992, σελ. 143).

Η περίπτωση κατά την οποία η συμβολή του «αποτελέσματος προσφοράς» υπερβαίνει τη συμβολή του «αποτελέσματος ζήτησης», είναι ευνοϊκή για τη χώρα υποδοχής σε περιπτώσεις υπερ-

θέρμανσης της οικονομίας (Boom), καθ' ότι έτσι ασκούνται αντιπληθωριστικές επιδράσεις, ενώ η αντίθετη περίπτωση είναι περισσότερο ωφέλιμη σε περιόδους οικονομικής ύφεσης.

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης διαφοροποιούνται σημαντικά, αν άρουμε την υπόθεση του ομογενούς συντελεστή εργασίας και επιπλέον δεχθούμε ότι οι μισθοί δεν είναι ελαστικοί προς τα κάτω, είτε γιατί τα συνδικάτα δεν επιτρέπουν-καθιστούν δυνατή μια τέτοια εξέλιξη, είτε γιατί υφίστανται νομοθετικά εδραιωμένες ρυθμίσεις που δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο (κατώτατοι μισθοί). Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον είναι καθοριστικής –για την ανάλυση– σημασίας το ερώτημα της σχέσης μεταξύ ημεδαπού και αλλοδαπού εργατικού δυναμικού. Γενικά ισχύει ότι οι επιδράσεις της μετανάστευσης στην εγχώρια αγορά εργασίας εξαρτάται από το βαθμό υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας των αλλοδαπών προς το ντόπιο εργατικό δυναμικό. Όσο υψηλότερος είναι ο βαθμός υποκατάστασης ημεδαπών από αλλοδαπούς, τόσο εντονότερη είναι η πίεση στους μισθούς και τις ευκαιρίες απασχόλησης των ημεδαπών. Αντίθετα η πίεση αυτή είναι χαλαρότερη έως ανύπαρκτη, εάν επικρατούν συνθήκες συμπληρωματικότητας μεταξύ μεταναστών και ημεδαπού εργατικού δυναμικού. Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση τείνει να αυξάνει σχετικά την αμοιβή εκείνου του εγχώριου συντελεστή παραγωγής που διακρίνεται από συμπληρωματικότητα απέναντι στο μεταναστευτικό δυναμικό και να συμπιέζει σχετικά την αμοιβή του υποκατάστατου προς τους μετανάστες εγχώριου συντελεστή παραγωγής (Gerdes G., 2000, σελ. 9).

Επιπλέον, πρέπει να ληφθούν υπόψη δύο πράγματα. Πρώτον, ότι σε ανελαστικές αγορές εργασίας στη χώρα υποδοχής, εφόσον οι ονομαστικοί μισθοί δεν μπορούν να συμπιεσθούν προς τα κάτω, υπάρχουν κίνδυνοι για εκτόπιση ημεδαπών εργαζομένων από αλλοδαπούς και δεύτερον, ότι επειδή και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης αποτελούν παράγοντα προσέλκυσης μεταναστών, μπορεί η μαζική είσοδος μεταναστών να αποδιάρθρωσει ή και να απορυθμίσει το όλο σύστημα (Sinn H.-W., 2001).

4. Διεύρυνση της Ε.Ε. - Οι εμπειρίες του παρελθόντος

Όταν, κατά τις αρχές της δεκαετίας του '60, είχε ξεκινήσει η συζήτηση για την έκταση του δικαιώματος της ελεύθερης διακί-

νησης-εγκατάστασης στα όρια της Ε.Ε., αυτή προσδιορίσθηκε σε σημαντικό βαθμό από φόβους για δρομολόγηση σημαντικών μεταναστευτικών ρευμάτων από την Ιταλία κυρίως, χώρα που υπήρξε βασική χώρα αποστολής μεταναστών προς τη Γερμανία και τη Γαλλία. Ο χρόνος έδειξε ότι οι φόβοι αυτοί ήταν αδικαιολόγητοι, αφού τέτοιες άξιες λόγου μετακινήσεις πληθυσμών ποτέ δεν έλαβαν χώρα.

Στη συνέχεια, συγκεκριμένα το έτος 1973, εντάχθηκαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση οι χώρες Μεγ. Βρετανία, Δανία και Ιρλανδία. Το χρονικό διάστημα που ακολούθησε την ένταξη δε δικαίωσε τις απόψεις που ανέμεναν έντονες μετακινήσεις πληθυσμών.

Ακολούθως πραγματοποιήθηκε η διεύρυνση της Ε.Ε. προς νότο με την ένταξη σ' αυτήν της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Στις χώρες αυτές δεν τέθηκε, ευθύς εξ' αρχής, σε ισχύ η αρχή της ελεύθερης μετακίνησης των εργαζομένων, αλλά εφαρμόσθηκε η πολιτική των μεταβατικών περιόδων μέχρι την πλήρη ισχύ της αρχής αυτής. Έτσι στην περίπτωση της Ελλάδας, η μεταβατική περίοδος ολοκληρώθηκε το έτος 1987 και στην Ισπανία και Πορτογαλία το 1992. Οι λόγοι που υπαγόρευαν την εφαρμογή των μεταβατικών ρυθμίσεων αφορούσαν κυρίως στο ενδεχόμενο σημαντικών μετακινήσεων εργαζομένων από το φτωχότερο ευρωπαϊκό νότο προς τον πλουσιότερο ευρωπαϊκό βορρά. Εν τούτοις, ούτε και αυτή τη φορά οι εξελίξεις δικαίωσαν τις εκτιμήσεις για την ύπαρξη μαζικών μετακινήσεων των εργαζομένων, ακόμη και μετά την ολοκλήρωση της μεταβατικής περιόδου (Straubhaar T., 2001, σελ. 14).

Οι διαπιστώσεις από τις παρελθούσες διευρύνσεις για τη μη ύπαρξη μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων δεν πρέπει να οδηγήσουν στην εκ των προτέρων και χωρίς περιορισμούς υιοθέτηση και μεταφορά των συμπερασμάτων αυτών στο πλαίσιο της επικείμενης διεύρυνσης της Ε.Ε. προς ανατολάς. Μερικοί από τους σημαντικούς παράγοντες εξήγησης της μετανάστευσης είναι οι εισοδηματικές ανισότητες, η κατάσταση της αγοράς εργασίας και η πολιτική προσέλκυσης/αποθάρρυνσης μεταναστών που ακολουθείται. Μόνον αν συμπεριλάβει κανείς τους παράγοντες αυτούς στην ανάλυση, μπορούν να εξαχθούν ορθολογικοί παραλληλισμοί μεταξύ της διεύρυνσης της Ε.Ε. προς νότο με την αντίστοιχη προς ανατολάς και επομένως να εκτιμηθούν αντικειμενικά οι δυνητικές μεταναστευτικές ροές. Επομένως, είναι σκόπιμο να αξιολογηθεί ο ρόλος και η σημασία των παραγόντων αυτών ενόψει της προς ανατολάς διεύρυνσης, προκειμένου να εξαχθούν συγκριτικά συμπε-

ράσματα προς τις προηγηθείσες διευρύνσεις και τις αναμενόμενες μεταναστευτικές πιέσεις.

Σε ό,τι αφορά, πρώτον, στις διαφορές στα επίπεδα εισοδήματος πρέπει να τονισθεί ότι αυτές, στην περίπτωση των υποψηφίων προς ένταξη χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, είναι σημαντικά μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες κατά τη διεύρυνση προς το νότο. Για το έτος 1997 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των δέκα (10) χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Βουλγαρία, Ρουμανία, Τσεχία, Σλοβακία, Σλοβενία, Ουγγαρία, Πολωνία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία) αποτελούσε μόλις το 40% του μέσου όρου της Ευρώπης των 15. Κατ' αναλογία, κατά τη διεύρυνση προς νότο το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας προσέγγιζε το 70% του μέσου όρου των τότε χωρών μελών της Ε.Ε. (Bruecker H. et al., 2000).

Άρα λοιπόν, οι εισοδηματικές αποκλίσεις είναι μεγάλες και σημαντικά διαφορετικού μεγέθους. Εκτιμάται δε ότι θα χρειαστεί να παρέλθουν μεγάλα χρονικά διαστήματα έως ότου περιοριστούν αυτές. Συγκεκριμένα υπολογίζεται ότι αυτή η διαφορά θα περιοριστεί κατά 50% κατά τα επόμενα 30 χρόνια, αν το κατά Κεφαλήν Εισόδημα των υποψηφίων ανατολικών χωρών συγκλίνει προς τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο με την ίδια ταχύτητα που συνέκλιναν μεταξύ τους κατά τη μεταπολεμική περίοδο τα εισοδήματα των σημερινών χωρών της Ε.Ε. Αλλά ακόμη και τότε το επίπεδο του εισοδήματος των υποψηφίων χωρών θα είναι, κατά μέσο όρο, χαμηλότερο από το εισοδηματικό σημείο-επίπεδο, από το οποίο εκκίνησαν οι χώρες του νότου πριν ενταχθούν στην Ε.Ε. (Bruecker H. et al., 2000).

Δεύτερον, πρέπει να σημειωθούν οι διαφορετικές ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας σε εργατικό δυναμικό, στο παρελθόν και κατά την επικείμενη διεύρυνση. Μεγάλος αριθμός μεταναστών εισήλθε στις ευρωπαϊκές χώρες πολύ πριν τη διεύρυνση της Ευρώπης προς το νότο. Αυτό συνέβη γιατί υπήρχαν επιπρόσθετες πραγματικές ανάγκες στις αγορές εργασίας (κυρίως στη Γερμανία και στις Κάτω Χώρες), οι οποίες δεν μπορούσαν να καλυφθούν με ημεδαπό εργατικό δυναμικό. Στο πλαίσιο αυτό, διακρατικές συμφωνίες ρύθμισαν ζητήματα προσέλκυσης εργαζομένων από τρίτες χώρες και οι χώρες του νότου αποτέλεσαν βασικό σημείο αναφοράς αυτής της πολιτικής. Πρέπει δε να επισημάνουμε ότι αυτή η πολιτική προσέλκυσης ήταν σαφώς αποτελεσματική, όπως ήταν αποτελεσματική και η συνακόλουθη πολιτική περιορισμού έως οριστικής φραγής της εισόδου εργατικού δυναμικού

στις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν αυτό κατέστη σκόπιμο για τις χώρες αυτές, εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης στην οποία αυτές είχαν –εν τω μεταξύ– περιέλθει. Από τότε λοιπόν, ο αριθμός των νοτιοευρωπαϊών μεταναστών στις χώρες της Ε.Ε., παρουσιάζει πτωτική τάση. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι ο αριθμός των Ιταλών και Ελλήνων που ζουν στη Γερμανία δεν πλησίασε, από τότε μέχρι σήμερα, ποτέ τα επίπεδα του έτους 1973.

Επομένως, η μεταναστευτική πίεση, που είχε ως αφετηρία τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, έλαβε χώρα ως γεγονός και υπήρξε έντονη πολύ πριν την πλήρη ένταξη των χωρών του νότου στην Ε.Ε. και επιπλέον διαχύθηκε και ικανοποιήθηκε κατά το προενταξιακό αυτό διάστημα. Έτσι, στα 15 χρόνια πριν την είσοδο της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στην τότε ΕΟΚ, είχε ήδη μεταναστεύσει το 5.5% του συνολικού πληθυσμού των χωρών αυτών (Sinn H.-W. et al., 2001, σελ. 4), η δε επακόλουθη χορήγηση του δικαιώματος της ελεύθερης μετακίνησης δεν προκάλεσε κάποια στατιστικά σημαντική επίδραση στη μετανάστευση.

Τα δεδομένα στην περίπτωση της διεύρυνσης της Ε.Ε. προς ανατολάς, είναι σαφέστατα διαφορετικά. Η μεταναστευτική πίεση από ανατολάς, αν και προφανώς υπήρχε και στο παρελθόν, προσέκρουε στα διοικητικά και πολιτικά εμπόδια που έθεταν τα καθεστώτα των ανατολικών χωρών. Έτσι λοιπόν, έλειπαν οι αναγκαίες «στρόφιγγες» για την αποσυμφόρσή της. Ακολούθησε η μετάβαση των χωρών στο πολιτικοοικονομικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς, στο πλαίσιο του οποίου ήταν πλέον τυπικά ελεύθερη η μετακίνηση των εργαζομένων. Ωστόσο, η κατάσταση της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας, αυτήν τη φορά, και ιδιαίτερα το υψηλό ποσοστό ανεργίας στις χώρες της Ε.Ε., αποτελούσε ανασχετικό παράγοντα για το ενδεχόμενο ένταξης μεταναστών στην παραγωγική διαδικασία. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η περιοριστική πολιτική προσέλκυσης-εισόδου μεταναστών που ακολούθησαν οι χώρες αυτές.

Τρίτον, πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα γεωγραφικά δεδομένα. Συγκεκριμένα η απόσταση των χωρών του νότου από το βιομηχανικό κέντρο της Ευρώπης είναι εμφανώς μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανατολικών χωρών, πολλές από τις οποίες μάλιστα έχουν και κοινά σύνορα με χώρες-μέλη της Ε.Ε. Στο βαθμό δε που η απόσταση αυτή επηρεάζει την απόφαση των ατόμων για μετανάστευση προς τις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες, πρέπει να αποδεχθούμε ότι ενδεχομένως αποτέλεσε αποθαρρυντικό παράγοντα της μεταναστευτικής συμπεριφοράς των νοτίων και

ενδεχομένως να συνιστά μια παράμετρο που επιδρά θετικά στις μεταναστευτικές διαθέσεις των ανατολικοευρωπαϊών και ιδιαίτερα των όμορων προς την Ε.Ε. χωρών (Πολωνία, Τσεχία).

Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε και το γεγονός ότι η διεύρυνση προς ανατολάς πραγματοποιείται χωρίς να έχει διασφαλισθεί η αποτελεσματική λειτουργία του οικονομικού συστήματος των χωρών αυτών, δεδομένου ότι αυτές βρίσκονται ακόμη σε διαδικασία προσαρμογής στις αρχές λειτουργίας της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς. Αυτό δημιουργεί συνθήκες ανασφάλειας και σε προσωπικό επίπεδο και προκαλεί φυγόκεντρες τάσεις. Αντίθετα, στη φάση της διεύρυνσης της Ευρώπης προς το νότο, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία είχαν να επιδείξουν ένα λειτουργικό οικονομικό σύστημα και αυτό, εξ ορισμού, δεν αποτέλεσε παράγοντα μετανάστευσης.

Ολοκληρώνοντας τα προηγούμενα πρέπει, κατ' αρχήν, να τονίσουμε τις ουσιαστικές διαφορές στα δεδομένα της διεύρυνσης προς νότο με τη διεύρυνση προς ανατολάς, κάτι που σημαίνει ότι οι διαπιστώσεις της πρώτης πρέπει να χρησιμοποιούνται με εξαιρετική προσοχή για την ανάλυση της δεύτερης και την αναμενόμενη μετανάστευση που θα είναι απόρροιά της. Κατά δεύτερο λόγο, η προηγηθείσα ανάλυση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διεύρυνση προς ανατολάς, σε αντίθεση με την προς νότο διεύρυνση της Ε.Ε., αναμένεται να προκαλέσει μεταναστευτικές ροές με κατεύθυνση τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. Άρα λοιπόν θα υπάρξουν πιέσεις προς τις αγορές εργασίας της Ε.Ε. Το ερώτημα βεβαίως είναι, αν αυτές θα μπορέσουν να απορροφήσουν τους όποιους κραδασμούς αυτή η μετανάστευση θα επιφέρει, κάτι που συναρτάται ευθέως, τόσο με τον όγκο του μεταναστευτικού δυναμικού, όσο και με τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του ίδιου, σε σχέση προς τα αντίστοιχα του εγχώριου εργατικού δυναμικού.

5. Το αλλοδαπό δυναμικό στην Ε.Ε.

Το έτος 1996 ζούσαν στα γεωγραφικά όρια της Ε.Ε. 7.852.000 αλλοδαποί εργαζόμενοι, δηλαδή 5% του ευρωπαϊκού εργατικού δυναμικού. Απ' αυτούς 78% ζούσε στις πληθυσμιακά πλούσιες χώρες Γερμανία, Μεγ. Βρετανία και Γαλλία. Το μεγαλύτερο ποσοστό αλλοδαπών σε σχέση προς το ημεδαπό εργατικό δυναμικό κατέχουν το Λουξεμβούργο (40%), η Αυστρία (9.8%) και η Γερμανία (8.9%).

Από το σύνολο των 7.8 εκατ. αλλοδαπών εργαζομένων, σχεδόν 3 εκατ. ήταν πολίτες χώρας-μέλους της Ε.Ε. και οι υπόλοιποι προέρχονταν από τρίτες χώρες (Kiehl M. et al., 1998). Η μετακίνηση προς τις χώρες της Ε.Ε. αποδίδεται σε σημαντικό βαθμό στα «μεταναστευτικά δίκτυα», με την έννοια της ύπαρξης συγγενικών προσώπων ή/και εθνικών κοινοτήτων στις χώρες υποδοχής που διευκολύνουν την εγκατάσταση και αρχική ένταξη αυτών στον κοινωνικό ιστό. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι περίπου 75% του συνόλου των Τούρκων, 70% όλων των Γιουγκοσλάβων και περίπου 2/3 των Ελλήνων, Ισπανών και Πορτογάλων που μετανάστευσαν σε χώρα-μέλος της Ε.Ε., εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία. Όμοια, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι 70% των μεταναστών από τις χώρες του Mahgreb επέλεξαν τη Γαλλία για τόπο εγκατάστασης, ενώ το ίδιο ισχύει και για τη συντριπτική πλειοψηφία των Ιρλανδών που μεταναστεύουν στη Μ. Βρετανία (Bruecker H. et al., 2000).

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της σύνθεσης του μεταναστευτικού δυναμικού των χωρών-μελών της Ε.Ε. πρέπει να σημειώσουμε, ότι από τους προερχόμενους από τρίτες χώρες μετανάστες της Ε.Ε., μικρό μόνον κομμάτι έχει ως πατρίδα κάποια από τις υπό ένταξη χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Η τελευταία διαπίστωση δεν είναι καθόλου τυχαία. Ο όγκος του αλλοδαπών που προέρχονται από τις υποψήφιες προς ένταξη χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και ζει ή/και εργάζεται στα όρια της Ε.Ε., αντικατοπτρίζει πλήρως την περιοριστική πολιτική που ακολούθησε έως τώρα η Ε.Ε. Έτσι λοιπόν, αν και θα ανέμενε κανείς τη μετακίνηση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, κυρίως εξαιτίας του μεγάλου χάσματος στα επίπεδα του εισοδήματος και της ευημερίας, ωστόσο τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ο σχετικός όγκος δεν είναι μεγάλος και πάντως δεν μπορεί να θεωρηθεί σημαντικός.

Συγκεκριμένα, σχετική μελέτη που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2000) προσδιορίζει τον αριθμό των πολιτών των υποψηφίων χωρών που είναι εγκατεστημένοι σε χώρα-μέλος της Ε.Ε. στις 850.000, από τους οποίους 300.000 είναι εργαζόμενοι κάθε μορφής: πλήρως ή μερικώς απασχολούμενοι, εποχιακοί εργάτες, εργαζόμενοι που σε ημερήσια βάση περνούν τα σύνορα της χώρας τους και επιστρέφουν σ' αυτήν μετά το τέλος της εργασίας τους, κ.λπ. Το μερίδιο των κατοίκων αυτών στο σύνολο των κατοίκων της Ε.Ε. δεν ξεπερνά το 0.2%, ενώ το μερίδιο των εργαζομένων στο αντίστοιχο σύνολο της Ε.Ε. μόλις αγγίζει το 0.3%.

Σε ό,τι αφορά στην κατανομή αυτών στις επιμέρους χώρες-μέλη της Ε.Ε., τονίζεται ότι περίπου 80% του συνόλου των μεταναστών εγκαταστάθηκαν και εργάζονται στη Γερμανία και την Αυστρία. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι η συντριπτική πλειοψηφία αυτών μετανάστευσαν πριν το έτος 1993 και προέρχονται κυρίως από την Πολωνία. Τα χρόνια που ακολούθησαν, ο καθαρός όγκος της μετανάστευσης περιορίστηκε σημαντικά σε σημείο τέτοιο, ώστε να θεωρούνται τα σχετικά μεγέθη σχεδόν αμελητέα (Quaisser W. et al., 2000, σελ. 106).

6. Αναμενόμενο μεταναστευτικό δυναμικό

Οι μελετητές που διερευνούν τις επιδράσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας, στηρίζουν το σκεπτικό τους στην εκ των προτέρων ύπαρξη μιας δεδομένης μάζας αλλοδαπού δυναμικού σε μια χώρα και ακολούθως αναλύουν τις επιπτώσεις του γεγονότος αυτού στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.

Σε αντίθεση προς αυτά, οι έρευνες για τον υπολογισμό των ατόμων που θα αποτελέσουν τη μάζα του δυνητικού μεταναστευτικού δυναμικού, που θα προκαλέσει η πλήρης ένταξη χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στην Ε.Ε., αποτελούν προσπάθειες που ουσιαστικά στοχεύουν στην πρόβλεψη των μεταναστευτικών ροών με όλες τις αδυναμίες που παρουσιάζουν τέτοια υποδείγματα πρόβλεψης μελλοντικών ροών.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι κυρίαρχοι προσδιοριστικοί παράγοντες της μετακίνησης δυναμικού από την ανατολική προς τη δυτική Ευρώπη, είναι οικονομικής υφής: χαμηλότερο εισόδημα και ανεργία στη χώρα προέλευσης καθώς και υψηλότερο εισόδημα, προοπτικές απασχόλησης στη χώρα υποδοχής. Παράλληλα είναι γεγονός ότι και άλλα στοιχεία επηρεάζουν την απόφαση ενός ατόμου για εγκατάλειψη ή μη της χώρας του, όπως π.χ. η ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων στη χώρα υποδοχής, το κόστος μετανάστευσης, οι γενικότερες προοπτικές εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής κ.λπ.

Εκείνο που δεν είναι σαφές και επιπλέον δεν μπορεί να μετρηθεί, είναι το ειδικό βάρος που κατέχουν ξεχωριστά αυτοί οι επιμέρους παράγοντες ως παράμετροι των μετακινήσεων που προκαλούν. Έτσι λοιπόν, τα διάφορα υποδείγματα μέτρησης-υπολογισμού του μεταναστευτικού δυναμικού είναι αναγκασμένα να προ-

χωρούν σε μια σχετική απλούστευση του ιδιαίτερα σύνθετου φαινομένου της μετανάστευσης, περιορίζοντας τους αιτώδεις παράγοντες σε μερικά μετρήσιμους, με συνέπεια την περιορισμένη ερμηνευτική ικανότητα αυτών.

Στη συνέχεια θα καταγραφούν ορισμένες έρευνες που έχουν τύχει ευρύτατης δημοσιότητας και προσπαθούν να προσδιορίσουν τον όγκο της αναμενόμενης μεταναστευτικής μάζας από την ανατολική Ευρώπη προς την Ε.Ε., σε περίπτωση πλήρους ενσωμάτωσης των χωρών αυτών στην Ε.Ε.

Οι Franzmeyer και Bruecker (Franzmeyer F. και Bruecker H., 1997, σελ. 5) χρησιμοποιούν ως βάση για την εξήγηση των μεταναστευτικών κινήσεων, τις εισοδηματικές ανισότητες και υποθέτουν ότι κατά τη διεύρυνση της Ε.Ε., για κάθε 10 ποσοστιαίες μονάδες εισοδηματικής διαφοράς μεταξύ Ε.Ε. και υπό ένταξη χωρών, ο «καθαρός» όγκος της μετανάστευσης θα κυμαίνεται μεταξύ 8% (κατώτατο όριο) και 16% (ανώτατο όριο). Επιπλέον, εκτιμάται ότι κατά τη διάρκεια ενσωμάτωσης των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, το ΑΕΠ αυτών θα αυξάνεται, κατά μέσο όρο, με ρυθμό 5% και αυτός θα φθίνει όσο το Κατά Κεφαλήν Εισόδημα θα προσεγγίζει αυτό του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Για την Ε.Ε. υπολογίζεται ότι το ετήσιο ΑΕΠ θα αυξάνεται με ρυθμό 2%. Με αυτές τις υποθέσεις, εκτιμάται ότι θα χρειαστούν περίπου 35 χρόνια για να περιοριστούν οι σημερινές εισοδηματικές διαφορές στο ήμισυ.

Οι υπολογισμοί των Franzmeyer και Bruecker καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι από τις χώρες της CEFTA (Central European Free Trade Area - Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Ουγγαρία και Σλοβενία) αναμένονται σε ετήσια βάση 340.000 έως 680.000 μετανάστες στις χώρες-μέλη της Ε.Ε. και εναλλακτικά 590.000 έως 1.180.000 άτομα, εάν στις παραπάνω χώρες προσθέσουμε και τις υπόλοιπες πέντε (5) χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που τελούν υπό καθεστώς σύνδεσης με την Ε.Ε. (Βουλγαρία, Ρουμανία, Εσθονία, Λιθουανία, Λετονία).

Στα ίδια περίπου επίπεδα κινούνται και οι υπολογισμοί των Fassmann και Hintermann (Fassmann H., Hintermann Ch., 1997), οι οποίοι προσδιορίζουν το μέγεθος της δυνητικής μεταναστευτικής μάζας στα 720.000 άτομα. Το μεγαλύτερο κομμάτι αυτών εκτιμάται ότι θα εγκατασταθεί στη Γερμανία (320.000) και στην Αυστρία (150.000). Σε απόλυτους αριθμούς, το μέγεθος του δυνητικού μεταναστευτικού δυναμικού των συνολικά δέκα χωρών που μόλις αναφέραμε, υπολογίζεται ότι θα κυμανθεί μεταξύ 0.85 και 3.9 εκατ. άτομα έως το 2030 (Boeri B., et al., 2001, σελ. 12).

Σχετικά πρόσφατα δόθηκε στη δημοσιότητα έκθεση που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2000) που αναλύει τις επιπτώσεις της προς ανατολάς διεύρυνσης της Ε.Ε. στην απασχόληση, στους μισθούς και στην κατανομή του εισοδήματος στις χώρες-μέλη της. Σ' αυτήν εκτιμάται ότι ακόμη και μετά την πλήρη ένταξη των νέων χωρών οι μισθολογικές αποκλίσεις θα παραμείνουν σημαντικές και κατά συνέπεια θα αποτελούν αιτιώδη παράγοντα πρόκλησης μεταναστευτικών ρευμάτων. Εν τούτοις, η ένταση αυτών εκτιμάται ότι θα μειώνεται εξαιτίας του κόστους της μετανάστευσης και των περιορισμένων δυνατοτήτων απορρόφησης των μεταναστών από τις εθνικές αγορές εργασίας.

Για τον υπολογισμό της δυνητικής μεταναστευτικής μάζας γίνεται η υπόθεση ότι θα τεθεί σε ισχύ η ελεύθερη μετακίνηση ήδη από το 2002. Με βάση τα παραπάνω, ο αριθμός των μεταναστών από τις δέκα υποψήφιας προς ένταξη χώρες της ΚΑΕ υπολογίζεται αρχικά σε 335.000 το χρόνο, ενώ μετά από μια δεκαετία αυτός θα κινηθεί σε επίπεδα χαμηλότερα των 150.000 ατόμων. Έτσι εκτιμάται ότι σε περίπου 30 χρόνια ο πληθυσμός των μεταναστών θα αποτελεί περίπου 1.1% του συνολικού πληθυσμού της Ε.Ε. Συμπερασματικά λοιπόν, αναμένεται να πραγματοποιηθεί μια αύξηση του πληθυσμού των ανατολικών χωρών στην Ε.Ε., η οποία θα κατανομηθεί σε έναν πλατύ χρονικό ορίζοντα, κάτι που σημαίνει ότι οι φόβοι για κατακλυσμό της Ε.Ε. από μετανάστες των χωρών αυτών δεν ευσταθεί.

Τέλος, σχετικά με την πολιτική του περιορισμού των μεταναστευτικών ροών με την εφαρμογή μεταβατικών διατάξεων, οι ερευνητές φαίνεται πως μάλλον βλέπουν ευνοϊκά κάτι τέτοιο. Και τούτο παρά το γεγονός ότι αντίστοιχες ρυθμίσεις στο παρελθόν κατά τη διεύρυνση της Ευρώπης προς νότο, εκ των υστέρων αποδείχθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως μη αναγκαίες, αφού τόσο κατά τη διάρκεια ισχύος τους όσο και μετά, δεν έλαβαν χώρα άξιες λόγου μεταναστευτικές κινήσεις από τις χώρες της νότιας Ευρώπης προς τις άλλες χώρες-μέλη της. Αν λοιπόν, παρ' όλα αυτά, επικροτείται η λογική των μεταβατικών διατάξεων στην ελεύθερη μετακίνηση των εργαζομένων, αυτό αποδίδεται στις σημαντικές (και πάντως σε κάθε περίπτωση συγκριτικά σημαντικότερες) εισοδηματικές αποκλίσεις που υπάρχουν μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. και των υπό ένταξη χωρών της ΚΑΕ.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει ειδική αναφορά στην περίπτωση της Γερμανίας. Τούτο, διότι η χώρα αυτή έχει κοινά σύνορα με ορισμένες υπό ένταξη χώρες (Πολωνία, Ουγγα-

ρία, Τσεχία), έχει σημαντικούς ιστορικούς, πολιτικούς και οικονομικούς δεσμούς μ' αυτές, στη Γερμανία έχει εγκατασταθεί ήδη σημαντικός αριθμός ανθρώπων που προέρχονται από τις χώρες αυτές και συνακόλουθα, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι θα αποτελέσει και στο μέλλον βασική επιλογή του δυνητικού μεταναστευτικού δυναμικού.

Υπ' αυτήν την έννοια, οι παραλληλισμοί των εξαγόμενων συμπερασμάτων με τα ισχύοντα στην Ελλάδα είναι αναπόφευκτοι, δεδομένου ότι το πλαίσιο αναφοράς στην περίπτωση των δύο χωρών τυπικά δε διαφέρει. Πράγματι και η χώρα μας έχει κοινά σύνορα με υπό ένταξη χώρες του δεύτερου κύματος (Βουλγαρία), και η Ελλάδα έχει αναπτύξει στο παρελθόν και διατηρεί και στο παρόν σημαντικούς ιστορικούς και οικονομικούς δεσμούς με χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ τέλος τονίζεται ότι σημαντικός αριθμός μεταναστών από χώρες όπως η Βουλγαρία, η Πολωνία, έχουν εγκατασταθεί ή εγκαθίστανται, μόνιμα ή προσωρινά, στη χώρα μας.

Κατά το ερευνητικό κέντρο IFO της Γερμανίας, η διεύρυνση της Ευρώπης προς ανατολάς αναμένεται να δημιουργήσει μια σημαντική μάζα μεταναστευτικής πίεσης. Αυτή οφείλεται στη μεγάλη διαφορά στο επίπεδο ζωής και διαβίωσης μεταξύ της Ε.Ε. και μάλιστα της Γερμανίας και των νέων υπό ένταξη χωρών, καθώς επίσης και στην εκτενή προσφορά δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών στη Γερμανία. Έτσι, με την πλήρη ένταξη των υποψηφίων χωρών στην Ε.Ε. και στο βαθμό που θα εφαρμοσθεί χωρίς προβλήματα και περιορισμούς η αρχή της ελεύθερης διακίνησης των ανθρώπων, εκτιμάται ότι αρχικά (τα πρώτα πέντε χρόνια), ανεξάρτητα από το ρυθμό ανάπτυξης των οικονομιών, θα μεταναστεύσουν στη Γερμανία ετησίως 200 έως 250.000 άτομα από την Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Ουγγαρία και Ρουμανία. Μακροπρόθεσμα, μάλιστα, η επίδραση των αναμενόμενων ρυθμών αύξησης του εισοδήματος στη μετανάστευση είναι σημαντική.

Συγκεκριμένα, εάν το πραγματικό εισόδημα των υπό ένταξη χωρών αυξάνει με τον ίδιο ρυθμό, όπως και αυτό της Γερμανίας, μετά την πάροδο 15 χρόνων αναμένεται ότι θα έχουν εγκατασταθεί στη χώρα αυτή περίπου 4 εκατ. άτομα, ενώ αν το πραγματικό εισόδημα των χωρών αυτών αυξάνει με ρυθμό 2% γρηγορότερο από τον αντίστοιχο της Γερμανίας, τότε η μεταναστευτική μάζα θα προσεγγίσει, μετά από 15 χρόνια, τα 3.2 εκατ. ανθρώπους (Sinn H.-W. et al., 2001, Sinn H.-W. και Werdning M., 2001, σελ. 21). Στην περίπτωση, βεβαίως, κατά την οποία οι παραπάνω ρυθ-

μοί μεγέθυνσης δεν υλοποιηθούν και οι οικονομίες πετύχουν σημαντικά χαμηλότερη ανάπτυξη, τότε η πίεση για μετανάστευση θα είναι εντονότερη και οι σχετικοί αριθμοί για το μέγεθος των δυνητικών μεταναστών πρέπει να διορθωθούν προς τα πάνω. Επιπρόσθετα διαπιστώνει το ερευνητικό κέντρο, ότι το επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης των ανατολικοευρωπαίων μεταναστών είναι εμφανώς υψηλότερο συγκριτικά προς αυτό των μεταναστών της δεκαετίας του '50 και '60, ενώ εκτιμάται ότι η επίδραση της μετανάστευσης στους μισθούς της γερμανικής οικονομίας μεσοπρόθεσμα θα είναι περιορισμένης έκτασης, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείονται φαινόμενα εκτοπισμού ημεδαπών εργαζομένων από μετανάστες. Τέλος, οι όποιες αρνητικές επιδράσεις της μετανάστευσης στη γερμανική αγορά εργασίας, εκτιμάται πως θα αφορούν κυρίως στους ανειδίκευτους εργάτες ή/και αυτούς που διακρίνονται από χαμηλή-ανεπαρκή κατάρτιση.

Ερευνητές του Γερμανικού Ινστιτούτου Οικονομικών Ερευνών (DIW), για την περίπτωση που δε θα είχε αποφασισθεί η εφαρμογή των μεταβατικών διατάξεων και θα ήταν απολύτως ελεύθερη η μετακίνηση του πληθυσμού ήδη από το 2002, εκτιμούν ότι η μάζα του μεταναστευτικού δυναμικού από τις χώρες της ΚΑΕ προς τη Γερμανία τα πρώτα χρόνια θα κυμαίνεται στα επίπεδα 220.000 άτομα ετησίως, η τάση όμως αναμένεται να είναι σαφώς πτωτική και στο τέλος της δεκαετίας, το σχετικό μέγεθος υπολογίζεται ότι θα κυμανθεί σε επίπεδα χαμηλότερα των 100.000 ατόμων (Brue-cker H. et al., 2000). Τέλος εκτιμάται ότι μετά από 30 χρόνια, ο συνολικός αριθμός των – από τις χώρες της ΚΑΕ στα όρια της Γερμανίας – εγκατεστημένων ατόμων, θα πλησιάσει τα 2.5 εκατ. άτομα ή 3.5% του συνολικού πληθυσμού της Γερμανίας.

Ο Hoenekopp, εξάλλου εκτιμά ότι το ετήσιο μεταναστευτικό δυναμικό κυμαίνεται μεταξύ 41.000 και 680.000 άτομα για το σύνολο της Ε.Ε. και 23.000 έως 387.000 μόνον για τη Γερμανία (Hoenekopp E., 2000, σελ. 16-18).

Οι παραπάνω εκτιμήσεις συγκλίνουν στην αποδοχή της άποψης ότι η διεύρυνση προς ανατολάς θα δρομολογήσει σημαντικές μετακινήσεις ατόμων προς τις χώρες της Ε.Ε. και ιδιαίτερα προς τη Γερμανία. Οι μεταναστευτικές πιέσεις θα αποδυναμώνονται, όσο οι ρυθμοί ανάπτυξης των οικονομιών των υπό ένταξη χωρών θα οδηγούν σε βελτίωση του επιπέδου ευημερίας και θα συμβάλουν έτσι στη σμίκρυνση των σχετικών αποκλίσεων προς τις αναπτυγμένες χώρες της Ε.Ε. Αναφορικά δε με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στις εθνικές αγορές εργασίας, φαίνεται πως επι-

κρατεί η θέση ότι αυτές, αν και σημαντικές, εν τούτοις δεν πρόκειται να οδηγήσουν σε αξεπέραστα προβλήματα ή/και σε απορύθμιση των αγορών αυτών.

7. Συμπεράσματα

Η βιβλιογραφία που διερευνά το θέμα των αναμενόμενων μεταναστευτικών ροών, ως συνέπεια της προς ανατολάς διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει ορισμένα κοινά σημεία αναφοράς. Τα σημαντικότερα απ' αυτά είναι πρώτον, ότι προσδιορίζονται ως βασικές, οικονομίες που θα απορροφήσουν το αναμενόμενο μεταναστευτικό κύμα και τους κραδασμούς που αυτό θα επιφέρει, πρωτίστως η Γερμανία και δευτερευόντως η Αυστρία, δεύτερον, ότι το αναμενόμενο μεταναστευτικό δυναμικό προέρχεται κατά βάση από την Πολωνία, την Τσεχία και την Ουγγαρία και τρίτον, ότι η έκταση και οι οικονομικές συνέπειες της μετανάστευσης στις χώρες υποδοχής, αν και υπαρκτές, δε θεωρούνται έντονες και ανησυχητικά σημαντικές για να δεχτεί κανείς ότι θα προκαλέσουν ή/και θα ενισχύσουν τις όποιες ανισορροπίες υφίστανται στις οικονομίες των χωρών υποδοχής.

Κατά συνέπεια, η πίεση που ασκήθηκε από την πλευρά της Γερμανίας και οδήγησε ουσιαστικά στην υιοθέτηση από την Ε.Ε. μιας μεταναστευτικής πολιτικής που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μεταβατικών διατάξεων ως μέτρο για την αναχαίτιση των μεταναστευτικών ροών, ισοδυναμεί με μια απλή μετατόπιση των επιπτώσεων του αναμενόμενου όγκου των μεταναστών στο μέλλον, με την προσδοκία ότι ο αριθμός τους μετά το μεταβατικό χρονικό διάστημα θα είναι μικρότερος και συνακόλουθα η έκταση των επιπτώσεων περισσότερο περιορισμένη. Αυτό, ωστόσο, προϋποθέτει ότι μέχρι τότε θα έχουν περιοριστεί σημαντικά οι ιδιαίτερα μεγάλες σήμερα, εισοδηματικές διαφορές και οι εν γένει αποκλίσεις στο επίπεδο ευημερίας μεταξύ των υπό ένταξη ανατολικών χωρών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφία

Barabas G., Gieseck A., Heilemann U., von Loeffelholz H-D., «Gesamtwirtschaftliche Effekte der Zuwanderung 1988 bis 1991», *Rheinisch-*

- Westfaelisches Institut für Wirtschaftsforschung*, RWI-Mitteilungen, Jg. 43, 1992, σελ. 133-154.
- Bauer Th., «Arbeitsmarkteffekte der Zuwanderung nach Deutschland», *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* 21, DIW-Wochenbericht, 2000.
- Boeri T., Bruecker H., «Eastern Enlargement and EU-Labour Markets: Perceptions, Challenges and Opportunities», *IZA Discussion Paper*, no 256, Februar 2001.
- Bruecker H., Truebswetter P., Weise C., «EU-Osterweiterung: Keine massive Zuwanderung zu erwarten», *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* 21, DIW-Wochenbericht, 2000.
- Bruecker H., Weise C., «EU-Osterweiterung: Abschottung oder regulierte Öffnung? Zu den Übergangsfristen für die Arbeitnehmer-freizuegigkeit», *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* 31, DIW-Wochenbericht, 2001.
- European Commission, *Studie über die Auswirkung der Eu-Erweiterung auf die Beschäftigung und die Arbeitsmärkte in den Mitgliedsstaaten - Final Report*, www.europa.eu.int/comm/employment_social/fundamri/movement/index, 2000.
- Fassmann H., Hintermann Ch., *Migrationspotential Osteüropa*, ISR-Forschungsberichte, Heft 15, Wien, 1997.
- Franzmeyer F., Bruecker H., «Europäische Union: Osterweiterung und Arbeitskräftemigration», *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* 5 DIW-Wochenbericht, 1997.
- Gerdes G., *Bedeutung der Arbeitskraftwanderung aus Mittel – und Osteüropa für den deutschen Agrarsektor*, Agrar- und Ernährungswissenschaftliche, Fakultät der Christian-Albrechts-Universität Kiel, Dissertation, 2000.
- Greenwood M., Mc Dowell J., «The Factor Market Consequences of US Immigration», *Journal of Economic Literature*, vol. XXIV, 1986, σελ. 1738-1772.
- Hoenekopp E., *Auswirkungen der EU-Osterweiterung auf die Arbeitsmärkte der Mitgliedsländer der Europäischen Union*, Studie der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn, 2000.
- Hoenekopp E., Heinz W., «Droht dem deutschen Arbeitsmarkt eine Zuwanderungswelle?», *Institut für Arbeitsmarkt – und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit* 7 IAB Kurzbericht, 1999.
- International Centre for Migration Policy Development ICPMD, *Eine vergleichende Übersicht über die Einwanderungs – und Asyl-politik einiger westlicher Länder*, Wien, 1994.
- Kiehl M., Werner H., «Die Arbeitsmarktsituation von EU-Bürgern und Angehörigen von Drittstaaten», *Institut für Arbeitsmarkt – und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit* 18, IAB Kurzbericht, 1998.
- Quaisser W., Hartmann M., Hoenekopp E., Brandmeier M., «Die Öster-

- weiterung der Europäischen Union: Konsequenzen für Wohlstand und Beschäftigung in Europa», *Friedrich-Ebert-Stiftung, Analyseseinheit Internationale Politik*, Bonn, 2000.
- Sinn H.-W., «Ein Plaedoyer für die Freizuegigkeit», *IFO Standpunkt*, no 25, 2001.
- Sinn H.-W., Flaig G., Werding M., Munz S., Dull N., Hofmann H., «EU-Erweiterung und Arbeitskräftemigration: Wege zu einer schrittweise Annäherung der Arbeitsmärkte», *IFO Beiträge zur Wirtschaftsforschung*, Band 2, München, 2001.
- Sinn H.-W., Werding, M., «Zuwanderung nach EU-Österweiterung: Wo liegen die Probleme?», *IFO Schnelldienst* 8, *Jahrgang* 54, 2001, σελ. 18-27.
- Steinek Al., «Ökonomische Anforderungen an eine europäische Zuwanderungspolitik», *Schriftenreihe des Europa-Kollegs Hamburg zur Integrationsforschung* 5, *Nomos Verlagsgesellschaft*, Baden-Baden, 1994.
- Straubhaar T., «Ost-West-Migrationspotential: Wie gross ist es?, *Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv (HWWA)*», *Hamburg Institute of International Economics*, Discussion Paper, 2001, σελ. 137.

Η οικονομία του αθλητισμού

Χαράλαμπος Κολύμπαλης*

Περίληψη

Η έρευνα έχει κύριο στόχο να εξετάσει το κατά πόσο ο κλάδος αθλητισμός μπορεί να αναλυθεί σε βάθος, ώστε στο μέλλον με την εφαρμογή ανάλογων στρατηγικών και πολιτικών παρεμβάσεων στο πλαίσιο λειτουργίας του, να αξιοποιηθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελέσει μια δυναμική αγορά η οποία θα συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της χώρας. Ο όρος «αθλητισμός» ερευνάται στην ευρύτερή του έννοια ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι οικονομικές δραστηριότητες των εταιριών του δημοσίου και ιδιωτικού φορέα, όπως π.χ. των κατασκευαστών αθλητικών ειδών, των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, των οργανισμών προώθησης αθλητικών στοιχημάτων αλλά και του κράτους, ως διοργανωτή των προγραμμάτων μαζικής άθλησης.

Εισαγωγή

Είναι πλέον γεγονός ότι ο αθλητισμός παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια σημαντική οικονομική δραστηριότητα, η οποία διαρκώς αυξάνεται¹. Από την άλλη πλευρά όμως, δεν έχει δοθεί μέχρι σήμερα η απαραίτητη προσοχή στην μακρο- και μικροοικονομική σημασία του αθλητισμού έτσι ώστε να υπάρχουν μέχρι σήμερα ελάχιστες έρευνες στην Ελλάδα που να ασχολούνται με το αντικείμενο αυτό². Στο σημείο αυτό αρκεί κανείς να αναφέρει ότι άλλοι οικονομικοί κλάδοι με ανάλογη δραστηριότητα αποτέλεσαν και αποτελούν μέχρι σήμερα αντικείμενο πολυάριθμων ερευνών, πράγμα που δε συμβαίνει με τον αθλητισμό.

Το ΚΕΠΕ, το 1994 είχε εκτιμήσει το ποσοστό της ελληνικής α-

* Διδάσκων στο ΤΕΦΑΑ Σερρών, Επιστημονικός Συνεργάτης ΤΕΙ Σερρών.

αθλητικής αγοράς την περίοδο 1992-1993 σε 100 δισ. δρχ. ή 0,75% του ΑΕΠ. Πρόκειται όμως για υποεκτίμηση της πραγματικής οικονομικής σημασίας του αθλητισμού. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν και άλλοι μελετητές από την Ελλάδα³. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην εν λόγω έρευνα του ΚΕΠΕ δεν έχουν συμπεριληφθεί οι οικονομικές δραστηριότητες όλων των κλάδων που προκαλούνται από τον αθλητισμό, όπως αυτό γίνεται στην παρούσα μελέτη⁴ αλλά και στις έρευνες που έχουν εκπονηθεί σε άλλες χώρες της Ευρώπης⁵. Τα αποτελέσματα της μελέτης του ΚΕΠΕ συνοψίζονται και συγκρίνονται με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας στο τέλος (βλέπε συζήτηση και πίνακα 1). Η εργασία αυτή έχει στόχο να παρουσιάσει την οικονομική σημασία του αθλητισμού μέσα από την οποία προκύπτει και η σημασία του στην κοινωνία. Στόχος της είναι επίσης να παρουσιάσει τις οικονομικές εξαρτήσεις και σχέσεις που δημιουργεί ο αθλητισμός με άλλους τομείς της οικονομίας. Όποιος κατασκευάζει ή προσφέρει αθλητικά προϊόντα ή υπηρεσίες ζητά από άλλες οικονομικές μονάδες υλικά ή υπηρεσίες. Το γεγονός αυτό μεταφράζεται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας και εισοδήματος. Η παρούσα εργασία καταγράφει επίσης όλες τις οικονομικές δραστηριότητες των παραγωγικών κλάδων της οικονομίας που εμπλέκονται άμεσα στον αθλητισμό.

Μεθοδολογία

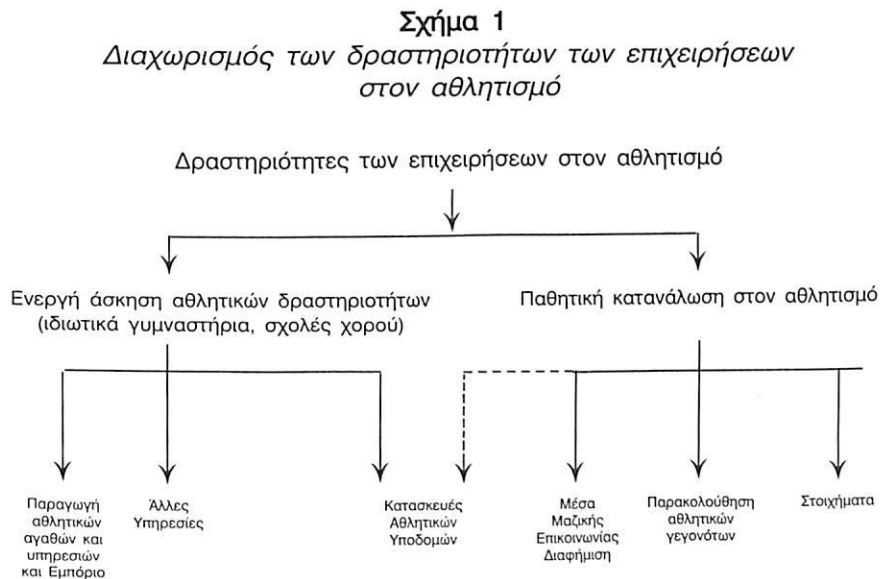
Οικονομικά στοιχεία για την εκπόνηση της μελέτης συλλέχθηκαν από όλους τους φορείς που σχετίζονται με τον αθλητισμό. Από τη Γενική Γραμματεία Αθλητισμού (Γ.Γ.Α.)⁶, Αθλητικές Ομοσπονδίες⁷, Φίλιππο Ένωση⁸, Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.)⁹ σημερινή Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή (Ε.Ο.Ε.), από τον Οργανισμό Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (Ο.Π.Α.Π.)¹⁰, Οργανισμό Διεξαγωγής Ιπποδρομιών Ελλάδος (Ο.Δ.Ι.Ε.)¹¹, Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (Ε.Ο.Τ.)¹², το Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο¹³, την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.)¹⁴, τον ICAP¹⁵, το Υπουργείο Παιδείας¹⁶, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας¹⁷, το Υπουργείο Οικονομικών¹⁸, την Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών (Ε.Π.Α.Ε.)¹⁹ σημερινό Ελληνικό Σύνδεσμο Ανωνύμων Ποδοσφαιρικών Εταιρειών (Ε.Σ.Α.Π.Ε.), την Ένωση Σωματείων Αμειβομένων Καλαθοσφαιριστών (Ε.Σ.Α.Κ.)²⁰ σημερινό Ελληνικό

Σύνδεσμο Αωνύμων Καλαθοσφαιρικών Εταιρειών (Ε.Σ.Α.Κ.Ε.). Όπου δε στάθηκε δυνατόν να βρεθούν στοιχεία, στάλθηκαν ερωτηματολόγια και έγιναν επί τόπου συνεντεύξεις.

Ερωτηματολόγια στάλθηκαν σε 429 ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών από σύνολο 880 που διαθέτουν αθλητικές εγκαταστάσεις (τουλάχιστο μία πισίνα), σε 74 Ασφαλιστικές Εταιρείες από σύνολο 124 που εδρεύουν στην Ελλάδα, σε όλες τις Αθλητικές Ομοσπονδίες (34), στην Ε.Π.Α.Ε., στην Ε.Σ.Α.Κ., στον Ο.Δ.Ι.Ε., στον Ο.Π.Α.Π., στην Ε.Ο.Α., στη Φίλιππο Ένωση και σε 20 τηλεοπτικούς και ραδιοφωνικούς σταθμούς.

Όλα τα στοιχεία αξιολογήθηκαν σχολαστικά και καταγράφηκαν σε 387 σελίδες. Για την ανάλυση και αξιολόγηση των στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν οι λογαριασμοί υπολογισμού του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος²¹. Οι εθνικολογιστικοί πίνακες (παραγωγής, χρήσης, διανομής, επαναδιανομής, κ.λπ. του εισοδήματος) των οικονομικών κλάδων: κράτος, ιδιωτικά νοικοκυριά, αθλητικοί οργανισμοί, αθλητικές επιχειρήσεις και εξωτερικό, παρατίθενται αναλυτικά στη διδακτορική διατριβή του Κολύμπαλη Χ., σελ. 342-351.

Η έννοια του όρου «Αθλητισμός» ως κλάδου οικονομικής δραστηριότητας, δεν περιορίζεται μόνο στις άμεσες δραστηριότητες παραγωγής αθλητικού θεάματος και υπηρεσιών, όπως π.χ. από τα

Πηγή: Weber et al. (1995), σελ. 151.

επαγγελματικά σωματεία και τα ιδιωτικά γυμναστήρια. Η ανάλυση των δραστηριοτήτων του κλάδου επεκτείνεται και στις αλυσιδωτές επιδράσεις που προκαλεί η ζήτηση προϊόντων τα οποία συνδέονται άμεσα με την παθητική παρακολούθηση αλλά και με την ενεργή εξάσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων. Σε μια πρόσφατη μελέτη για τη Γερμανία (Weber et al., 1995), ο διαχωρισμός των προσφερομένων υπηρεσιών και προϊόντων στον αθλητισμό έγινε με βάση δυο σημαντικά κριτήρια: α) την ενεργή συμμετοχή σε αθλητικές δραστηριότητες, και β) την παθητική κατανάλωση στον αθλητισμό. Το σχήμα 1 δίνει έναν σαφή προσδιορισμό των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων στον αθλητισμό.

Η άσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων συνδέεται άμεσα με τις υπηρεσίες που παρέχουν τα ιδιωτικά γυμναστήρια, οι σχολές χορού καθώς και με την παραγωγή και προώθηση αθλητικών ειδών, όπως επίσης και με διάφορες υπηρεσίες π.χ. αθλητικά ταξίδια, αθλητικές ασφάλειες, υπηρεσίες μεταφοράς προς το χώρο άσκησης αθλητικών δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και με την αθλητική υποδομή. Η άσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων συνδέεται άμεσα με τις υπηρεσίες που παρέχουν τα ιδιωτικά γυμναστήρια και οι σχολές χορού. Για την εξάσκηση όμως των δραστηριοτήτων αυτών απαιτούνται κατά κανόνα διάφορα αθλητικά είδη, όπως αθλητικές φόρμες, παπούτσια και όργανα (μπάλες, ρακέτες, όργανα γυμναστικής). Η παραγωγή και η προώθηση (χονδρικό και λιανικό εμπόριο) αυτών των προϊόντων, όπως επίσης οι μεταφορές προς το χώρο άσκησης αθλητικών δραστηριοτήτων, οι αθλητικές ασφάλειες (βλέπε σχήμα 1, άλλες υπηρεσίες) και η κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων έχουν ιδιαίτερη σημασία, διότι συνδέονται άμεσα με την εξάσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων. Στο ερώτημα σχετικά με την οριοθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων στον αθλητισμό, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία στη διεθνή βιβλιογραφία, δόθηκε απάντηση για πρώτη φορά από τον Rodgers (1978). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτής της έρευνας οι αθλητικές δραστηριότητες χωρίστηκαν σε τέσσερις κατηγορίες (Αθλήματα - Παιχνίδια, Αθλήματα Μετατόπισης, Αθλήματα Επιβίωσης και Εθνικά Αθλήματα). Η κατασκευή και η προσφορά των απαραίτητων προϊόντων και υπηρεσιών που χρησιμοποιούνται για την άσκηση των παραπάνω αθλητικών δραστηριοτήτων, χαρακτηρίστηκε παράλληλα σαν επιχειρηματική δραστηριότητα στον αθλητισμό.

Η παθητική αθλητική κατανάλωση συνδέεται με τις υπηρεσίες που παρέχουν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (προβολή αθλητικών γεγονότων, αθλητική ενημέρωση όπως π.χ. αθλητικές ειδή-

σεις, πώληση εφημερίδων, περιοδικών και βιβλίων αθλητικού περιεχομένου), τη διαφήμιση (αφορά τις δραστηριότητες των ΜΜΕ και των διαφημιστικών εταιρειών), την παρακολούθηση αθλητικών γεγονότων και τα αθλητικά στοιχήματα.

Η εφαρμογή των οικονομικών θεωριών –της μακροοικονομίας²² και της μικροοικονομίας²³– στην έρευνα του αθλητισμού γίνεται με σκοπό να παρουσιασθούν στοιχεία γύρω από την επίδραση του αθλητισμού στην οικονομία της Ελλάδος. Μέσα από τη μακροοικονομική ανάλυση ερευνάται το ποσοστό του αθλητισμού στη δημιουργία του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ), η απασχόληση που προκαλείται, οι ιδιωτικές* και οι δημόσιες επενδύσεις. Μέσα από τη μικροοικονομική ανάλυση ερευνώνται οι δαπάνες των ιδιωτικών νοικοκυριών για αθλητικά αγαθά και υπηρεσίες.

Η έρευνα έγινε στα πρότυπα παρόμοιων μελετών που έγιναν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες²⁴. Ιδιαίτερα με πρότυπο τη Γερμανική έρευνα²⁵ σχεδιάστηκε η παρούσα μελέτη. Ο προσανατολισμός της γίνεται με βάση το διάγραμμα ροής κεφαλαίων, αγαθών και υπηρεσιών των εθνικών λογαριασμών (βλέπε σχήμα 1). Κατ' επέκταση γίνεται προσπάθεια να απαντηθούν τα παρακάτω ερωτήματα:

1. Με ποιο τρόπο, με ποια μέσα και σε τι εύρος προωθεί το κράτος τον αθλητισμό (επαγγελματικό, ερασιτεχνικό, σχολικό, μαζικό αθλητισμό) καθώς και ποιες είναι οι συνέπειες που καταγράφονται με την πολιτική που ακολουθείται;
2. Με ποιο τρόπο και σε τι ύψος προκαλούνται οικονομικές δραστηριότητες του ιδιωτικού τομέα (Επιχειρήσεων) στον αθλητισμό, συμπεριλαμβανομένης της κατασκευής και προσφοράς αθλητικών αγαθών και υπηρεσιών;

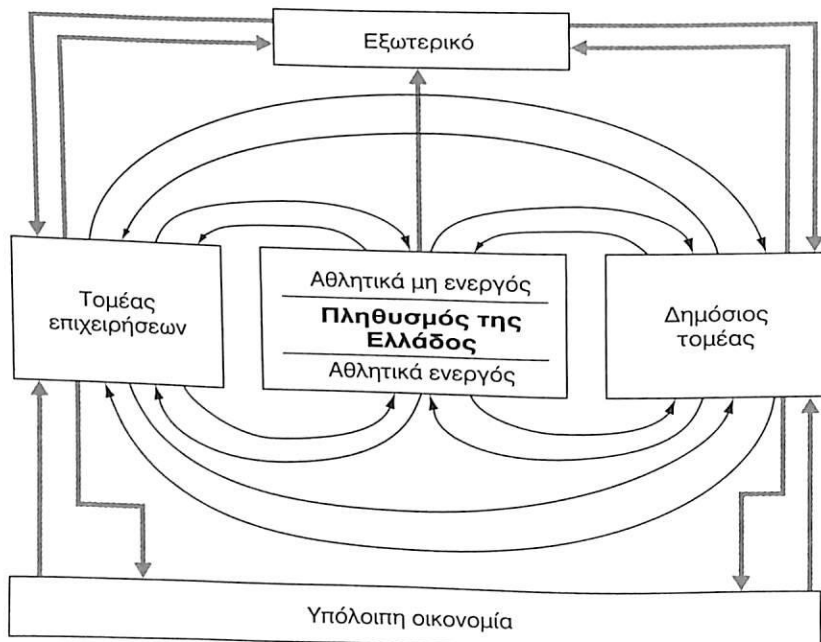
* Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στάθηκε αδύνατο να δημιουργηθεί κάποιο μοντέλο με βάση το οποίο θα μπορούσαν να γίνουν εκτιμήσεις σχετικά με το ύψος των ιδιωτικών επενδύσεων στον αθλητισμό. Εάν εξαιρεθούν τα ποσά που επενδύονται από τα ιδιωτικά γυμναστήρια για νέες εγκαταστάσεις, το σύνολο των υπόλοιπων αθλητικών εγκαταστάσεων γίνεται με χρηματοδότηση του κράτους (μέσα από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων των εκάστοτε Υπουργείων) το οποίο ολοκληρώνει τα παραπάνω έργα και τα παραχωρεί στους διάφορους φορείς (Ο.Τ.Α., σχολεία, κλπ.). Όταν αυτά χρησιμοποιούνται από επαγγελματικές ομάδες (ΠΑΕ, ΚΑΕ, κλπ.) τότε συνήθως αυτές καταβάλλουν ενοίκιο στο φορέα που τα διαχειρίζεται. Με βάση τα παραπάνω μπορεί να ειπωθεί ότι το ύψος των ιδιωτικών επενδύσεων δεν επηρεάζει σημαντικά το σύνολο των επενδύσεων για ανέγερση νέων αθλητικών εγκαταστάσεων.

3. Ποια είναι η καταναλωτική δαπάνη που προκαλείται στα νοικοκυριά από την προσφορά αθλητικών αγαθών και υπηρεσιών; Πόσο μεγάλη είναι η ζήτηση για αθλητικά αγαθά και υπηρεσίες;
4. Ποιο είναι το εύρος και το ύψος των οικονομικών δραστηριοτήτων που προκαλούνται ανάμεσα στο κράτος, τα νοικοκυριά, τις επιχειρήσεις, τους αθλητικούς οργανισμούς, το εξωτερικό; Καθώς και ποιο είναι το εύρος και το ύψος των δραστηριοτήτων που προκαλούνται έξω απ' αυτό σύστημα;

Η κατεύθυνση που έχουν τα βέλη του διαγράμματος δείχνει την κατεύθυνση ροής των αγαθών-υπηρεσιών και των χρημάτων από και προς τον εκάστοτε κλάδο. Π.χ. ο αθλητικά ενεργός πληθυσμός της χώρας αγοράζει σε μια συγκεκριμένη τιμή ένα αθλητικό προϊόν (αθλητικά παπούτσια) για την εξάσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων, ενώ ο μη αθλητικά ενεργός πληθυσμός αγοράζει ε-

Σχήμα 2

Διάγραμμα ροής αγαθών-υπηρεσιών και χρηματικών ποσών ανάμεσα στους διάφορους τομείς, βάσει των εθνικών λογαριασμών

πίσης τα αγαθά αυτά για άλλους λόγους (επειδή το αθλητικό ντύσιμο είναι άνετο ή επειδή το επιβάλλουν οι τάσεις της μόδας). Το ενδιαφέρον του πληθυσμού (των ανθρώπων) για αθλητικές δραστηριότητες και για παθητική κατανάλωση στον αθλητισμό έχει αυξηθεί σημαντικά, όπως επίσης έχει αυξηθεί και ο ελεύθερος χρόνος και το εισόδημα, πράγματα τα οποία μεταφράζονται με αύξηση της καταναλωτικής δαπάνης για αθλητικές δραστηριότητες.

Αποτελέσματα

Συμμετοχή του πληθυσμού της Ελλάδος σε αθλητικές δραστηριότητες

Ήδη από την αρχή εκπόνησης της έρευνας αυτής, κατέστη σαφές ότι έπρεπε να ερευνηθεί το ερώτημα της *συμμετοχής του πληθυσμού της Ελλάδος σε αθλητικές δραστηριότητες*, στην ευρύτερή του έννοια, για το λόγο ότι η συμμετοχή αυτή συνδέεται στενά με την κατανάλωση αθλητικών προϊόντων και υπηρεσιών από τα νοικοκυριά.

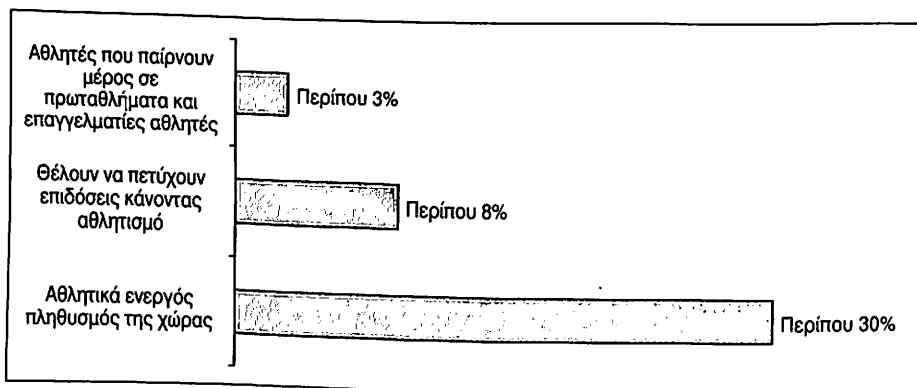
Επίσημες εκτιμήσεις πάνω σ' αυτό το ερώτημα δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Έτσι υπολογίσθηκε το ποσοστό του πληθυσμού της χώρας που παίρνει μέρος σε τέτοιου είδους δραστηριότητες βάσει στοιχείων της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού²⁶, του Σ.Ε.Γ.Α.Σ.²⁷, των ομοσπονδιών του Υπουργείου Παιδείας, καθώς και εμπειρικών εκτιμήσεων του συγγραφέα. Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορεί να ειπωθεί ότι πάνω από 30% του πληθυσμού της χώρας παίρνει μέρος ενεργά σε αθλητικές δραστηριότητες. Στο ποσοστό αυτό συμπεριλαμβάνονται τα άτομα που αθλούνται σε ερασιτεχνικά σωματεία, σχολεία, πανεπιστήμια, προγράμματα μαζικού αθλητισμού, σε αθλητικά προγράμματα διαφόρων εργασιακών φορέων, ιδιωτικά γυμναστήρια — σχολές χορού, κ.λπ. καθώς και σε επαγγελματικά σωματεία²⁸. Επειδή σ' αυτή την έρευνα, λόγω έλλειψης σχετικών στοιχείων δεν μπόρεσαν να καταγραφούν οι κατηγορίες ανθρώπων οι οποίοι μόνοι τους ή με φίλους οργανώνουν και ασκούν διάφορες αθλητικές δραστηριότητες έξω από τις πιο πάνω αναφερόμενες εγκαταστάσεις και προγράμματα, όπως για παράδειγμα συνάντηση με φίλους για τρέξιμο στο δάσος, μπορεί να επιβεβαιωθεί η υπόθεση ότι το έτος 1994, τουλάχιστον το 30% του πληθυσμού της Ελλάδας ασκούσε έστω και περιστασιακά κάποια

αθλητική δραστηριότητα. Εάν στη συνέχεια το πλαίσιο αντίληψης του ερωτήματος: *πόσοι από τους κατοίκους της χώρας παίρνουν μέρος ενεργά σε αθλητικές δραστηριότητες*, οριοθετηθεί πιο στενά και η εκτίμηση του ποσοστού των κατοίκων που παίρνουν μέρος σε αθλητικές δραστηριότητες ξεκινήσει με βάση το στοιχείο «*Θέλω να πετύχω επιδόσεις κάνοντας αθλητισμό*», τότε μειώνεται το ποσοστό αυτό στο 8% του πληθυσμού της χώρας. Εάν, τέλος, στενέψουμε το πλαίσιο αντίληψης του παραπάνω ερωτήματος ακόμη περισσότερο και ληφθούν υπόψη μόνο οι αθλητές οι οποίοι είναι εγγεγραμμένοι από τη Γ.Γ.Α, το Σ.Ε.Γ.Α.Σ., καθώς και οι επαγγελματίες αθλητές (δηλαδή αυτοί που παίρνουν μέρος σε επίσημα ερασιτεχνικά και επαγγελματικά πρωταθλήματα), τότε το ποσοστό αυτό μειώνεται σε 3%.

Κρατική προώθηση – χρηματοδότηση του αθλητισμού

Η χρηματοδότηση του αθλητισμού από πόρους του δημοσίου ανερχόταν για το έτος 1994 στα 85,7 δισ. δρχ. Κύρια χρηματοδοτήθηκε ο αθλητισμός μέσω της Γενικής Γραμματείας Αθλητισμού (Γ.Γ.Α) και του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Ε.Π.Θ), ενώ η συμβολή άλλων κρατικών φορέων στη χρηματοδότηση του αθλητισμού, όπως π.χ. του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, του Υπουργείου Αιγαίου, καθώς και των εκάστοτε κοινοτήτων, δεν παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον²⁹. Ιδιαίτερα ποσά διατέθηκαν μέσω της Γ.Γ.Α για την ανέγερση αθλητικών εγκαταστάσεων (21 δισ. δρχ.), για επιχορηγήσεις ερασιτεχνικών-επαγ-

Εικόνα 1
Ποσοστιαία συμμετοχή του πληθυσμού της Ελλάδος σε αθλητικές δραστηριότητες

γελματικών αθλητικών σωματείων, ομοσπονδιών (20,3 δισ. δρχ.) καθώς και για επιχορηγήσεις των εθνικών και δημοτικών γυμναστηρίων (5,7 δισ. δρχ.). Μέσω του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων διατέθηκαν συνολικά για τον αθλητισμό γύρω στα 22,6 δισ. δρχ. από τα οποία τα 22,2 δισ. δρχ., ξοδεύθηκαν μόνο για μισθούς των καθηγητών φυσικής αγωγής στα σχολεία και των καθηγητών των τμημάτων ΤΕΦΑΑ των πανεπιστημίων.

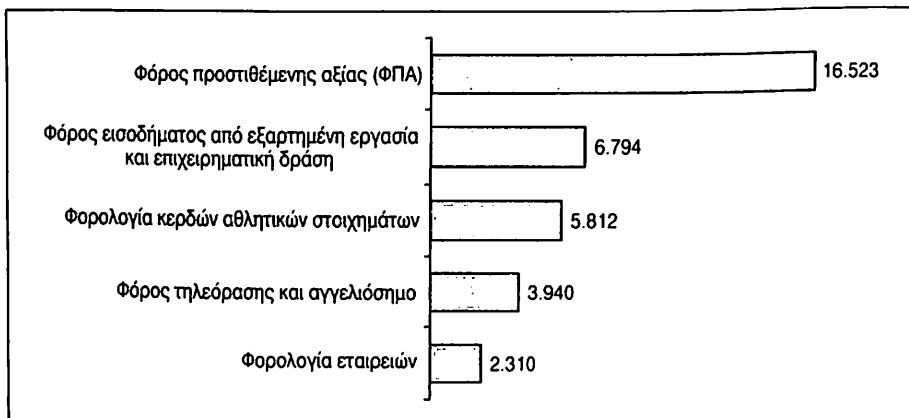
Από την πλευρά των εσόδων του κράτους από τον αθλητισμό (σύνολο 59,9 δισ. δρχ.), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ποσά τα οποία ρέουν υπό μορφή φόρων από τα νοικοκυριά και από τις αθλητικές εταιρείες προς το κράτος (35,4 δισ. δρχ.). Ένα σημαντικό μέρος των εσόδων του κράτους προέρχεται επίσης από τα αθλητικά στοιχήματα (13 δισ. δρχ.)³⁰.

Δραστηριότητες των εταιρειών στον αθλητισμό

Ο αθλητισμός προκαλεί όχι μόνο τη δραστηριότητα πολυάριθμων εταιρειών στο χώρο του αλλά και σημαντικά έσοδα σ' αυτές, τα οποία είναι αξιοσημείωτα. Αν εξετάσει κανείς τον τζίρο των επιχειρήσεων που είχαν αναλάβει την κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων και οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν σχεδόν κατά εκατό τοις εκατό από πόρους του δημοσίου (γύρω στα 21 δισ. δρχ. για το έτος 1994), τότε μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η δημιουργία αθλητικής υποδομής από το κράτος έχει μεγάλη σημασία για τις τεχνικές-οικοδομικές εταιρείες. Τα μεικτά έσοδα των οργανισμών προώθησης και διεξαγωγής στοιχημάτων (ΟΠΑΠ και ΟΔΙΕ) και μόνο από την πώληση αθλητικών στοιχημάτων, εκτός Λόττο και Προ-Το, ανερχόταν το έτος 1994 σε 89 δισ. δρχ.³¹. Σημειωτέον ότι οι οργανισμοί αυτοί ανεξάρτητα από τη νομική τους υπόσταση και το ότι επιβλέπονται από το κράτος, κατατάσσονται στην έρευνα αυτή στον τομέα των επιχειρήσεων. Η παραγωγή αθλητικών ειδών, και μ' αυτό εννοούνται τα αθλητικά είδη ρουχισμού, τα αθλητικά παπούτσια και τα αθλητικά όργανα, προκάλεσε τζίρο στις εταιρείες αυτές της τάξεως των 8,3 δισ. δρχ.³². Επειδή εξήχθησαν αθλητικά προϊόντα αξίας 5,3 δισ. δρχ., ενώ από την άλλη πλευρά εισήχθησαν προϊόντα αξίας 18 δισ. δρχ., προέκυψε τζίρος στο επίπεδο παραγωγής, της τάξης των 21 δισ. δρχ.³³. Ο τζίρος από το λιανικό εμπόριο των προϊόντων αυτών, τα οποία πωλήθηκαν το έτος 1994 για την άσκηση αθλητικών δραστηριοτήτων, έφτασε το ύψος των 59,5 δισ. δρχ., ενώ από την άλλη πλευρά τα έσοδα από την προσφορά δυνατότητας άθλησης σε ιδιωτι-

Εικόνα 2

Φορολογικά έσοδα του κράτους από τον αθλητισμό σε εκ. δρχ.

κούς χώρους (γυμναστήρια, σχολές χορού, κ.λπ.) έφτασαν το ύψος των 19,4 δισ. δρχ.³⁴. Αρκετά πάνω από το μισό των εσόδων αυτών έχουν εισπραχθεί μόνο από τα ιδιωτικά γυμναστήρια. Από πώληση αθλητικών ασφαλειών δημιουργήθηκαν μεικτά έσοδα στις εταιρείες αυτές της τάξεως των 188 εκ. δρχ.³⁵. Οι εταιρείες των μέσων μαζικής ενημέρωσης εισέπραξαν από την πώληση αθλητικών εφημερίδων³⁶ και βιβλίων³⁷ καθώς και από ποσοστιαία ραδιοφωνικά-τηλεοπτικά τέλη³⁸ γύρω στα 6,3 δισ. δρχ. (χωρίς ΦΠΑ) ενώ τα έσοδα από τις αθλητικές διαφημίσεις έφτασαν το ποσό των 9,3 δισ. δρχ.³⁹. Σε συνδυασμό με τα έσοδα των μέσων μαζικής ενημέρωσης, πρέπει να αναφερθεί ότι για να δημιουργηθούν αυτά, απαιτούνται παράλληλα και οι δραστηριότητες των διαφημιστικών εταιρειών, οι οποίες έπρεπε εδώ επίσης να υπολογιστούν. Τα έσοδα τους ανέρχονταν το έτος 1994 γύρω στα 1,8 δισ. δρχ.⁴⁰. Σαν περαιτέρω δραστηριότητες των εταιρειών οι οποίες προκαλούνται από τον αθλητισμό, μπορούν να χαρακτηριστούν οι υπηρεσίες που προσφέρονται από τα μέσα μαζικής μεταφοράς, τα πρατήρια καυσίμων (κατανάλωση καυσίμων του ιδιωτικού αυτοκινήτου), τα συνεργεία αυτοκινήτων (έξοδα ατυχήματος και φθορών του ιδιωτικού αυτοκινήτου), γιατί αυτές οι υπηρεσίες χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά προς και από τον τόπο όπου διεξάγονται οι αθλητικές δραστηριότητες ή οι αθλητικές διακοπές. Η δραστηριοποίηση των πιο πάνω κλάδων σ' αυτούς τους τομείς, τους επέφερε μεικτά έσοδα της τάξης των 11,6 δισ.

δρχ.⁴¹. Με το συνδυασμό της αθλητικής άσκησης και των διακοπών, επιτεύχθηκαν έσοδα στον κλάδο του τουρισμού της Ελλάδας που έφτασαν τα 9,6 δισ. δρχ. (συμπεριλαμβανομένου του ΦΠΑ). Από αυτά 8 δισ. δρχ. αφορούν έσοδα από αλλοδαπούς τουρίστες, ενώ τα 1,6 δισ. δρχ. έσοδα από ημεδαπούς. Εδώ πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι ένα σχετικά ασήμαντο ποσό -0,3 δισ. δρχ. - ξοδεύτηκε από ημεδαπούς τουρίστες για αθλητικές διακοπές στο εξωτερικό⁴². Τελευταία στον κλάδο των επιχειρήσεων πρέπει ακόμη να συμπεριληφθούν τα επαγγελματικά σωματεία και τμήματα, για το λόγο ότι αυτά υπόκεινται στο νομικό πλαίσιο των υπολοίπων ανωνύμων εταιρειών που εδρεύουν στην Ελλάδα. Ο κύκλος εργασιών τους κυμαινόταν το έτος 1994 γύρω στα 21 δισ. δρχ. Πρέπει όμως, επίσης να σημειωθεί ότι ο υπολογισμός του τζίρου των επαγγελματικών σωματείων και τμημάτων -λόγω έλλειψης σχετικών στοιχείων- είναι ελλιπής και πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή⁴³. Εδώ πρέπει επίσης, να σημειωθεί ότι οι δραστηριότητες του μηχανοκίνητου αθλητισμού καθώς και των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σ' αυτόν δε συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη. Αυτό αποτελεί άλλωστε και τακτική που χρησιμοποιήθηκε σε αντίστοιχες μελέτες άλλων χωρών⁴⁴.

Οι αριθμοί που έχουν παρουσιασθεί πιο πάνω σε σχέση με τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων στο χώρο του αθλητισμού δεν παρουσιάζουν σίγουρα όλο το φάσμα των εταιρειών που ενεργοποιούνται σ' αυτό το επίπεδο και αυτό διότι για την παραγωγή των αθλητικών προϊόντων απαιτείται πρώτα η παραγωγή ενδιάμεσων προϊόντων (πρώτων υλών), όπως για παράδειγμα δερμάτων για αθλητικά παπούτσια, υφασμάτων για αθλητικά είδη ενδυμασίας, κ.λπ. Η χρήση τέτοιων ενδιάμεσων προϊόντων απαιτείται ιδιαίτερα για την προσφορά υπηρεσιών στο εμπόριο. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται εμφανές ότι ο αθλητισμός προκαλεί οικονομικές δραστηριότητες σε ένα πολύ μεγαλύτερο φάσμα επιχειρήσεων, έτσι ώστε οι αριθμοί που παρουσιάστηκαν πιο πάνω να αφορούν μόνο την άμεση επίδρασή του.

Ερασιτεχνικός αθλητισμός

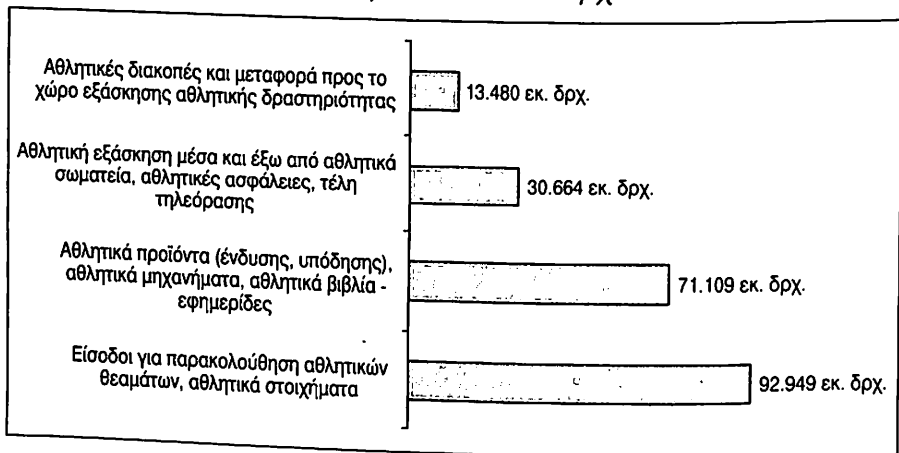
Κάτω από την έννοια «ερασιτεχνικός αθλητισμός» νοούνται οι δραστηριότητες των αθλητικών ομοσπονδιών και των ερασιτεχνικών σωματείων⁴⁵.

Το σύνολο εσόδων των ομοσπονδιών για το 1994 ανερχόταν στα 15,4 δισ. δρχ., ενώ αυτό των σωματείων έφτασε τα 15,6 δισ.

δρχ.⁴⁶. Από τα συνολικά έσοδα των ομοσπονδιών, ύψους 15,4 δισ. δρχ., περισσότερα από τα δυο τρίτα προέρχονται από πόρους του δημοσίου, ενώ γύρω στα 15% του συνόλου των εσόδων αφορούν εισροές από στοιχήματα. Εάν όμως, κανείς σκεφτεί ότι τα χρήματα που ρέουν προς τις ομοσπονδίες μέσω του κράτους – δηλαδή μέσω της Γ.Γ.Α. – είναι στο μεγαλύτερό τους μέρος έσοδα από στοιχήματα του Ο.Π.Α.Π., τότε φαίνεται καθαρά ποια είναι η σημασία των στοιχημάτων αυτών για τη χρηματοδότηση του αθλητισμού. Τα έσοδα των ομοσπονδιών από περαιτέρω πηγές, όπως π.χ. από την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (τη σημερινή Ε.Ο.Ε.), από χορηγούς, από διαφήμιση, από συνδρομές μελών κ.λπ., δεν προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Η διάρθρωση εσόδων των ερασιτεχνικών σωματείων παρουσιάζει

Εικόνα 3
Ιδιωτική καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών στην Ελλάδα το έτος 1994 σε εκ. δρχ.

ζει την ίδια εικόνα, όπως αυτή των ομοσπονδιών. Το ήμισυ των εσόδων τους ρέει υπό μορφή επιχορηγήσεων της Γ.Γ.Α. Γύρω στο ένα εβδομο των χρημάτων προέρχονται από εισφορές μελών, ενώ μόλις ένα τρίτο του συνόλου εξασφαλίζεται από ίδια δραστηριότητα και δωρεές. Οι εισροές από εισιτήρια, διαφήμιση καθώς και παραχώρηση αθλητικών εγκαταστάσεων σε τρίτους, συγκεντρώνουν μαζί 7,4% του συνόλου των εσόδων των ερασιτεχνικών σωματείων.

Αθλητική ιδιωτική καταναλωτική δαπάνη

Η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών στην Ελλάδα κατόπι συντηρητικών εκτιμήσεων ανερχόταν το 1994 σε 208 δισ. δρχ.⁴⁷. Το ύψος κατανάλωσης των επιμέρους κατηγοριών παρουσιάζεται στην εικόνα 3.

Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό της καταναλωτικής δαπάνης λήφθηκαν υπόψη μόνο εκείνα τα προϊόντα τα οποία κατατάσσονται καθαρά σε μια από τις παρακάτω κύριες κατηγορίες, αθλητικά ενδύματα, αθλητικά παπούτσια, αθλητικά όργανα. Ορισμένα είδη όπως π.χ. αθλητικά σκάφη, μαγιό, αθλητικές τσάντες, κ.λπ. τα οποία χρησιμοποιούνται όχι μόνο στον αθλητισμό αλλά και για αναψυχή, δε συμπεριλήφθηκαν στο λογαριασμό αυτό. Ακόμη δε λήφθηκαν υπόψη και οι ιατρικές δαπάνες που γίνονται για την αντιμετώπιση-περίθαψη αθλητικών τραυματισμών. Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η Ε.Σ.Υ.Ε. δε διαθέτει αναλυτικά στοιχεία σε σχέση με τις δαπάνες των νοικοκυριών για αθλητικές δραστηριότητες και ως εκ τούτου οι εκτιμήσεις που έγιναν αλλά και οι αριθμοί που παρουσιάστηκαν στην εικόνα 3, βασίζονται κατά το μεγαλύτερό τους μέρος στους τζίρους των εταιρειών που επιδεικνύουν δραστηριότητα στο χώρο του αθλητισμού⁴⁸.

Αθλητική απασχόληση

Συνολικά απασχολήθηκαν στον αθλητισμό το 1994 γύρω στα 48.758 άτομα⁴⁹. Από αυτούς γύρω στα 45.406 άτομα κατείχαν μια εξαρτημένη θέση απασχόλησης, ενώ τα 3.352 εμφανίζονται σαν επαγγελματίες. Το δυναμικό αυτό κατανέμεται στους αθλητικούς οργανισμούς (με τον όρο αθλητικοί οργανισμοί νοούνται τα ερασιτεχνικά αθλητικά σωματεία, οι αθλητικές ομοσπονδίες καθώς επίσης η Ε.Σ.Α.Κ., σημερινός Ε.Σ.Α.Κ.Ε. και η Ε.Π.Α.Ε., σημερινός Ε.Σ.Α.Π.Ε.), στον τομέα των επιχειρήσεων και στον κρατικό τομέα ως εξής: στους αθλητικούς οργανισμούς εργαζόταν σύνολο 15.129 άτομα, από αυτούς 40 στην Ε.Π.Α.Ε.⁵⁰, 20 στην Ε.Σ.Α.Κ.⁵¹, 463 στις αθλητικές ομοσπονδίες⁵², 291 σαν προπονητές-γυμναστές των εθνικών ομάδων και 14.315 σαν προπονητές-γυμναστές των ερασιτεχνικών σωματείων⁵³. Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο αριθμός των εθελοντικά απασχολούμενων στα σωματεία, ενώσεις και ομοσπονδίες, εκτιμάται γύρω στα 70.000 άτομα⁵⁴.

Στις επιχειρήσεις απασχολήθηκαν 20.770 άτομα τα οποία κα-

τείχαν μια εξαρτημένη θέση εργασίας⁵⁵. Από αυτούς εργάζονταν στα επαγγελματικά σωματεία 3.133 άτομα σαν επαγγελματίες αθλητές, προπονητές, βοηθοί προπονητές, μάνατζερ, κ.λπ.⁵⁶. Γύρω στα 2.550 άτομα εργάστηκαν σε ιδιωτικές σχολές άθλησης⁵⁷, 1.100 στο κλάδο των οικοδομικών επιχειρήσεων⁵⁸, 789 στις εταιρείες κατασκευής αθλητικών ειδών⁵⁹, 1.246 στο χονδρικό εμπόριο – και εισαγωγές⁶⁰ και 2.206 άτομα στο λιανικό εμπόριο αθλητικών προϊόντων⁶¹. Αξιοσημείωτη απασχόληση παρατηρείται στα ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών που προσφέρουν δυνατότητες άθλησης* (5.614 άτομα), στα έντυπα μέσα μαζικής ενημέρωσης (708 άτομα) και στα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής ενημέρωσης (390 άτομα)⁶².

Στον κρατικό τομέα εντάσσονται γύρω στους 9.500 εργαζόμενους, οι οποίοι οφείλουν τη θέση εργασίας τους στον αθλητισμό. Οι μισοί και παραπάνω από αυτούς (5.717 άτομα) αντιπροσωπεύουν τους καθηγητές-καθηγήτριες φυσικής αγωγής⁶³, 1.709 άτομα εργάζονταν σε αθλητικές εγκαταστάσεις που βρίσκονται κάτω από την εποπτεία του κράτους⁶⁴, ενώ 411 εργαζόμενοι απασχολήθηκαν στη Γ.Γ.Α.⁶⁵.

Εάν, στη συνέχεια, συγκρίνει κανείς τον αριθμό των εξαρτημένα απασχολούμενων στον αθλητισμό –εξαιρώντας αυτούς που εργάζονται στα ερασιτεχνικά σωματεία σαν προπονητές– γυμναστές και των οποίων τα εισοδήματα βρίσκονται κάτω από το φορολογικό όριο – με το σύνολο των εξαρτημένα απασχολούμενων σε όλους τους υπόλοιπους κλάδους στην Ελλάδα, τότε προκύπτει ότι πάνω από 1,5% από αυτούς οφείλουν τη θέση εργασίας τους στον αθλητισμό. Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο αριθμός που δηλώνει την απασχόληση στις επιχειρήσεις δε συμπεριλαμβάνει αυτούς οι οποίοι εργάζονται στις εταιρείες που προμηθεύουν με πρώτες ύλες τις επιχειρήσεις κατασκευής αθλητικών προϊόντων. Επειδή στάθηκε αδύνατο να δημιουργηθεί κάποιο μοντέλο για μια τέτοια εκτίμηση, με βάση το οποίο θα μπορούσε να μετρηθεί η απασχόληση στις εταιρείες αυτές, δε θα γίνει προσπάθεια στη συνέχεια για παρουσίαση σχετικών αριθμών (μια αδρομερής εκτίμηση του αριθμού των απασχολούμενων στις εταιρείες που προμηθεύουν με πρώτες ύλες τις επιχειρήσεις κατασκευής αθλητικών προϊόντων μπορεί να γίνει, με βάση το ακαθάριστο

* Με τον όρο «Ξενοδοχεία που προσφέρουν δυνατότητες άθλησης» εννοούνται τα ξενοδοχεία όλων των κατηγοριών που λειτουργούν στην Ελλάδα και διαθέτουν τουλάχιστο μία πισίνα.

προϊόν που παρήγαγε η υπόλοιπη οικονομία, το ακαθάριστο προϊόν που παρήγαγαν οι αθλητικές εταιρείες και τον αριθμό των απασχολουμένων στις αθλητικές εταιρείες).

Εάν με βάση αυτά τα στοιχεία γίνει προσπάθεια εκτίμησης, τότε προκύπτει ότι απασχολούνται περίπου 23.000 άτομα στις εταιρείες που προμηθεύουν με πρώτες ύλες τις επιχειρήσεις κατασκευής αθλητικών προϊόντων. Για το λόγο όμως, ότι αυτή η εκτίμηση συνδέεται με μεγάλη αβεβαιότητα –όπως εξάλλου ειπώθηκε και πιο πάνω– δε θα χρησιμοποιηθεί ο αριθμός αυτός στο μέλλον. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορεί να ειπωθεί τελικά ότι από την άλλη μεριά η εκτίμηση του ποσοστού ύψους 1,5%, θα πρέπει να είναι απολύτως αντικειμενική.

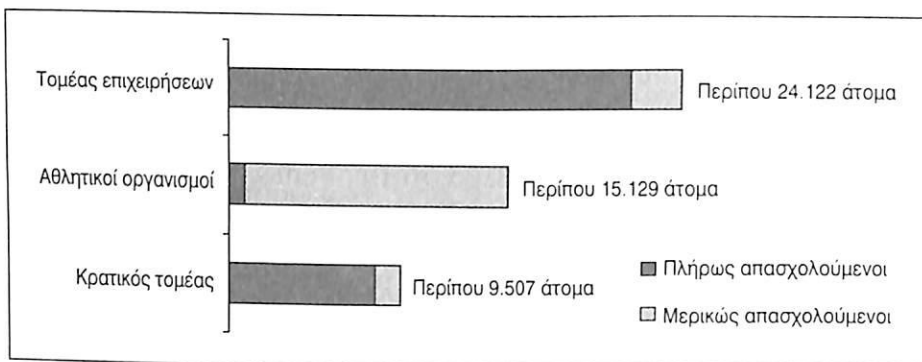
Αθλητικό προϊόν

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα συγκρίσιμα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε.⁶⁶ το ποσοστό συμβολής του αθλητισμού στη δημιουργία του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος –συμπεριλαμβανομένου του προϊόντος που παρήγαγαν εταιρείες που προσέφεραν ενδιάμεσα προϊόντα– ανέρχεται σε 1,3%. Το ποσοστό αυτό πλησιάζει την αξία του προϊόντος του αθλητισμού που ερευνήθηκε σ' άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα στην Αγγλία (1,6%) και Γερμανία (1,4%). Εκφραζόμενο το ποσοστό αυτό σε απόλυτους αριθμούς, αντιστοιχεί στα 205 δισ. δρχ. Περαιτέρω και σύμφωνα με τα υπάρχοντα συγκρίσιμα στοιχεία, προκύπτει ότι 1,9% του συνόλου των δημοσίων επενδύσεων και 0,7% της δημόσιας κατανάλωσης οφείλονται στον αθλητισμό.

Γύρω στο 1,1% της συνολικής ιδιωτικής δαπάνης στην Ελλάδα το 1994 οφείλεται στον αθλητισμό. Όπως μας δείχνει η εικόνα 5, γίνεται αντιληπτό ότι το μεγαλύτερο ποσό χρημάτων έρρευσε από τα νοικοκυριά προς τις εταιρείες οι οποίες προσφέρουν αθλητικά προϊόντα και υπηρεσίες (γύρω στα 182 δισ. δρχ.). Επίσης υψηλό ήταν το ποσό το οποίο έρρευσε με τη μορφή μισθών και διανεμημένων κερδών από αθλητικά στοιχήματα προς τα νοικοκυριά (γύρω στα 105 δισ. δρχ.), ενώ επίσης αξιοσημείωτα ήταν τα χρήματα τα οποία ξοδεύτηκαν από τις εταιρείες που κατασκευάζουν αθλητικά προϊόντα και προσφέρουν αθλητικές υπηρεσίες σε άλλες εταιρείες (εδώ χαρακτηρίζονται αυτές σαν «υπόλοιπη οικονομία») για την αγορά ενδιάμεσων προϊόντων (γύρω στα 59 δισ. δρχ.).

Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό της

Εικόνα 4
Αθλητική απασχόληση στην Ελλάδα το έτος 1994

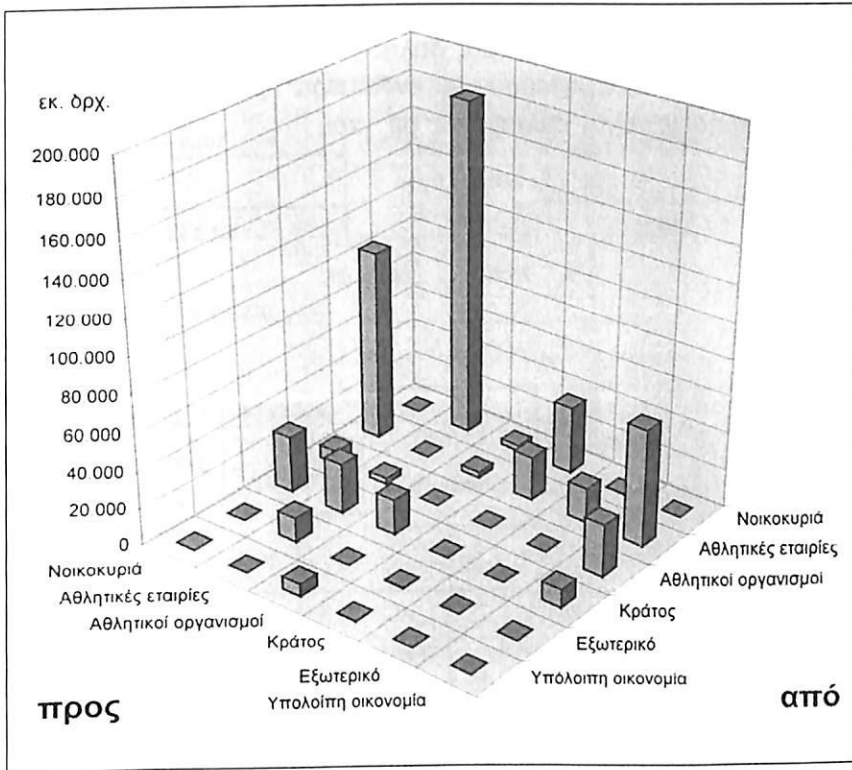

καταναλωτικής δαπάνης, λήφθηκαν υπόψη μόνο εκείνα τα προϊόντα τα οποία κατατάσσονται καθαρά σε μια από τις παρακάτω κύριες κατηγορίες – *αθλητικά ενδύματα, αθλητικά παπούτσια, αθλητικά όργανα*. Ορισμένα είδη όπως π. χ. αθλητικά σκάφη, μαγιό, αθλητικές τσάντες, κ.λπ. τα οποία χρησιμοποιούνται όχι μόνο στον αθλητισμό αλλά και για αναψυχή, δε συμπεριλήφθηκαν στον υπολογισμό αυτό. Επίσης δε λήφθηκαν υπόψη και οι ιατρικές δαπάνες που γίνονται για την αντιμετώπιση-περίθαλψη αθλητικών τραυματισμών. Εδώ πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η Ε.Σ.Υ.Ε. δε διαθέτει αναλυτικά στοιχεία σε σχέση με τις δαπάνες των νοικοκυριών για αθλητικές δραστηριότητες και ως εκ τούτου οι εκτιμήσεις που έγιναν αλλά και οι αριθμοί που παρουσιάσθηκαν στην εικόνα 3, βασίζονται κατά το μεγαλύτερό τους μέρος στους τζίρους των εταιρειών που επιδεικνύουν δραστηριότητα στο χώρο του αθλητισμού⁶⁷.

Το ποσό το οποίο έρρευσε από τα νοικοκυριά προς τους αθλητικούς οργανισμούς με τη μορφή συνδρομών και αγορών, ανέρχεται σε 3 δισ. δρχ., ενώ από την άλλη πλευρά έρρευσαν προς τα νοικοκυριά από τους αθλητικούς οργανισμούς γύρω στα 7 δισ. δρχ., υπό μορφή μισθών. Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα χρήματα τα οποία έρρευσαν από το κράτος σε άλλους τομείς. Προς τα νοικοκυριά πήγαν συνολικά γύρω στα 30 δισ. δρχ., ενώ τα 22 δισ. δρχ. από αυτά αφορούσαν μόνο μισθούς καθηγητών-καθηγητριών στα σχολεία και διδακτικού προσωπικού στα πανεπιστήμια. Γύρω στα 27 δισ. δρχ. δόθηκαν σε διάφορες αθλητικές-εταιρείες, ενώ μόνο για την ανέγερση αθλητικών εγκαταστάσεων

Εικόνα 5

Όγκος συναλλαγών ανάμεσα στους διάφορους τομείς στην Ελλάδα που προκαλούνται από τον αθλητισμό για το έτος 1994 σε εκ. δρχ.

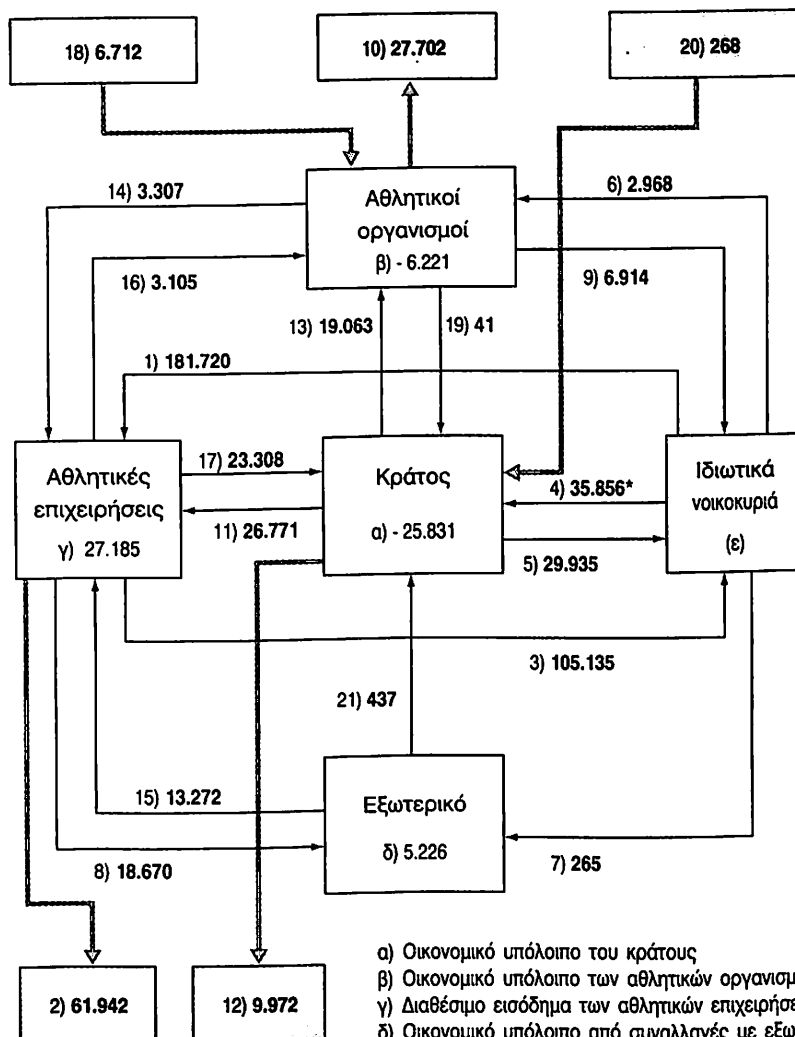

Ξοδεύτηκαν τα 21 δισ. δρχ. από αυτά. Στους αθλητικούς οργανισμούς (και μ' αυτό νοούνται εδώ τα αθλητικά σωματεία και ομοσπονδίες) δόθηκαν από το κράτος με τη μορφή επιχορηγήσεων συνολικά γύρω στα 19 δισ. δρχ. Σ' αυτό το ποσό συμπεριλαμβάνονται τα χρήματα που προέρχονται από τον κρατικό προϋπολογισμό και από τους οργανισμούς διεξαγωγής στοιχημάτων και τα οποία μέσω της γενικής γραμματείας αθλητισμού μοιράζονται στα αθλητικά σωματεία και ομοσπονδίες.

Για το λόγο ότι από την εικόνα 5 δε φαίνονται τα πλεονάσματα και τα ελλείμματα των εμπλεκόμενων κλάδων που προκλήθηκαν σ' αυτούς από τη δραστηριότητά τους στον αθλητισμό, παρουσιάζονται πιο κάτω τα μεγέθη (βλέπε σχήμα 3) τα οποία κρύ-

βονται πίσω από αυτές τις συναλλαγές. Εδώ πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στο παρακάτω σχήμα συμπεριλαμβάνονται μόνο τα ποσά τα οποία αφορούν τις συναλλαγές που έγιναν ανάμεσα στους κλάδους κράτος, αθλητικές επιχειρήσεις, αθλητικοί οργανισμοί, ιδιωτικά νοικοκυριά, και εξωτερικό. Οι συναλλαγές που έγιναν έξω από αυτό το σύστημα, δηλαδή με τις εταιρείες που κατασκευάζουν και προμηθεύουν με ενδιάμεσα προϊόντα τις αθλητικές επιχειρήσεις, είναι σκιασμένες με γκρι.

Σχήμα 3
 Κατεύθυνση ροής χρημάτων στον τομέα «αθλητισμός»
 το έτος 1994 σε εκ. δρχ.

- α) Οικονομικό υπόλοιπο του κράτους
- β) Οικονομικό υπόλοιπο των αθλητικών οργανισμών
- γ) Διαθέσιμο εισόδημα των αθλητικών επιχειρήσεων
- δ) Οικονομικό υπόλοιπο από συναλλαγές με εξωτερικό
- ε) Στα ιδιωτικά νοικοκυριά δεν υπάρχει δυνατότητα παρουσίασης οικονομικού υπολοίπου, γιατί από την πλευρά των εξόδων έχουν ληφθεί όλα τα νοικοκυριά υπόψη, ενώ από την πλευρά των εσόδων μόνο αυτά τα οποία ασχολούνται με τον αθλητισμό.

* Χωρίς κοινωνικές παροχές.

Υπόμνημα του σχήματος 1

1. (Ιδιωτικά νοικοκυριά προς επιχειρήσεις)	181.720	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων του κράτους:	1.605	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των ιδιωτικών νοικοκυριών:	58.171	εκ. δρχ.
2. (Αθλητικές επιχειρήσεις προς υπόλοιπη οικονομία)	61.942	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των αθλητικών επιχειρήσεων:	59.117	εκ. δρχ.
– Δεσμευμένες μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων:	2.825	εκ. δρχ.
3. (Επιχειρήσεις προς ιδιωτικά νοικοκυριά)	105.135	εκ. δρχ.
– Πληρωμές των επιχειρήσεων:	46.964	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων:	58.171	εκ. δρχ.
4. (Ιδιωτικά νοικοκυριά προς κράτος)	35.856*	εκ. δρχ.
– Φορολογία των ιδιωτικών νοικοκυριών:	23.317	εκ. δρχ.
– Φορολογία από αθλητικά στοιχήματα των νοικοκυριών:	5.812	εκ. δρχ.
– Αγορές των ιδιωτικών νοικοκυριών:	6.727	εκ. δρχ.
5. (Κράτος προς ιδιωτικά νοικοκυριά)	29.935	εκ. δρχ.
– Πληρωμές του κράτους:	29.935	εκ. δρχ.
6. (Ιδιωτικά νοικοκυριά προς αθλητικούς οργανισμούς)	2.968	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των ιδιωτικών νοικοκυριών:	2.360	εκ. δρχ.
– Αγορές των ιδιωτικών νοικοκυριών:	608	εκ. δρχ.
7. (Ιδιωτικά νοικοκυριά προς εξωτερικό)	265	εκ. δρχ.
– Αγορές των ιδιωτικών νοικοκυριών:	265	εκ. δρχ.
8. (Επιχειρήσεις προς εξωτερικό)	18.670	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των επιχειρήσεων:	18.670	εκ. δρχ.
9. (Αθλητικοί οργανισμοί προς ιδιωτικά νοικοκυριά)	6.914	εκ. δρχ.
– Πληρωμές των αθλητικών οργανισμών:	4.945	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των αθλητικών οργανισμών:	1.969	εκ. δρχ.
10. (Αθλητικοί οργανισμοί προς υπόλοιπη οικονομία)	27.702	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των αθλητικών οργανισμών:	27.702	εκ. δρχ.
– Πληρωμές των αθλητικών οργανισμών:	-	εκ. δρχ.
11. (Κράτος προς επιχειρήσεις)	26.771	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις προς επιχειρήσεις:	1.303	εκ. δρχ.
– Επενδύσεις του κράτους (ανέγερση αθλητικών εγκαταστάσεων):	21.011	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων του κράτους:	300	εκ. δρχ.
– Πληρωμές του κράτους:	4.157	εκ. δρχ.
12. (Κράτος προς υπόλοιπη οικονομία)	9.972	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων του κράτους:	1.605	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις του κράτους προς υπόλοιπους τομείς:	8.367	εκ. δρχ.
13. (Κράτος προς αθλητικούς οργανισμούς)	19.063	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις του κράτους:	19.063	εκ. δρχ.
14. (Αθλητικοί οργανισμοί προς επιχειρήσεις)	3.307	εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των αθλητικών οργανισμών:	3.204	εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των αθλητικών οργανισμών:	104	εκ. δρχ.

* Χωρίς κοινωνικές παροχές.

15. (Εξωτερικό προς επιχειρήσεις)	13.272 εκ. δρχ.
– Αγορές του εξωτερικού:	13.272 εκ. δρχ.
16. (επιχειρήσεις προς αθλητικούς οργανισμούς)	3.105 εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων:	104 εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των επιχειρήσεων:	1.107 εκ. δρχ.
– Δεσμευμένες μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων:	1.640 εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των επιχειρήσεων:	255 εκ. δρχ.
17. (επιχειρήσεις προς κράτος)	23.308 εκ. δρχ.
– Φορολογία επιχειρήσεων:	6.250 εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων:	13.048 εκ. δρχ.
– Δανειοδότηση των επιχειρήσεων:	4.000 εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των επιχειρήσεων:	10 εκ. δρχ.
18. (Υπόλοιπη οικονομία προς αθλητικούς οργανισμούς)	6.712 εκ. δρχ.
– Πληρωμές της υπόλοιπης οικονομίας:	720 εκ. δρχ.
– Αγορές της υπόλοιπης οικονομίας:	5.992 εκ. δρχ.
19. (Αθλητικοί οργανισμοί προς κράτος)	41 εκ. δρχ.
– Αγορές ενδιάμεσων προϊόντων των αθλητικών οργανισμών:	41 εκ. δρχ.
– Φορολογία των αθλητικών οργανισμών:	0,4 εκ. δρχ.
20. (Υπόλοιπη οικονομία προς κράτος)	268 εκ. δρχ.
– Πληρωμές της υπόλοιπης οικονομίας:	268 εκ. δρχ.
21. (Εξωτερικό προς κράτος)	437 εκ. δρχ.
– Μεταβιβάσεις του εξωτερικού:	437 εκ. δρχ.

Συζήτηση

Δεν είναι λίγοι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η οικονομία του αθλητισμού –όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα– είναι η βάση που προσφέρει τις απαραίτητες γνώσεις για ένα αποτελεσματικό μάνατζμεντ του αθλητισμού⁶⁸. Η εργασία αυτή παρουσίασε μια εικόνα μεγέθους των δραστηριοτήτων του αθλητισμού σε όλα τα επίπεδα και παρέχει παράλληλα στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τους μάνατζερ, γιατί αυτοί είναι –σε τελική ανάλυση– που πρέπει να ξέρουν πού και τι έχουν να διοικήσουν. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι ο αθλητισμός μπορεί να συγκριθεί από πλευράς προσφοράς υπηρεσιών και προϊόντων –μάλιστα με συντηρητικούς λογαριασμούς και χωρίς να ληφθούν υπόψη τα έξοδα για περίθαλψη/νοσηλεία αθλητικών τραυματισμών– με άλλους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Ο αθλητισμός συνέβαλε στη δημιουργία του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος στην Ελλάδα με ποσοστό 1,3% για το έτος 1994. Το 0,7% της συνολικής δημό-

σιας δαπάνης και το 1,9% του συνόλου των Δημοσίων Επενδύσεων διατέθηκαν για τον αθλητισμό. Ενώ, από την άλλη μεριά, το 43% του συνολικού παραγόμενου αθλητικού προϊόντος δημιουργείται από προμηθευτές, που οι ίδιοι δεν παράγουν αθλητικά αγαθά και υπηρεσίες. Πάνω από 1,5% του συνόλου των εξαρτημένα απασχολούμενων εργαζόταν στον αθλητικό τομέα, ενώ στο ποσοστό αυτό δε συμπεριλαμβάνεται η απασχόληση που προκάλεσε ο αθλητισμός στις επιχειρήσεις που προμηθεύουν με ενδιαμέσα προϊόντα τις εταιρείες κατασκευής αθλητικών ειδών, καθώς κι αυτοί που εργάστηκαν ως προπονητές-γυμναστές σε ερασιτεχνικά σωματεία.

Η οικονομική σημασία κάθε παραγωγικού κλάδου εξαρτάται από τη συνεισφορά του στη δημιουργία του ΑΕΠ. Παρόλο ότι είναι ιδιαίτερα δύσκολο να μετρήσει κανείς ακριβώς τη συμμετοχή ενός κλάδου ως ποσοστό του ΑΕΠ, για τον απλούστατο λόγο ότι κάποιιοι από αυτούς τους κλάδους μπορεί να μην ανήκουν μόνο σε μία κατηγορία, οι οικονομικές δραστηριότητες του κλάδου «αθλητισμός», όπως παρουσιάσθηκαν στην παρούσα μελέτη, αποδεικνύουν ότι η οικονομική σημασία του αθλητισμού είναι μεγάλη και συγκρίνεται με αυτήν των κατασκευαστών αντικειμένων από μέταλλο, μηχανών και ηλεκτρικών μηχανών.

Όπως έχει αναφερθεί στην αρχή της εργασίας, θα παρουσιασθούν στη συνέχεια τα αποτελέσματα της μελέτης του ΚΕΠΕ και θα συγκριθούν με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Παράλληλα θα αναφερθούν οι λόγοι για τους οποίους δεν υπάρχει δυνατότητα συσχέτισης των αποτελεσμάτων των δύο ερευνών μεταξύ τους (βλέπε πίνακα 1).

Πίνακας 1
Σύγκριση αποτελεσμάτων της παρούσας μελέτης
με τα αποτελέσματα της μελέτης του ΚΕΠΕ

Μεγέθη	ΚΕΠΕ για το 1992		Παρούσα έρευνα για το 1994	
Ακαθάριστο προϊόν	100 δις. δρχ.	0,75 έως 0,80%	205 δις. δρχ.	1,3%
Απασχόληση	36.000 άτομα ⁽⁷⁾	-	48.758 άτομα	1,5% ⁽¹⁾
Καταναλωτική δαπάνη - Χωρίς στοιχήματα	207 δις. δρχ. ⁽⁸⁾ 79,9 δις. δρχ.	1,9% 0,7%	208 δις. δρχ. 119 δις. δρχ.	1,1% ⁽²⁾ -
Εισαγωγές αθλητικών ειδών	19 δις. δρχ.	0,44%	18 δις. δρχ.	-
Εξαγωγές αθλητικών ειδών	3,7 δις. δρχ.	0,28%	5,3 δις. δρχ.	-
Δημόσιες δαπάνες για τον αθλητισμό ⁽³⁾	57 δις. δρχ.	0,86%	85,7 δις. δρχ.	0,7%
Δημόσιες επενδύσεις για τον αθλητισμό	11,2 δις. δρχ.	1,85%	21 δις. δρχ.	1,9%
Δημόσια έσοδα από τον αθλητισμό	-	-	59,9 δις. δρχ. ⁽⁴⁾ 46,9 δις. δρχ. ⁽⁵⁾ 116,8 δις. δρχ. ⁽⁶⁾	- - -

Πηγή: ΚΕΠΕ, 1994 και Kolimpalis Ch., 1998, *Ökonomische Grundlagen des Sports in Griechenland*, Unveröffentlichte Dissertation, Johann Wolfgang Goethe Universität, Frankfurt, Deutschland.

* Τα μεγέθη σε % δηλώνουν το ποσοστό επί του συνόλου.

- (1) Αναφέρεται στο ποσοστό επί του συνόλου μόνο των εξαρτημένα απασχολούμενων.
- (2) Περιλαμβάνονται οι δαπάνες που οφείλονται αποκλειστικά στον αθλητισμό. Δεν περιλαμβάνονται π.χ. τα στοιχήματα Λόττο και Προ-το τα οποία δεν έχουν σχέση με τον αθλητισμό.
- (3) Συμπεριλαμβάνονται τα ποσά που δαπανήθηκαν μέσα από τα Προγράμματα Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) για το χτίσιμο ή την αποπεράτωση αθλητικών εγκαταστάσεων.
- (4) Συμπεριλαμβάνονται μόνο τα αθλητικά στοιχήματα.
- (5) Δε συμπεριλαμβάνονται τα στοιχήματα.
- (6) Συμπεριλαμβάνονται όλα τα στοιχήματα (αθλητικά και μη αθλητικά).
- (7) Δε συμπεριλαμβάνονται οι απασχολούμενοι στα Ξενοδοχεία που προσφέρουν αθλητικές δραστηριότητες, οι απασχολούμενοι για την παραγωγή αθλητικών ασφαλειών, οι απασχολούμενοι για τη μεταφορά των νοικοκυριών στον τόπο άσκησης αθλητικών δραστηριοτήτων, καθώς και στον τόπο αθλητικών διακοπών, οι απασχολούμενοι στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και στις διαφημιστικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον αθλητισμό (διαφημίσεις κατά τη διάρκεια αθλητικών μεταδόσεων, εκδόσεις αθλητικών εφημερίδων, περιοδικών και βιβλιογραφίας). Επίσης, στην έρευνα του ΚΕΠΕ συ-

μπεριελήφθησαν όλοι οι απασχολούμενοι στους οργανισμούς διεξαγωγής αθλητικών στοιχημάτων (ΟΠΑΠ και ΟΔΙΕ) ως απασχολούμενοι σε αθλητικές επιχειρήσεις, χωρίς να αφαιρεθούν οι απασχολούμενοι που εργάζονται για τη διεξαγωγή των μη αθλητικών στοιχημάτων (π.χ. του Λόττο και του Προ-Το), κάτι που έγινε στην παρούσα μελέτη, με βάση τα έσοδα από κάθε αθλητικό στοιχείο.

- (8) Στη μελέτη του ΚΕΠΕ δεν έγινε τοποθέτηση των μεγεθών των εκάστοτε κλάδων στους αλυσιδωτούς πίνακες παραγωγής, χρήσης, διανομής, επαναδιανομής, κλπ. του εισοδήματος, κατ' επέκταση (προφανώς γι' αυτό το λόγο) δεν αφαιρέθηκαν τα ποσά τα οποία εισπράττουν πίσω τα νοικοκυριά από τις επιχειρήσεις διεξαγωγής αθλητικών στοιχημάτων (ΟΠΑΠ και ΟΔΙΕ) με τη μορφή διανεμηθέντων κερδών. Στην παρούσα μελέτη αυτά χαρακτηρίζονται ως μεταβιβάσεις των επιχειρήσεων προς τα ιδιωτικά νοικοκυριά [βλέπε πίνακα 1, γραμμή 3. και Κολύμπαλης (1998), σελ. 342, Κοντο: 2, λογαριασμός επαναδιανομής του εισοδήματος των ιδιωτικών νοικοκυριών].

Στην έρευνα του ΚΕΠΕ δε συμπεριλαμβάνονται οι δραστηριότητες των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς των Συνεργείων Αυτοκινήτων, του Τουρισμού (αθλητικών διακοπών) και των Ασφαλιστικών Εταιρειών στον αθλητισμό. Σχετικά με τα φορολογικά έσοδα του κράτους από τον αθλητισμό δε γίνεται κάποια σχετική αναφορά από το ΚΕΠΕ. Εν συνεχεία, οι εκτιμήσεις σχετικά με τη συμβολή του αθλητισμού στη δημιουργία του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) έγιναν με βάση την απασχόληση του προκαλεί ο αθλητισμός. Σύμφωνα με το ΚΕΠΕ η συμβολή του αθλητικού προϊόντος στη δημιουργία του ΑΕΠ ανερχόταν σε 0,75-0,80% (100 δις. δρχ.). Στην παρούσα έρευνα εκτιμήθηκε σε 1,3% (204 δις. δρχ.). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ακόμη ότι οι εκτιμήσεις του ΚΕΠΕ για την απασχόληση ανέρχονται σε 36.000 άτομα. Στην παρούσα μελέτη η απασχόληση εκτιμάται σε 48.758 άτομα. Επίσης στην έρευνα του ΚΕΠΕ δεν παρουσιάζονται οι πίνακες παραγωγής, χρήσης, διανομής, επαναδιανομής του εισοδήματος, όπως αυτοί ορίζονται εθνικολογιστικά. Η καταναλωτική δαπάνη για αθλητικά αγαθά και υπηρεσίες υπολογίστηκε από το ΚΕΠΕ σε 207 δις. δρχ. και συμπεριλαμβάνει όλα τα στοιχήματα χωρίς να γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στα αθλητικά και στα μη αθλητικά (π.χ. το Λόττο δε θεωρείται αθλητικό στοιχείο, όπως π.χ. το Προ-Πο και κατά συνέπεια δε λαμβάνεται υπόψη για τον υπολογισμό της ιδιωτικής δαπάνης για την κατηγορία «αθλητικά στοιχήματα». Επίσης κατά τον υπολογισμό της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών από το ΚΕΠΕ, δεν έχουν αφαιρεθεί τα διανεμηθέντα κέρδη.

Με βάση τα παραπάνω, καθώς και τη σύγκριση των αποτελε-

σμάτων των δύο ερευνών που παρατίθεται στον πίνακα 1, φαίνεται ότι τα συμπεράσματα των δύο μελετών δεν μπορούν να συσχετισθούν μεταξύ τους: α) διότι στην έρευνα του ΚΕΠΕ* δε συμπεριλαμβάνονται όλες οι δραστηριότητες των οικονομικών κλάδων που προκαλούνται από τον αθλητισμό, όπως αυτό γίνεται στην παρούσα μελέτη και β) διότι η έρευνα του ΚΕΠΕ αναφέρεται στο έτος 1992, οπότε είναι φυσικό ορισμένα μεγέθη να έχουν αλλάξει ριζικά, με συνέπεια να οδηγούν σε διαφορετικά συμπεράσματα (π.χ. οι εισαγωγές-εξαγωγές αθλητικών ειδών).

Η εικόνα μεγέθους του αθλητισμού, ως κλάδου οικονομικής δραστηριότητας, όπως παρουσιάσθηκε στην παρούσα μελέτη, αποτελεί τη βάση για τη χάραξη μακροπρόθεσμης αθλητικής πολιτικής. Για να γίνει όμως αυτό με επιτυχία, θα πρέπει να απαντηθούν με σαφήνεια τα παρακάτω ερωτήματα, τα οποία κάλλιστα θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικών ερευνών.

- I. Ποιες θα ήταν οι κοινωνικές & οικονομικές επιπτώσεις που θα προέκυπταν από μια περαιτέρω αύξηση της χρηματοδότησης για το χτίσιμο νέων αθλητικών εγκαταστάσεων στην περιοχή της πρωτεύουσας και στην περιφέρεια;
- II. Ποιες θα ήταν οι συνέπειες από μια αύξηση της κρατικής επιχορήγησης του αθλητισμού μέσω διαφόρων τρόπων χρηματοδότησης;
- III. Ποιες είναι οι αναμενόμενες μακροπρόθεσμες και βραχυπρόθεσμες επιδράσεις στην οικονομία της χώρας μας γενικότερα αλλά και των περιφερειών της, που πηγάζουν μέσα από τη διοργάνωση των μεγάλων αθλητικών γεγονότων π.χ. Ολυμπιακοί Αγώνες, Παγκόσμιο Πρωτάθλημα Ποδοσφαίρου;
- IV. Ποια θα ήταν η συνέπεια, εάν η εθελοντική εργασία που προσφέρεται στον αθλητισμό αντικατασταθεί με αμειβόμενη εργασία;
- V. Ποιες θα ήταν οι συνέπειες, εάν χαθεί η αυτονομία του αθλητισμού από τους χορηγούς ή από τα ΜΜΕ;

* Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει ιδιαίτερα την κ. Αγαπούλα Κώτση η οποία έθεσε στη διάθεσή του αδημοσίευτα στοιχεία της μελέτης του ΚΕΠΕ.

Σημειώσεις

1. Heinemann K., «Zur Einführung: Probleme zwischen Sport und Wirtschaft», στο Heinemann K. (eds), *Texte zur Ökonomie des Sports*, Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, σελ. 9-16. Heinemann K., (1984). «Probleme einer Ökonomie des Sports», στο Heinemann K. (eds), *Texte zur Ökonomie des Sports*, Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, σελ. 17-51. Heinemann K., *Einführung in die Ökonomie des Sports*. Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, 1995.
2. ΚΕΠΕ, *Οικονομία και αθλητισμός*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1994. Kolimpalis Ch., *Ökonomische Grundlagen des Sports in Griechenland*, Unveröffentlichte Dissertation, Johann Wolfgang Goethe Universität, Deutschland, Frankfurt, 1998.
3. Παπανίκος Γ., «Βασικές έννοιες αθλητικού Μάνατζμεντ, Μάρκετινγκ και Οικονομικών του Αθλητισμού», στο Παπανίκος Γ. (εκδ.), *Αθλητισμός Μάνατζμεντ - Μάρκετινγκ - Οικονομικά*, εκδ. Τελέθριον, Αθήνα, 1996, σελ. 17-23.
4. Kolimpalis Ch., *όπ.παρ.*, 1998.
5. Henley Center For Forecasting, *The Economic Impact and Importance of Sport in the UK*, Sports Council, United Kingdom, 1986. Krupp H.J. and Wagner G. *Die wirtschaftliche Bedeutung des Sports*, Springer Verlag, Berlin, 1988. Weber W., Schnieder C., Kortluke N. and Horak B. *Die wirtschaftliche Bedeutung des Sports*, Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, 1995.
6. Γενική Γραμματεία αθλητισμού: οικονομικοί απολογισμοί των ετών 1990, 1991, 1992, 1993, 1994. Εσωτερικές δημοσιεύσεις - κατανομή επιχορηγήσεων για αθλητικούς σκοπούς των ετών 1994 και 1995. Πληροφορίες*: αμοιβές προσωπικού που εργάζονται στην Γ.Γ.Α., επιστολή από τις 02-05-1995 και από τις 13-05-1996. Απασχολούμενο προσωπικό στη Γ.Γ.Α. το 1990 έως 1994. Απασχολούμενο προσωπικό σε αθλητικά κέντρα (Στάδια και Κολυμβητήρια, κλειστά γυμναστήρια) που βρίσκονται κάτω από την εποπτεία της Γ.Γ.Α. το 1994. Στατιστικά στοιχεία Μαζικού Αθλητισμού (Χειμερινά, εαρινά προγράμματα - απασχολούμενο προσωπικό) για το 1993 - 1994.
7. Ελληνική ιστιοπλοϊκή ομοσπονδία: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία Badminton: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία άρσης βαρών: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία ερασιτεχνικού καράτε: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία θαλάσσιου σκι: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική

* Με τον όρο «πληροφορίες» ο συγγραφέας υποδηλώνει ότι πρόκειται για αδημοσίευτα στοιχεία τα οποία τέθηκαν στη διάθεσή του, είτε προσωπικά, είτε με το ταχυδρομείο.

κή ομοσπονδία ιππασίας: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία ξιφασκίας: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία ορειβατικών συλλόγων: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία ποδηλασίας: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία πυγμαχίας: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία υποβρύχιας δραστηριότητας - αθλητικής αλιείας και τεχνικής κολύμβησης: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία φιλάθλων σωματείων αντιπτερίσης: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία φιλάθλων τζούντο: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ομοσπονδία χιονοδρομίας: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική ποδοσφαιρική ομοσπονδία: γενική συνέλευση 1995, οικονομικός απολογισμός 1994-1995, Ολυμπία 01/02-07-1995. Ελληνική ποδοσφαιρική ομοσπονδία: οικονομικά στοιχεία 1990-1994, επιστολή από τις 05-09-1996. Ελληνική ποδοσφαιρική ομοσπονδία: πρακτικά γενικής συνέλευσης 1994. Ελληνική φιλάθλη ομοσπονδία αντισφαίρισης: οικονομικός απολογισμός 1995. Ελληνική φιλάθλος ομοσπονδία επιτραπέζιου αντισφαίρισης: οικονομικός απολογισμός 1995. Ομοσπονδία διαιτητών ποδοσφαίρου Ελλάδος: οικονομικός απολογισμός 1995. Σκοπευτική ομοσπονδία Ελλάδος: οικονομικός απολογισμός 1995. Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Γ.Α.Σ.): οικονομικός απολογισμός 1994. Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Γ.Α.Σ.): οικονομικός απολογισμός 1995. Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Γ.Α.Σ.): Οικονομική και αγωνιστική αξιολόγηση σωματείων στίβου έτους 1994.

8. Φίλιππος Ένωση (πληροφορίες), Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση για το 1990 έως 1994 (ερωτηματολόγιο, Μάιος 1996).

9. Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (ΕΟΑ), Οικονομικά στοιχεία - απασχόληση των ετών 1990-1994 (ερωτηματολόγιο, Μάιος 1996).

10. Οργανισμός Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (πληροφορίες), Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση, Επιστολή από τις 02-06-1995, 05-10-1995 και από τις 28-02-1996.

11. Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών (ΟΔΙΕ), Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση για το 1990 έως 1994, Επιστολή από τις 20-07-1996.

12. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού Φραγκφούρτης (Πληροφορίες), Αφίξεις - έσοδα σε συνάλλαγμα από τον τουρισμό για το 1979 έως 1996.

13. Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο, *Griechische Hotels*, Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο (εκδ.), Αθήνα, 1995.

14. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1997), Προσωρινοί Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1995, ΕΣΥΕ, Αθήνα. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο, τόμ. 42, ΕΣΥΕ, Αθήνα, Ιούνιος 1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος 1993, 1994. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αναλυτικοί πίνακες εργατικού δυναμικού της Ελλάδος για το 1994, Επιστολή από τις 27-04-98. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία

Ελλάδος (Πληροφορίες), Αντιστοιχία κωδικών ανάμεσα στο σύστημα κωδικοποίησης που χρησιμοποιείται στην εσωτερική παραγωγή και στο εξωτερικό εμπόριο, Επιστολή από τις 09-10-1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αποτελέσματα καταμέτρησης εμπορικών καταστημάτων λιανικού εμπορίου από το 1984 και το 1988. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αριθμός ημεδαπών τουριστών οι οποίοι έκαναν διακοπές στο εσωτερικό και εξωτερικό: Επιστολή από τις 23-10-1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (Ε.Ο.Π.) των νοικοκυριών 1993-1994, Επιστολή από την 01-10-1997 και από τις 06-10-1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Εσωτερική παραγωγή των επιχειρήσεων (ποσότητα παραγωγής, ποσότητα πωλήσεων, αξία πωλήσεων, αριθμός επιχειρήσεων) από το 1994, Επιστολή από τις 23-09-1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

15. ICAP, τόμ. 1 και 2, Αθήνα, 1995. ICAP, τόμ. 1 και 2, Αθήνα, 1996.

16. Υπουργείο Παιδείας - Πληροφορίες, Απασχόληση και δαπάνες για μισθούς των Καθηγητών Φυσικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς και των Μελών Δ.Ε.Π. στα Τμήματα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού για το έτος 1994.

17. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (πληροφορίες), Αναλυτικοί πίνακες Προγραμμάτων Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε) του Υπουργείου Πολιτισμού για το 1994.

18. Υπουργείο Οικονομικών (1995), Φορολογία Εισοδήματος. Συντελεστές Καθαρού κέρδους (Διοικητική Κωδικοποίηση), Εκτυπωτική Μονάδα Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα.

19. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών, Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1993-1994, Ε.Π.Α.Ε., Αθήνα. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών (1995), Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1994-1995, Ε.Π.Α.Ε., Αθήνα. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών (1996), Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1995-1996, Ε.Π.Α.Ε., Αθήνα.

20. Ένωση Σωματείων Αμειβομένων Καλαθοσφαιριστών, Οικονομικά στοιχεία - απασχόληση στα σωματεία Μπάσκετ των ετών 1993-1994 και 1994/1995 (ερωτηματολόγιο, Σεπτέμβριος 1996).

21. Brümmerhoff D., *Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen*, Oldenbourg Verlag, München, 1995. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος Προσωρινοί Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1995, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1997.

22. Sachs J. και Larrain F., *Makroökonomik*, Oldenbourg Verlag, München, 1995. Woll A., *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*, Oldenbourg Verlag, München, 1990.

23. Stobbe A., *Mikroökonomik*, Springer Verlag, Berlin, 1991.

24. Henley Center For Forecasting, *The Economic Impact and Importance of Sport in the UK*, Sports Council, United Kingdom, 1986. Krupp H.J. και Wagner G., *Die wirtschaftliche Bedeutung des Sports*, Springer Verlag, Berlin, 1988. Weber W., Schnieder C., Kortluke N. και Horak B., *Die wirtschaftliche Bedeutung des Sports*, Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, 1995.

25. Weber W., Schnieder C., Kortluke N. και Horak B., *Die wirtschaftliche Bedeutung des Sports*, Karl Hofmann Verlag, Schorndorf, 1995.

26. Γενική Γραμματεία αθλητισμού - εσωτερικές δημοσιεύσεις, Κατανομή επιχορηγήσεων για αθλητικούς σκοπούς έτους 1994 και 1995.

27. Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Γ.Α.Σ.), Οικονομική και αγωνιστική αξιολόγηση σωματείων στίβου έτους 1994.

28. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1995, τόμ. Α', μέρ. III, Δημόσιες Επενδύσεις, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1994.

29. Γενική Γραμματεία αθλητισμού (Πληροφορίες), Στατιστικά στοιχεία Μαζικού Αθλητισμού (Χειμερινά, εαρινά προγράμματα - απασχολούμενο προσωπικό) για το 1993-1994. Γενική Γραμματεία αθλητισμού: Οικονομικός απολογισμός 1994. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1995, τόμ. Α', μέρ. I, Κεντρικές Υπηρεσίες, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1994. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1995, τόμ. Α', μέρ. II, Νομαρχίες, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1994. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1995, τόμ. Α', μέρ. III, Δημόσιες Επενδύσεις, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1994. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1996, τόμ. Α', μέρ. I, Κεντρικές Υπηρεσίες, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1995. Γενικός Προϋπολογισμός οικονομικού έτους 1996, τόμ. Α', μέρ. III, Δημόσιες Επενδύσεις, Υπηρεσία Εκτύπωσης Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, Νοέμβριος 1995. Υπουργείο Παιδείας - Πληροφορίες, Απασχόληση και δαπάνες για μισθούς των Καθηγητών Φυσικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς και των Μελών Δ.Ε.Π. στα Τμήματα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού για το έτος 1994.

30. Οργανισμός Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (πληροφορίες), Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση, Επιστολή από τις 02-06-1995, από τις 05-10-1995 και από τις 28-02-1996.

31. Οργανισμός Διεξαγωγής Ιπποδρομιών (ΟΔΙΕ). Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση για το 1990 έως 1994, Επιστολή από τις 20-07-1996. Οργανισμός Προγνωστικών Αγώνων Ποδοσφαίρου (πληροφορίες), Οικονομικά στοιχεία - Απασχόληση, Επιστολή από τις 02-06-1995.

32. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αντιστοιχία κωδικών ανάμεσα στο σύστημα κωδικοποίησης που χρησιμοποιείται στην εσωτερική παραγωγή και στο εξωτερικό εμπόριο, Επιστολή από τις 09-

10-1997. Εσωτερική παραγωγή των επιχειρήσεων (ποσότητα παραγωγής, ποσότητα πωλήσεων, αξία πωλήσεων, αριθμός επιχειρήσεων) από το 1994, Επιστολή από τις 23-09-1997.

33. Eurostat - Στατιστική Υπηρεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, *Intrastat: Συνδυασμένη Ονοματολογία 1994*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 1994. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Εσωτερική παραγωγή των επιχειρήσεων (ποσότητα παραγωγής, ποσότητα πωλήσεων, αξία πωλήσεων, αριθμός επιχειρήσεων) από το 1994, Επιστολή από τις 23-09-1997. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος 1993 και 1994.

34. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., *όπ.παρ.*, 1998.

35. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., *όπ.παρ.*, 1998.

36. Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (Πληροφορίες), Διαμόρφωση τιμής πώλησης των εφημερίδων το 1994 (επιστολή από τις 22-09-1997) και σύνολο Πωλήσεων εφημερίδων το 1994 (επιστολή από τις 15-05-1997).

37. Εκδόσεις Παπαζήση (Πληροφορίες), Όγκος πωλήσεων αθλητικών περιοδικών το 1994, Επιστολή από τις 20-08-1997. Συνέντευξη με τον κ. Σάλτο Βασίλη, εκδότη και ιδιοκτήτη βιβλιοπωλείου από τις 08-07-1997.

38. Τηλεφωνική πληροφορία της Ελληνικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης (Ε.Ρ.Τ.) Α.Ε. (σημερινή Ε.Τ. Α.Ε.) από τις 18-09-1997.

39. Συνέντευξη με τον κ. Γκαβανόζη Κώστα, TV-Manager της διαφημιστικής εταιρείας «Leo Burnett» από τις 15-07-1997. Συνέντευξη με την κ. Παπαζήση Ιζαμπέλα, ιδιοκτήτρια εκδοτικού οίκου και βιβλιοπωλείου από τις 20-08-1997. Περιοδ. *Mediaview*, εκδ. Παπαζήση, Ιανουάριος 1994. Περιοδ. *Mediaview*, εκδ. Παπαζήση, Μάρτιος 1994. Περιοδ. *Mediaview*, εκδ. Παπαζήση, Ιανουάριος 1995. Περιοδ. *Mediaview*, εκδ. Παπαζήση, Μάρτιος 1995.

40. Συνέντευξη με τον κ. Γκαβανόζη Κώστα, TV-Manager της διαφημιστικής εταιρείας «Leo Burnett» από τις 15-07-1997.

41. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από τις 31-10-1997.

42. Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο, *Griechische Hotels*, Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο (εκδ.), Αθήνα, 1995. Τσεκούρας Γ. και συν., *Μεταβολή του προτύπου του μαζικού τουρισμού - Νέες μορφές τουρισμού*, ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1991. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού Φραγκφούρτης (Πληροφορίες), Αφίξεις - έσοδα σε συνάλλαγμα από τον τουρισμό για το 1979 έως 1996. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αριθμός ημεδαπών τουριστών οι οποίοι έκαναν διακοπές στο εσωτερικό και εξωτερικό, Επιστολή από τις 23-10-1997.

43. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών, Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1993-1994, Ε.Π.Α.Ε.,

Αθήνα, 1994. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών, Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1994-1995. Ε.Π.Α.Ε., Αθήνα, 1995. Ένωση Ποδοσφαιρικών Ανωνύμων Εταιρειών, Ετήσια Τακτική Γενική Συνέλευση και Οικονομικός απολογισμός έτους 1995-1996, Ε.Π.Α.Ε., Αθήνα, 1996. Ένωση Σωματείων Αμειβομένων Καλαθοσφαιριστών, Οικονομικά στοιχεία - απασχόληση στα σωματεία Μπάσκετ των ετών 1993-1994 και 1994-1995 (ερωτηματολόγιο, Σεπτέμβριος 1996).

44. Henley Center For Forecasting, 1986.

45. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

46. Οικονομικοί Απολογισμοί Ομοσπονδιών (βλέπε παραπάνω υποσημείωση υπ. αρ. 7). ΚΕΠΕ, *Οικονομία και αθλητισμός*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1994.

47. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών (Ε.Ο.Π.) των νοικοκυριών 1993-1994, Επιστολή από την 01-10-1997 και από τις 06-10-1997.

48. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

49. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

50. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

51. Ένωση Σωματείων Αμειβομένων Καλαθοσφαιριστών, Οικονομικά στοιχεία - απασχόληση στα σωματεία Μπάσκετ των ετών 1993-1994 και 1994-1995 (ερωτηματολόγιο, Σεπτέμβριος 1996).

52. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

53. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

54. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

55. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

56. Ένωση Σωματείων Αμειβομένων Καλαθοσφαιριστών, Οικονομικά στοιχεία - απασχόληση στα σωματεία Μπάσκετ των ετών 1993-1994 και 1994-1995 (ερωτηματολόγιο, Σεπτέμβριος 1996).

57. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

58. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

59. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

60. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

61. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Αποτελέσματα καταμέτρησης εμπορικών καταστημάτων λιανικού εμπορίου από το 1984 και το 1988. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Πληροφορίες), Μητρώο Επιχειρήσεων (αριθμός επιχειρήσεων, μέση απασχόληση, τζίρος επιχειρήσεων) κατά νομό της Ελλάδας το 1994, Επιστολή από τις 08-10-1997 και από την 31-10-1997.

62. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

63. Υπουργείο Παιδείας - Πληροφορίες, Απασχόληση και δαπάνες για μισθούς των Καθηγητών Φυσικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς και των Μελών Δ.Ε.Π. στα Τμήματα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού για το έτος 1994.

64. Γενική Γραμματεία αθλητισμού (Πληροφορίες), Απασχολούμενο προσωπικό σε Αθλητικά κέντρα (Στάδια και Κολυμβητήρια, κλειστά γυμναστήρια) που βρίσκονται κάτω από την εποπτεία της το 1994.

65. Γενική Γραμματεία αθλητισμού (Πληροφορίες), Απασχολούμενο προσωπικό στη Γ.Γ.Α. από το 1990 έως 1994.

66. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1997), Προσωρινοί Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1995.

67. Αναλυτικά, βλέπε, Kolimpalis Ch., 1998.

68. Heinemann K., 1984.

Μεθοδολογικά ζητήματα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας*

Σοφία Αυγητίδου**

Περίληψη

Το άρθρο αυτό εξετάζει τις ερευνητικές διαδικασίες και τις μεθοδολογικές επιλογές στη μελέτη της παιδικής ηλικίας. Το ποιοτικό ερευνητικό παράδειγμα αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο των αναλύσεων και των επισημάνσεων του άρθρου. Υποστηρίζεται ότι τα παιδιά, όπως και οι ενήλικες, πρέπει να εκλαμβάνονται ως: α) υποκείμενα και, ακόμα περισσότερο, συμμετόχα στην έρευνα, β) φορείς κοινωνικής δράσης και ενεργητικά στην παραγωγή της γνώσης που τα αφορά και γ) μια εσωτερικά διαφοροποιημένη παρά μια ομοιογενή κοινωνική κατηγορία. Οι ισοχυρισμοί αυτοί συνδέονται τόσο με τις θεωρίες για την παιδική ηλικία όσο και με πρακτικά ζητήματα στη διεξαγωγή ερευνών με παιδιά.

Η παιδική ηλικία έχει αποτελέσει θέμα έρευνας σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Το άρθρο αυτό επιχειρεί να συμβάλει στη συζήτηση των ερευνητικών διαδικασιών και των μεθοδολογικών επιλογών στη μελέτη της παιδικής ηλικίας. Η έμφαση που δίνεται στην έρευνα της παιδικής ηλικίας, δε γίνεται για λόγους διαχωρισμού της από την έρευνα με ενήλικους. Αντιθέτως, είναι αυτή η αντίληψη απέναντι στην οποία στεκόμαστε κριτικά. Υποστηρίζουμε ότι τα παιδιά, όπως και οι ενήλικες, θα πρέπει να εκλαμβάνονται: α) ως υποκείμενα και, ακόμα περισσότερο, ως

* Ευχαριστίες οφείλω στους Γιώργο Αγγελόπουλο, Σταύρο Μούτσιο, Γιάννη Παπαδάκη, Μένη Τσίγκρα και Δημήτρη Χαραλάμπους, για τα σχόλιά τους σε προηγούμενες εκδοχές αυτού του άρθρου.

** Λέκτορας Α.Π.Θ.

συμμέτοχα στην έρευνα¹, παρά ως αντικείμενα της έρευνας, β) ως φορείς κοινωνικής δράσης και ενεργητικά στην παραγωγή της γνώσης που τα αφορά, παρά ως ενήλικοι εν τω γίνεσθαι, με μειωμένες ικανότητες επιρροής στο περιβάλλον τους και γ) ως μια εσωτερικά διαφοροποιημένη παρά ως μια κοινωνικά ομοιογενής κατηγορία.

Σημείο εκκίνησης της ανάλυσής μας αποτελούν οι σύγχρονες θεωρίες για την παιδική ηλικία και η θέση του παιδιού ως ερευνητικού υποκειμένου στο πλαίσιο αυτών των θεωριών.

Στη συνέχεια, προσανατολιζουμε το ενδιαφέρον μας σε συγκεκριμένα ερωτήματα που αφορούν στις αποφάσεις που συνήθως καλούνται να πάρουν οι ερευνητές σε διαφορετικές φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας. Η συζήτηση γίνεται από τη σκοπιά του ποιοτικού ερευνητικού παραδείγματος και οι ευρύτεροι προβληματισμοί μας προκύπτουν από αναλύσεις που εμπίπτουν σε αυτό το παράδειγμα.

1. Σύγχρονες θεωρίες για την παιδική ηλικία

Η παιδική ηλικία ως κοινωνική κατηγορία και ως κοινωνική κατασκευή, εμφανίζεται ιστορικά στις αρχές του 18ου αιώνα (Aries, 1962). Μέχρι τότε δεν είχαν αποδοθεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στα παιδιά και η ηλικία δεν είχε συνδεθεί με ειδικούς περιορισμούς, αποκλίσεις, διαχωριστικά όρια και θεσμούς. Κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, έχει παρατηρηθεί μια έντονη προσπάθεια να αποδοθούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στα παιδιά από ποικίλες επιστημονικές περιοχές. Οι θεωρίες για την παιδική ηλικία, που παρουσιάζουμε παρακάτω², θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο ιδιαίτερο ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενό τους.

Ήδη από τον 18ο αιώνα, ο Jean-Jacques Rousseau υποστήριξε ότι το παιδί δεν αποτελεί μια μικρογραφία του ενήλικου, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο τη συζήτηση περί ιδιαιτερότητας της παιδικής ηλικίας³. Πολύ αργότερα, ο Ελβετός επιστημολόγος και ψυχολόγος Jean Piaget (1930, 1958) συνέπραξε σε αυτή τη συζήτηση, με τον καθορισμό των κοινωνικών και γνωστικών δεξιοτήτων που κατέχουν τα παιδιά σε διαφορετικές ηλικίες. Η διατύπωση εξελικτικών σταδίων ανάπτυξης παρουσιάζει την παιδική ηλικία ως μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ανωριμότητα σε σχέση με την ενήλικη ζωή. Μια άμεση συνέπεια των θεωριών του Piaget αφορά στη θεώρηση της ηλικίας ως μιας προκαθορι-

σμένης μεταβλητής που επηρεάζει τα αποτελέσματα της έρευνας. Οι ερευνητές επιλέγουν να μελετήσουν μια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα προκειμένου να συνδέσουν τις ερμηνείες των αποτελεσμάτων τους και τις προτάσεις τους με αυτήν. Η επιλογή αυτή υποστηρίζει το καθολικό και ομοιογενές της παιδικής ηλικίας, καθώς και την άμεση συσχέτισή της με την ενήλικη ζωή, θέση η οποία έρχεται σε αντίθεση με τον ιστορικό και κοινωνικό χαρακτήρα της παιδικής ηλικίας που θίξαμε προηγουμένως (Kessen, 1979, Jenks, 1982, Alanen, 1988 και James, Jenks και Prout, 1990). Κανείς δε μπορεί να αμφισβητήσει ότι παρατηρούνται διαφορές ανάμεσα σε ξεχωριστές ηλικιακές ομάδες, όπως, όμως, παρατηρούνται διαφορές και ανάμεσα σε παιδιά που ανήκουν στην ίδια ηλικιακή ομάδα. Το πρόβλημα λοιπόν ξεκινάει από τη στιγμή που οι διαφορές της παιδικής ηλικίας από τις άλλες κοινωνικές κατηγορίες θεωρούνται «φυσικές» και αναμενόμενες.

Από την άλλη, η θεωρία του Piaget για την ενεργητική συμμετοχή των παιδιών στη διαδικασία μάθησης⁴, έδωσε μια νέα διάσταση στον τρόπο κατανόησής τους. Γι' αυτό οι Woodhead και Faulkner (2000, σελ. 22-23) τονίζουν, από την πλευρά της Ψυχολογίας, ότι οι κριτικές που έχουν γίνει στην αναπτυξιακή θεωρία του Piaget, σχετικά με το μειωμένο status των παιδιών έναντι αυτού των ενηλίκων, δεν αναγνωρίζουν το γεγονός ότι, τόσο μέσα από τη μεθοδολογία έρευνάς του όσο και μέσα από τα κείμενά του, ο Piaget έδειξε μεγάλο σεβασμό στα παιδιά, ακούγοντάς τα προσεκτικά και δίνοντας μεγάλη σημασία στον τρόπο σκέψης και δράσης τους.

Από μια άλλη οπτική, οι κλασσικές κοινωνικοποιητικές θεωρίες, τείνουν, στην πλειοψηφία τους, να παρουσιάζουν τα παιδιά ως ενήλικους εν τω γίνεσθαι, υποστηρίζοντας τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στον κόσμο των ενηλίκων. Συγκεκριμένα, ορισμένες από αυτές δίνουν έμφαση στη σταδιακή κατανόηση και υιοθέτηση κοινωνικών ρόλων, κανόνων και αξιών, προχωρώντας από την παιδική ηλικία στην ενήλικη ζωή (Parsons, 1951). Μάλιστα, το παιδί θεωρείται ως ένας άγραφος χάρτης, στον οποίο η κοινωνία αναγκάζεται κάθε φορά να εγγράψει κανόνες και κώδικες (Durkheim, 1956). Το παιδί θεωρείται ως μια φυσική οντότητα που μεγαλώνει σε έναν κοινωνικό κόσμο. Στόχος της κοινωνίας είναι η προσαρμογή του παιδιού σε αυτήν. Η ενήλικη ζωή παρουσιάζεται, λοιπόν, ως πρότυπο και ως μέτρο σύγκρισης για την κατανόηση της παιδικής συμπεριφοράς (James, Jenks και Prout 1990) και οι διαφορές των παιδιών από τους ενηλίκους θεωρούνται φυσικές (Alanen, 1991, σελ. 62). Με αυτή την έννοια, το παιδί δε συμμετέχει στη

διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου στον οποίο ανήκει, αλλά θεωρείται περιφερειακό και μη σημαντικό μέλος της κοινωνίας (Alanen, 1988, σελ. 53-54).

Βέβαια, υπάρχουν και προσεγγίσεις που διαφοροποιούνται από τις προηγούμενες στους επιστημονικούς χώρους που προαναφέραμε. Στο χώρο της Ψυχολογίας, η κοινωνικο-ιστορική θεωρία του Vygotsky (1962,1991) εξηγεί τον ενεργητικό ρόλο που έχουν τα παιδιά στη χρήση των πολιτισμικών εργαλείων, όπως είναι η γλώσσα, αλλά και στις αλληλεπιδράσεις τους με συνομηλίκους και ενηλίκους σε ορισμένα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Σε αντιδιαστολή λοιπόν με τις προηγούμενες θεωρίες, που εξετάζουν το παιδί ως ενήλικο εν τω γίνεσθαι, η θεωρία του Vygotsky αναδεικνύει τον μεταποιητικό και διαπραγματευτικό χαρακτήρα της δράσης των παιδιών. Επίσης, οι Woodehead και Faulkner (όπ. παρ.) αναφέρουν ότι πρόσφατες ψυχολογικές έρευνες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη συμμετοχή των παιδιών στην ερευνητική διαδικασία και στην εξέταση των απόψεων και των συναισθημάτων τους ως αξιόπιστων και γνήσιων ερευνητικών δεδομένων⁵.

Ακόμα, σε πιο πρόσφατες εργασίες στο χώρο της κοινωνιολογίας⁶, παρουσιάζεται μια διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά τη θεώρηση του παιδιού από τις κλασσικές κοινωνικοποιητικές θεωρίες. Τόσο ο Speier (1976) όσο και η Waksler (1986) ανήκουν στις μικρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες, επηρεασμένες από το ρεύμα της συμβολικής αλληλεπίδρασης, αντιμετωπίζουν το παιδί ως δρων υποκείμενο στη συγκρότηση της ίδιας του της ηλικίας. Συγκεκριμένα, ο Speier (1976, σελ. 177) υποστήριξε ότι τα παιδιά έχουν ένα δικό τους πολιτισμό και οι δραστηριότητές τους διακρίνονται από μια ιδιαίτερη οργάνωση και δομή, αν και πολλές φορές αυτή δεν είναι ορατή στους ενηλίκους. Ενδιαφέρον έχει και η άποψη της Waksler (1986), η οποία εξηγεί ότι, ακόμα και αν δεχτούμε ότι η παιδική ηλικία αποτελεί μια κοινωνική κατηγορία, είναι χρήσιμο να διερευνήσουμε τι σημαίνει να είσαι παιδί, ποιόν ονομάζουμε παιδί και ποια είναι η εμπειρία της παιδικής ηλικίας.

Από τη δεκαετία του '70, οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του παιχνιδιού και των σχέσεων των παιδιών (Opie και Opie, 1969, Schwartzman, 1976) υποστήριξαν τη μοναδικότητα της παιδικής ηλικίας με την ανάδειξη στοιχείων που δεν ανήκαν στην κουλτούρα των ενηλίκων και τα οποία είχαν μεταδοθεί άτυπα μέσα στο χρόνο, στις ομάδες παιχνιδιού των παιδιών. Η διαφοροποίηση που παρατηρούμε σε αυτές τις προσεγγίσεις επηρεάζεται από την πρόθεση των ερευνητών να ακουστεί η φωνή των παιδιών⁷.

Συνοψίζοντας, αν και οι προηγούμενες θεωρίες για την παιδική

ηλικία⁸ διαφοροποιούνται μεταξύ τους, διαπιστώνουμε ότι είτε το παιδί παρουσιάζεται ως κάτι το ιδιαίτερο και το διαφορετικό από τον ενήλικο, είτε γίνεται μια συνεχής προσπάθεια, προκειμένου να προσαρμοστεί και να ενσωματωθεί σε έναν ενήλικο κόσμο (Jenks, 1982, σελ. 10, James, Jenks και Prout, 1998, σελ. 172).

Κατά πόσο όμως τα παιδιά αποτελούν έναν ιδιαίτερο «άλλο» μεγαλώνοντας σε έναν ενήλικο κόσμο; Στο ερώτημα απαντά το παράδειγμα της νέας κοινωνιολογίας (Corsaro, 1997, James κ.ά., 1998). Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας κοινωνιολογίας είναι ότι καλεί τους επιστήμονες να κατανοήσουν την παιδική ηλικία ως κοινωνική κατασκευή και τα παιδιά ως δρώντα υποκείμενα στη συγκρότηση και στον καθορισμό της ζωής τους, στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών δομών και διαδικασιών⁹ (James A. και Prout A., 1990).

Συγκεκριμένα, ο Corsaro και οι συνεργάτες του αναφέρονται στη συγκρότηση της κουλτούρας των συνομηλίκων, μιας ομάδας δραστηριοτήτων, ενδιαφερόντων, αξιών, ρουτινών και συμπεριφορών που παράγουν τα ίδια τα παιδιά και μοιράζονται ως αξίες στην αλληλεπίδραση μεταξύ τους (Corsaro και Eder, 1990, σελ. 197). Ο Corsaro εισήγαγε τον όρο της ερμηνευτικής αναπαραγωγής (interpretive reproduction) για να αντικαταστήσει αυτόν της κοινωνικοποίησης (Corsaro και Eder, 1990 και Corsaro, 1997). Ο όρος ερμηνευτική αναπαραγωγή σημαίνει ότι τα παιδιά δεν κοινωνικοποιούνται εσωτερικεύοντας απλά και σταδιακά τον πολιτισμό των ενηλίκων, αλλά μπορούν να οικειοποιούνται εκείνα τα στοιχεία του που απευθύνονται στα δικά τους ενδιαφέροντα και ανησυχίες, να συνθέτουν προϋπάρχοντα πολιτισμικά στοιχεία με το δικό τους τρόπο και, τέλος, να κατασκευάζουν καινούριες αξίες και συμπεριφορές στα πλαίσια της κουλτούρας των συνομηλίκων (Corsaro, 1997).

Παρόμοια, οι James, Jenks και Prout (1998) θεωρούν χρήσιμο τον όρο «πολιτισμική αναπαραγωγή» (cultural reproduction) για να εκφράσει τη δυναμική διαδικασία με την οποία, από τη μια επιβεβαιώνονται οι κοινωνικοί θεσμοί και, από την άλλη, ανανεώνονται μέσω της κοινωνικής δράσης των ατόμων. Ο όρος «πολιτισμική αναπαραγωγή» αναδεικνύει «την αλληλοσυμπλήρωση της συνέχειας και της αλλαγής στην κοινωνική εμπειρία και με αυτόν τον τρόπο μας επιτρέπει να θεωρούμε τα παιδιά ως οντότητες, ως πορείες ζωής και ως ενδείξεις γενεών» (James, Jenks και Prout, 1998, σελ. 203-204).

Πώς όμως αντανakλώνται οι θεωρίες για την παιδική ηλικία, που περιγράψαμε, στις επιλογές των ερευνητών καθ' όλη τη

διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας και πώς αυτές οι επιλογές διαμορφώνουν τον επιστημονικό λόγο που παράγεται για την παιδική ηλικία;

2. Ερωτήματα και απαντήσεις στη μεθοδολογία έρευνας της παιδικής ηλικίας

Το κεντρικό ζήτημα της συζήτησής μας είναι αν το παιδί μπορεί να αποτελέσει ενεργητικό υποκείμενο και να συμμετέχει σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας, εφόσον αποτελεί ενεργητικό υποκείμενο και συμμετέχει στη συγκρότηση της ίδιας του της ηλικίας αλλά και του κόσμου στον οποίο ανήκει¹⁰.

2.1. Ερώτημα πρώτο: Ποια είναι η διαδικασία πρόσβασης στο πεδίο της έρευνας;

Ενδιαφέρον στην περιγραφή της διαδικασίας πρόσβασης στο ερευνητικό πεδίο παρουσιάζει το γεγονός ότι η άδεια πρόσβασης σε παιδιά, προκειμένου να μελετηθεί η ζωή τους, ζητιέται, συνήθως, από τους ενηλίκους (εκπαιδευτικούς και γονείς). Μια έρευνα που στοχεύει να τονίσει την ενεργητική συμμετοχή των παιδιών στην παραγωγή ενός επιστημονικού λόγου που τα αφορά και, προπαντός, να δώσει την ευκαιρία να ακουστεί η δική τους φωνή, μοιάζει να αφαιρεί αυτή τη φωνή εξαρχής, όταν δεν ζητά την άδεια πρόσβασης από τα ίδια. Η επιλογή αυτή στηρίζεται, ίσως, σε μια υποσυνείδητη ανασφάλεια των ερευνητών για το τι θα γινόταν αν τα παιδιά δε δέχονταν να πάρουν μέρος στην έρευνα, ή δε δέχονταν την παρουσία τους στο ερευνητικό πεδίο. Οπότε, οι ερευνητές στηρίζονται στην αποδοχή των ενηλίκων και περιμένουν από τα παιδιά να τους εμπιστευτούν, μιας και οι ενήλικοι γύρω τους γνωρίζουν και αποδέχονται την παρουσία τους. Η Lansdown (1994) εξηγεί ότι η άδεια πρόσβασης από τους ενηλίκους υποκρύπτει μια συγκεκριμένη θεώρηση της παιδικής ηλικίας ως μιας ευαίσθητης ηλικίας, με μειωμένες ευθύνες, λόγω της σωματικής αδυναμίας και των περιορισμένων κοινωνικών εμπειριών των παιδιών.

Βέβαια, μερικοί ισχυρίζονται ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν η συγκατάβαση των παιδιών για τη συμμετοχή τους στην έρευνα, έπειτα από σχετική ενημέρωσή τους, θα ήταν αρκετή. Τι γίνεται όμως στις περιπτώσεις που οι ενήλικοι αρνούνται

την πρόσβαση των ερευνητών σε χώρους όπου βρίσκονται παιδιά, με αποτέλεσμα να συντελέσουν στη σιωπή της φωνής τους; Οι Alderson και Goodey (1996) αναρωτιούνται πώς οι ερευνητές μπορούν να αποφασίσουν για το κοινό συμφέρον, ιδιαίτερα όταν τα συμφέροντα των παιδιών και των γονιών φαίνεται να συγκρούονται. Τονίζουν ότι υπάρχουν σημαντικά οφέλη από την προστασία των παιδιών από τους ενηλίκους αλλά κανείς πρέπει να είναι προσεκτικός, όταν υπάρχουν ενδείξεις υπερπροστασίας και ιδιαίτερα όταν οι ενήλικοι πιστεύουν ότι τα παιδιά πρέπει να εξαρτώνται από αυτούς.

Ενδιαφέρον, όμως, έχει το γεγονός ότι, από όποιον και να ζητηθεί η άδεια πρόσβασης, τελικά, η πρόσβαση του ερευνητή στην πληροφορία είναι κάτι που τα παιδιά διαπραγματεύονται συνεχώς. Όπως υποστηρίζει ο Corsaro (1985) και αργότερα οι Corsaro και Molinari (2000), τα παιδιά διαφυλάσσουν την πολύτιμη γνώση για τον εαυτό τους και τους συνομηλίκους τους, αποκλείοντας τον ερευνητή από το παιχνίδι τους, σταματώντας να μιλούν όταν αυτός πλησιάζει, απαντώντας μονολεκτικά στις απαντήσεις του και κρατώντας τις αποστάσεις τους μέχρι να αποκτήσουν εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του και στην παρουσία του.

Καταλήγοντας, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει την άποψη ότι το ζήτημα, από ποιον θα ζητηθεί η άδεια πρόσβασης σε ένα ερευνητικό πεδίο με παιδιά, δεν απαντιέται εύκολα. Η όποια απάντηση θα εξαρτηθεί βέβαια από το αν η έρευνα μπορεί να είναι κατανοητή από τα παιδιά και από το ποιες επιπτώσεις μπορεί να έχει η συμμετοχή τους σε αυτήν για τα ίδια (Morrow και Richards, 1996, σελ. 95). Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο όμως, οι ερευνητές συμβάλλουν στην οριοθέτηση της παιδικής ηλικίας με τις αποφάσεις τους, ενώ παράλληλα ενισχύουν ή όχι την αυτονομία και τη συμμετοχή τους σε θέματα που τα αφορούν (Alderson και Goodey, 1996, σελ. 114).

2.2. Ποιος είναι ο ρόλος του ερευνητή της παιδικής ηλικίας;

Ποιος είναι όμως ο ρόλος του ερευνητή του «κόσμου των παιδιών», δεδομένου ότι και αυτός υπήρξε παιδί αλλά δεν ανήκει πλέον στην ηλικιακή ομάδα την οποία μελετά¹¹; Θα πρέπει να προσπαθήσει να γίνει και αυτός παιδί, προκειμένου να παρουσιάσει ως οικείος με το δικό τους κόσμο;

Οι Harden κ.ά. (2000, σελ. 4) αναφέρουν ότι το να υποστηρί-

ζεις, ως ερευνητής, μια ισότιμη σχέση με τους πληροφορητές σου, ανεξάρτητα αν είναι παιδιά ή όχι, έχει δεχτεί κριτικές ευρύτερα, τόσο σε ηθικό, όσο και σε μεθοδολογικό επίπεδο. Η εξουσία του ερευνητή, από την άποψη ότι επιλέγει τα ερευνητικά ερωτήματα, συλλέγει τις πληροφορίες και καταλήγει σε αποτελέσματα, είναι σαφής απέναντι στα υποκείμενα της έρευνάς του. Είναι πάντως άξιο απορίας γιατί ο ερευνητής θα πρέπει να προσπαθήσει να αποτελέσει μέλος της ομάδας την οποία μελετά. Αν ισχύει αυτό που ισχυρίζεται ο Geertz για τους ανθρωπολόγους, ότι δηλαδή δεν πρέπει να γίνουν ιθαγενείς προκειμένου να συζητήσουν τις απόψεις των ιθαγενών, τότε είναι ξεκάθαρο ότι οι ερευνητές της παιδικής ηλικίας δε θα πρέπει να προσποιηθούν ότι είναι παιδιά (Geertz, 1973). Για παράδειγμα, η James (1993), στην εθνογραφική μελέτη των κοινωνικών σχέσεων των παιδιών, παρατηρούσε, μιλούσε με τα παιδιά, τα βοηθούσε στις εργασίες τους, έπαιζε μαζί τους. Τα παιδιά της απέδιδαν διάφορους ρόλους μεταξύ των οποίων ήταν αυτός της δασκάλας, της συγγραφέα ή της μητέρας ενός παιδιού¹². Η James προσπάθησε να γίνει φίλη με τα παιδιά που μελετούσε, αν και η προσπάθεια αυτή είχε τους περιορισμούς της, λόγω της κυρίαρχα άνισης φύσης των σχέσεων ενηλίκων και παιδιών.

Επιπλέον, είναι γεγονός ότι τα παιδιά έχουν συνηθίσει να βλέπουν τους ενηλίκους ως διαφορετικούς και επομένως δεν είναι έτοιμα να τους αποδεχτούν ως ένα από αυτά ή να αγνοήσουν την παρουσία τους (Harden κ.ά., 2000, σελ. 3). Εφόσον η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικής δομής, τουλάχιστον στις Δυτικές κοινωνίες, ίσως δε μπορούμε να την αποφύγουμε. Δε θα πρέπει όμως και να μειώσουμε τη σημασία του ορίου ενηλίκου - παιδιού. Είναι διαφορετικό να αποδεχτούμε τις ασύμμετρες σχέσεις μεταξύ παιδιών και ενηλίκων άκριτα από το να αναγνωρίσουμε απλά την εξουσία των ενηλίκων σε αυτά.

Υπάρχουν βέβαια και αντίθετες απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι ερευνητές θα πρέπει να αποχωριστούν όλα τα χαρακτηριστικά των ενηλίκων, εκτός από το φυσικό τους μέγεθος και να προσπαθήσουν να ζήσουν ως μέλη των ομάδων που μελετούν (Mandell, 1988)¹³. Αυτό, όμως, που φαίνεται καταρχήν ως μειονέκτημα στη συμμετοχή των ερευνητών στην έρευνα, δηλαδή η διαφορά στην ηλικία, στο μέγεθος και στην ισχύ, μπορεί να μετατραπεί σε πλεονέκτημα, από την άποψη ότι μας φανερώνει πώς, τότε και γιατί τα παιδιά μας ορίζουν ως ενηλίκους και τότε οι πράξεις και τα λεγόμενά τους μας κάνουν ιδιαίτερη εντύπωση (James, Jenks και Prout, 1998, σελ. 183).

Συγκεκριμένα, όταν η έρευνα γίνεται σε σχολικά περιβάλλοντα, ο ρόλος των ερευνητών θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να διαφοροποιείται σαφώς από αυτόν του εκπαιδευτικού για δύο λόγους: καταρχήν, για να αποφευχθεί ο παρεμβατικός, ανατροφοδοτικός και μερικές φορές πειθαρχικός ρόλος που έχει συχνά ο εκπαιδευτικός. Δεύτερον, η ανάγκη συνεχούς καταγραφής κατά την παρατήρηση ορισμένων παιδιών ή επεισοδίων στην τάξη απαιτεί συνήθως πλήρη αφοσίωση στις δραστηριότητες των παιδιών. Η Knyrfer (1996, σελ. 41) σημειώνει για το ρόλο της στη συμμετοχική παρατήρηση που έκανε στην έρευνά της, ότι μεγάλο μέρος της έρευνάς της άλλαξε μορφή, λόγω του υπερβάλλοντος χρόνου που μοιράστηκε στην αλληλεπίδρασή της με τα παιδιά. Γι' αυτό προτείνει περισσότερη παρατήρηση και λιγότερη συμμετοχή στις δραστηριότητες των παιδιών. Βέβαια, ένας απόμακρος ερευνητής δε μπορεί να χτίσει μια σχέση εμπιστοσύνης με τα παιδιά (Fine και Sandstrom, 1988, σελ. 21-22). Ο Corsaro (1985), στην επιτόπια παρατήρηση των καθημερινών αλληλεπιδράσεων των παιδιών σε ένα σχολείο, προσπάθησε να διατηρήσει μια ισορροπία ανάμεσα σε μια φιλική σχέση με τα παιδιά και στο ρόλο του παρατηρητή, άλλες φορές συμμετέχοντας και, άλλες φορές, μένοντας στο περιθώριο των δραστηριοτήτων τους. Η σχέση του με τα παιδιά μπορούσε να αλλάξει ανάλογα με την πορεία των αλληλεπιδράσεων μαζί τους.

Είτε, όμως ο ερευνητής επιλέξει τον ένα ή τον άλλο ρόλο στην έρευνά του, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι επιτυγχάνεται ο ίδιος βαθμός οικειότητας ανάμεσα σε αυτόν και σε όλα τα παιδιά που μελετά. Τα παιδιά ανταποκρίνονται με διαφορετικό τρόπο στην παρουσία του ερευνητή, συμμετέχοντας με αυτόν τον τρόπο στη διαμόρφωση της σχέσης τους με τους ερευνητές και κατασκευάζοντας το ερευνητικό υλικό.

Συνοψίζοντας, η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους ερευνητές και τα παιδιά, αποτελεί μέρος αυτού που μελετούν και δε θα πρέπει να τους προβληματίζει σε σχέση με το ρόλο τους στην έρευνα, αλλά να λειτουργεί ως ένα από τα ερευνητικά δεδομένα, μέσα από το συνεχή αναστοχασμό τους στο θέμα αυτό. Το ενδιαφέρον λοιπόν, πρέπει να εστιαστεί στην εξέταση των τρόπων με τους οποίους τα ίδια τα παιδιά συμμετέχουν στον καθορισμό της ηλικίας τους και του διαχωρισμού της από την ενήλικη ζωή. Τέλος, σημαντικό είναι ότι ο ρόλος των ερευνητών και η σχέση τους με τα παιδιά δεν εξαρτάται μόνο από μια απόφαση που παίρνουν οι ερευνητές. Η απόφαση αυτή είναι διαπραγματεύσιμη ανάλογα με τις αντιδράσεις και τις στάσεις που θα αντιμετωπίσουν εκ μέρους των παιδιών.

2.3. Ποιος θέτει τα ερωτήματα της έρευνας;

Η θέση ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια των ερευνητών να προσανατολίσουν τους στόχους και το αντικείμενο της μελέτης τους. Είναι γεγονός ότι τα συγκεκριμένα ερωτήματα που θέτει ο ερευνητής, στην έναρξη της έρευνας, δύσκολα μπορούν να ανταποκριθούν στην πολύπλοκη και σύνθετη εικόνα που αντικρίζει στη συνέχεια, όταν μελετά σε βάθος τη ζωή των παιδιών. Γι' αυτό, αν τα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα δεν υπόκεινται σε διαδικασία αλλαγής και πιθανής διαφοροποίησής τους κατά την πορεία συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων, πιθανά θα καταλήξουν να περιορίσουν την οπτική των ερευνητών (Alderson και Goodey, 1996, σελ. 113). Η δυνατότητα διαμόρφωσης των ερευνητικών ερωτημάτων δίνεται, για παράδειγμα, στην εθνογραφική έρευνα, όπου τα ερωτήματα της έρευνας διαμορφώνονται στο πεδίο, αλλάζουν και ανασυγκροτούνται σύμφωνα με την πορεία συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων (Hammersley, 1990). Τα ερωτήματα που θέτει λοιπόν ο εθνογράφος είναι διερευνητικά, γιατί δεν ξεκινά από υποθέσεις που ζητούν επαλήθευση αλλά από την επιθυμία να κατανοήσει τον κόσμο των παιδιών και την ιδιαίτερη σημασία που έχει το φαινόμενο που μελετά για τα ίδια. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί αποτελεί δρων υποκείμενο στον καθορισμό των ερευνητικών επιλογών, στην πορεία εξέτασης του ζητήματος που μελετάμε και, εν τέλει, στην κατεύθυνση του επιστημονικού ενδιαφέροντος γι' αυτά.

Όταν θέτουμε τα ερευνητικά ερωτήματα, πολλές φορές ξεχνούμε ότι η ζωή των παιδιών είναι ενιαία και δε θα πρέπει να την τεμαχίζουμε ανάλογα με την επιστημονική περιοχή στην οποία ανήκουμε. Για παράδειγμα, όταν η έμφαση δίνεται στην αξιολόγηση των συμπεριφορικών δυσλειτουργιών των παιδιών με ειδικές ανάγκες, αλλά αγνοούνται, για παράδειγμα, τα οικονομικά της οικογένειας, οι τύποι των σχολείων που παρακολουθούν τα παιδιά, οι φίλιες και τα ενδιαφέροντά τους, τότε δίνουμε έμφαση στα δικά μας ερευνητικά ενδιαφέροντα, παρά στο τι μπορεί να απασχολεί αυτά τα παιδιά στην καθημερινή τους ζωή (Alderson και Goodey, *όπ.παρ.*). Με αυτή την έννοια, τα παιδιά αποτελούν τα αντικείμενα της μελέτης, εφόσον δε λαμβάνεται υπόψη το τι θεωρούν τα ίδια σημαντικό. Τα ερευνητικά αποτελέσματα στα οποία θα καταλήξουμε, με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε, θα τείνουν πιθανά να ενισχύσουν την αξία της επιστημονικής περιοχής όπου ανήκει η κάθε ομάδα των ερευνητών και θα προτείνουν, αντίστοιχα, πρακτικές που συνδέονται μόνο με αυτήν. Στην

περίπτωση που περιγράψαμε παραπάνω, οι ερευνητές, μετά τη διαπίστωση ορισμένων συμπεριφορικών δυσλειτουργιών στα παιδιά με ειδικές ανάγκες, θα καταλήξουν πιθανώς να προτείνουν την ενίσχυση της ψυχολογικής υποστήριξης αυτών των παιδιών ή των γονιών τους. Δε θα υποστηρίξουν, όμως, με τον ίδιο τρόπο, την οικονομική ενίσχυση αυτών των οικογενειών, την αλλαγή στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου που παρακολουθούν τα παιδιά ή τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους το κάθε παιδί αναγνώρισε ότι μπορεί να βοηθηθεί, γιατί οι προτάσεις αυτές πιθανά ανήκουν σε άλλους επιστημονικούς χώρους.

Τέλος, να τονίσουμε ότι η πολιτική χρηματοδότησης των ερευνών επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη θέση των συγκεκριμένων ερωτημάτων της έρευνας. Έμφαση έχει δοθεί, τα τελευταία χρόνια, σε διάφορες χώρες, στη μελέτη παιδιών που έχουν κάποιο πρόβλημα ή/και στα προβλήματα των παιδιών, αντανακλώντας με αυτόν τον τρόπο μια συγκεκριμένη θεώρηση των παιδιών ως αδύναμων, παθητικών και ευαίσθητων (Morrow και Richards, 1996, σελ. 96-97). Κατά συνέπεια, έχει προκύψει μια δυσκολία των ερευνητών να επιλέγουν ελεύθερα τα θέματα των ερευνών τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη χρηματοδότηση της έρευνάς τους. Οι δυσκολίες για τους ερευνητές εντείνονται, καθώς έχει υποστηριχθεί ότι τα θέματα της έρευνας, αν και αφορούν παιδιά, θα πρέπει να συνδέονται με κάποιο τρόπο με τα συμφέροντα των ενηλίκων, είτε αυτά προέρχονται από ζητήματα δημόσιας πολιτικής ή από κάποια προτεινόμενη ακαδημαϊκή καινοτομία (Hill, Laybourn και Borland, 1996, σελ. 131).

2.4. Συντελούν τα μεθοδολογικά εργαλεία που επιλέγονται, στην ανάδειξη της φωνής των παιδιών στην ερευνητική διαδικασία;

Ένα ακόμα σημαντικό ερώτημα είναι, αν και πώς οι μεθοδολογικές επιλογές των ερευνητών δίνουν τη δυνατότητα στα παιδιά να ακουστεί η φωνή τους. Η βασική πρόθεση να δοθεί η ευκαιρία να ακουστεί η φωνή των παιδιών στην έρευνα, θέτει εξαρχής το ζήτημα της διαφορετικότητας αυτής της φωνής, άρα και το όριο ανάμεσα στον ενήλικο και το παιδί. Χρειάζονται όμως ιδιαίτερα μεθοδολογικά εργαλεία προκειμένου να ακουστεί η φωνή των παιδιών;

Είναι γεγονός ότι δε δίνονται συχνά ειδικές οδηγίες για τη διεξαγωγή ερευνών με παιδιά, από επιστημονικούς συλλόγους

(Morrow και Richards, 1996). Όποτε όμως γίνεται αναφορά στα παιδιά, αυτά παρουσιάζονται ως ανώριμα και αδύναμα, με συνέπεια να γίνεται ιδιαίτερη μνεία σε κανόνες ηθικής κατά τη διεξαγωγή ερευνών με αυτά (Morrow και Richards, 1996, σελ. 91-94). Στην πρώτη περίπτωση, υπονοείται είτε ότι δεν είναι απαραίτητη μια ιδιαίτερη αντιμετώπιση των παιδιών ως ερευνητικών υποκειμένων, είτε ότι δε γίνονται συχνές έρευνες με παιδιά, προκειμένου να υπάρξει η ανάγκη για τη διατύπωση ειδικών οδηγιών. Στη δεύτερη περίπτωση, δίνεται έμφαση στην απόδοση ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που συνδέονται ειδικά με την παιδική ηλικία και που επηρεάζουν τις μεθοδολογικές επιλογές των ερευνητών.

Η διατύπωση ξεχωριστών κανόνων διεξαγωγής έρευνας με παιδιά, υποκρύπτει κινδύνους για το ερευνητικό ήθος, όπως υποστηρίζουν οι Alderson και Goodey (1996, σελ. 114), εφόσον δημιουργούνται δύο μέτρα και δύο σταθμά για τη διεξαγωγή ερευνών με παιδιά και ενήλικους. Για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο, το ενδιαφέρον των ερευνητών θα πρέπει να εστιάζεται στις ιδιαίτερες συνθήκες που πλαισιώνουν την έρευνα, παρά στην ηλικία ως μοναδικού και σημαντικού κριτηρίου για τον καθορισμό των ερευνητικών τους επιλογών (Morrow και Richards, 1996, σελ. 96). Υπό αυτή την έννοια, η ηλικία αποτελεί μία μόνο από τις παραμέτρους της έρευνας, ενώ το φύλο, η εθνικότητα, το οικογενειακό περιβάλλον, η ταξική και η κοινωνική θέση των γονέων, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του παιδιού και η κατάσταση της υγείας του, είναι μερικές ενδεικτικές παράμετροι, που μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις των ερευνητών.

Συχνά διαπιστώνεται η ανησυχία των ερευνητών που χρησιμοποιούν μεθόδους που απαιτούν τη λεκτική διατύπωση των παιδιών, για το αν τα παιδιά θα μιλήσουν και το τι θα πουν. Γι' αυτό, πολλές φορές, επιλέγονται οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί ή άλλοι ενήλικες ως πληροφορητές, σε έρευνες που το κεντρικό τους θέμα αφορά στα παιδιά. Ενδιαφέρον όμως έχει ότι η αδυναμία των παιδιών να εκφράζουν την άποψή τους δεν είναι αναγνωρισμένη ερευνητικά. Η προσδοκία των ερευνητών για μειωμένη ανταπόκριση των παιδιών σε μεθόδους που απαιτούν τη λεκτική διατύπωση τους αντανακλά μια πολιτισμικά θεμελιωμένη απροθυμία να πάrouμε στα σοβαρά τις απόψεις των παιδιών. Συγκεκριμένα, δεν έχει αναγνωριστεί η αδυναμία των παιδιών να μπορούν να παίρνουν ώριμες αποφάσεις, ενώ, από την άλλη, πιστοποιείται η δυνατότητα των παιδιών να δίνουν αξιόπιστες καταθέσεις ως μάρτυρες σε δικαστήρια, αρκεί να μην είναι κατευθυντικές οι ερωτήσεις (βλέπε Fielding και Congoy, 1992, Spencer και Flin, 1990, στο

Morrow και Richards, 1996, σελ. 98).

Αλλά ακόμα και αν υπάρχουν δυσκολίες στη λεκτική επικοινωνία των παιδιών (σε συνεντεύξεις), ενδιαφέρον φαίνεται να έχει ο τρόπος με τον οποίο αιτιολογείται αυτό. Συνήθως η αιτιολόγηση βασίζεται στην αδυναμία των παιδιών να εκφραστούν και λιγότερο στο πλαίσιο της επικοινωνίας, όπως αυτό καθορίζεται από τη συνάντησή τους με άγνωστους ενηλίκους που τους ζητούν να μιλήσουν για οικεία πράγματα. Τα παιδιά μπορεί να μη συμμετέχουν ικανοποιητικά σε μια συνέντευξη, επειδή δεν έχει επιτευχθεί μια σχέση εμπιστοσύνης με τον ερευνητή, αλλά και γιατί μπορεί να βαριούνται ή να μη βρίσκουν νόημα στην όλη διαδικασία.

Βέβαια, οι Alderson και Goodey υποστηρίζουν ότι, έτσι και αλλιώς, το ερώτημα δεν είναι αν τα παιδιά μπορούν να αποτελέσουν ικανούς πληροφορητές, αλλά αν επιθυμούμε να τα καταλάβουμε (1996, σελ. 108). Αν, για παράδειγμα, ο ερευνητής δεχτεί μια μη ικανοποιητική απάντηση των παιδιών σε ένα ερώτημά του, ως ένδειξη της ανικανότητάς τους να απαντούν σε ορισμένα θέματα και, επομένως, δεν αναζητήσει τη σημασία αυτών που λένε ή επιπλέον διευκρινίσεις, είναι σαφές ότι οι προσδοκίες του επηρεάζουν άμεσα τα αποτελέσματα της έρευνας. Όμως είναι πραγματικά τόσο αδύναμα τα παιδιά απέναντι στις επιλογές και στις προθέσεις των ερευνητών; Οι Alderson και Goodey (1996, σελ. 108) δείχνουν ότι τα παιδιά μπορούν να καθορίσουν μεγάλο μέρος της ερευνητικής διαδικασίας δίνοντας έμφαση για παράδειγμα σε μια ερώτηση, αλλάζοντας θέμα ή κάνοντας τα ίδια ερωτήσεις στον ερευνητή που βρίσκεται απέναντι τους.

Αν και η συνέντευξη αποτελεί μια μέθοδο που χρησιμοποιείται συχνά σε έρευνες με παιδιά, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι τα παιδιά κάνουν περισσότερα από αυτά που λένε στην πρώιμη παιδική ηλικία¹⁴ (Nisbett και Wilson, 1977). Εξασφαλίζουν όμως οι ερευνητές τη διασταύρωση αυτών που λένε τα παιδιά, με αυτά που κάνουν στις καθημερινές τους αλληλεπιδράσεις σε ρεαλιστικές συνθήκες¹⁵, ή προσαρμόζουν τα μεθοδολογικά εργαλεία σε ό,τι θεωρούν σημαντικό ή ικανό να ερευνηθούν¹⁶; Με τη διασταύρωση πληροφοριών από ποικίλες μεθόδους, ο ερευνητής μπορεί να ανακαλύψει αντιφάσεις, να προσδιορίσει καινούρια ερωτήματα ή να ανασυντάξει παλαιότερα και, τέλος, να καταλήξει στα συμπεράσματά του, αντλώντας από μια ποικιλία δεδομένων. Εκτός από τη διασταύρωση πληροφοριών από διαφορετικές μεθόδους, ιδιαίτερη σημασία έχει η εξασφάλιση ενός πολυφωνικού τρόπου αναπαράστασης του υπό μελέτη φαινομένου (διασταύρωση πληροφοριών).

Η κύρια κριτική στη χρήση ερευνητικών μεθόδων, με βάση τις οποίες τα παιδιά απλώς αντιδρούν και απαντούν σε προκαθορισμένα ερεθίσματα και ερωτήσεις, οδήγησε σε προτάσεις εναλλακτικών μεθόδων έρευνας. Οι προτάσεις αυτές στηρίζονται σε μια διπλή λογική: ότι τα παιδιά: α) έχουν διαφορετικές (και όχι λιγότερες ή «ανώριμες») δεξιότητες, με αποτέλεσμα να συμμετέχουν καλύτερα σε ορισμένες μεθόδους απ' ό,τι σε άλλες και β) είναι ικανά να συμμετέχουν ακόμα και στη διαδικασία συλλογής και ερμηνείας των δεδομένων. Σε ό,τι αφορά την πρώτη λογική, έχει υποστηριχθεί ότι η ζωγραφική, η δημιουργία ιστοριών και παραμυθιών και οι γραπτές εργασίες δίνουν περισσότερες ευκαιρίες στα παιδιά να εκφραστούν με μέσα και τρόπους στα οποία είναι περισσότερο ικανά. Οι μέθοδοι αυτές επιτρέπουν επίσης στα παιδιά να ερμηνεύουν τις πληροφορίες που δίνουν: για παράδειγμα, όταν ρωτούμε τα παιδιά τι ζωγράρισαν, έχουμε τη δική τους ερμηνεία για τη ζωγραφιά τους. Θα πρέπει όμως και σε αυτές τις προτάσεις να είμαστε επιφυλακτικοί, δεδομένου ότι διαφορετικά παιδιά μπορεί να ανταποκριθούν διαφορετικά σε κάθε μέθοδο. Η ζωγραφική, για παράδειγμα, μπορεί να είναι κατάλληλη με μικρότερα παιδιά, ενώ η συζήτηση πιο κατάλληλη με μεγαλύτερα παιδιά. Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη λογική, αυτή της ενθάρρυνσης της συμμετοχής των παιδιών στην ερευνητική διαδικασία, ενδιαφέρον έχει η έρευνα της Alderson (1995), η οποία ζήτησε από παιδιά να είναι βοηθοί της στη διαδικασία συλλογής δεδομένων. Συγκεκριμένα, νεαρά παιδιά (κυρίως 16 ετών) πήραν συνεντεύξεις από παιδιά 10-16 ετών για τη σχέση τους με τους επαγγελματίες που τα φρόντιζαν σε νοσοκομεία.

Μια εναλλακτική λύση της ατομικής συνέντευξης είναι η συζήτηση με μια ομάδα παιδιών (focus group discussion). Στην προκειμένη περίπτωση, αν και ο ερευνητής έχει μια ατζέντα με προκαθορισμένες θεματικές τις οποίες θέλει να συζητήσει, δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να ορίσουν και να περιγράψουν τα θέματα που είναι σημαντικά για τα ίδια και άρα να μεταφέρουν το ενδιαφέρον της συζήτησης εκεί που θέλουν (James, Jenks και Prout, 1989, σελ. 189 και Hill, Laybourn και Borland, 1996).

Άλλοι ερευνητές προτείνουν τη διεξαγωγή άτυπων συζητήσεων με τα παιδιά, και την αποφυγή των τυπικών συνεντεύξεων. Οι λόγοι για μια τέτοια πρόταση συνοψίζονται από τον Hatch (1990, σελ. 261): πρώτον, η δομή μιας επίσημης συνέντευξης δίνει έμφαση στην εξουσία του ερευνητή, ο οποίος επιλέγει το χώρο, το χρόνο, την ατζέντα των ερωτήσεων και τον τρόπο καταγραφής των απαντήσεων. Δεύτερον, σε άτυπα περιβάλλοντα, η αυθόρμη-

τη δράση των παιδιών ενισχύει την ερμηνεία της στο συγκεκριμένο πλαίσιο που αυτή παρουσιάζεται. Τρίτον, τα παιδιά νοιώθουν περισσότερο άνετα στο περιβάλλον της τάξης τους ή της αυλής του σχολείου τους, παρά όταν αποσιώνται από τους δασκάλους και τους συνομηλίκους τους για να περάσουν ένα χρονικό διάστημα με ένα σχετικά άγνωστο πρόσωπο.

Υπάρχουν σίγουρα πολλές μέθοδοι για τη συλλογή πληροφοριών για τις ζωές των παιδιών και την παιδική ηλικία¹⁷ και βέβαια καμιά από αυτές δε μπορεί μόνη της να παραγάγει όλη τη γνώση που χρειαζόμαστε γι' αυτά (Qvortrup, 2000, σελ. 78). Είναι όμως σημαντικό να σκεφτούμε ποιες μέθοδοι θα δώσουν περισσότερες ευκαιρίες να γνωρίσουμε και να κατανοήσουμε τα υποκείμενα της έρευνάς μας, όπως θα κάναμε με μια οποιαδήποτε ομάδα.

2.5. Πώς αναλύονται και θεωρητικοποιούνται τα ερευνητικά δεδομένα;

Η επιλογή της διαδικασίας ανάλυσης των δεδομένων αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία που επηρεάζεται από προηγούμενες έρευνες, από τις προσδοκίες και τις αντιλήψεις των ερευνητών για το θέμα, από τις πρώτες σκόρπιες παρατηρήσεις ή την πιλοτική εφαρμογή των μεθόδων και από το πώς τα υποκείμενα της έρευνας ορίζουν το φαινόμενο που μελετάται. Είναι σημαντικό η διαδικασία ανάλυσης των δεδομένων να είναι διαφανής, μέσα από το συνεχή αναστοχασμό των ερμηνειών του ερευνητή. Αυτό γίνεται, για παράδειγμα, στην εθνογραφία, όπου ο ερευνητής μπαίνει σε μία συνεχή διαδικασία στοχασμού των νοημάτων που αποδίδει στις παρατηρήσεις του και του τρόπου με τον οποίο μπορούν να επηρεάσουν την ερμηνεία και την κατανόηση του φαινομένου.

Υπάρχει βέβαια πάντα ο ενδόμυχος φόβος, μήπως ο ερευνητής επιβάλλει τις δικές του αναλυτικές κατηγορίες, έχοντας την εξουσία επιλογής και ερμηνείας των δεδομένων. Απέναντι σε έναν τέτοιο φόβο θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι ερευνητές αποτελούν και οι ίδιοι πληροφορητές στη διαδικασία καταγραφής και απόδοσης νοημάτων και άρα επηρεάζουν άμεσα τις καταγραφές και τις ερμηνείες των γεγονότων που παρατηρούν. Η αναγνώριση αυτή μπορεί να οδηγήσει τους ερευνητές σε μια διαδικασία συστηματικής καταγραφής των σκέψεων, των ερωτημάτων και των επιλογών που καθοδηγούν τη διαδικασία διερεύνησης του θέματος που μελετούν.

Ειδικότερα στην επιτόπια παρατήρηση, ο τρόπος καταγραφής είναι αλληλένδετος με τον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων, εφό-

σον από την καθημερινή ανάλυση προκύπτει το τι θα καταγραφεί στη συνέχεια (Hammersley και Atkinson, 1983). Οπότε, η συμμετοχή των παιδιών στον ορισμό του τι είναι σημαντικό και επομένως του τι και πότε θα παρατηρηθεί, μπορεί να είναι καθοριστική. Με αυτόν τον τρόπο, η θεωρία προκύπτει από τα δεδομένα και παράγεται στο ίδιο το ερευνητικό πεδίο (Glaser και Strauss, 1967). Το σημαντικό, λοιπόν, στο ποιοτικό ερευνητικό παράδειγμα είναι ότι τα παιδιά διαμορφώνουν τη θεωρία για την παιδική ηλικία μέσα από τη συμμετοχή τους στη διαδικασία ανάλυσης και θεωρητικοποίησης των δεδομένων.

2.6. Τα κείμενα μιλούν για τα παιδιά ή εκ μέρους των παιδιών;

Πώς οι ερευνητές όμως προχωρούν στη διαδικασία συγγραφής ενός κειμένου που μιλά για τα παιδιά; Το ερώτημα αυτό θίγει το ζήτημα της εξουσίας του ερευνητή τόσο στην ερμηνεία όσο και στην αναπαράσταση των δράσεων των υποκειμένων της έρευνάς του.

Έχει παρατηρηθεί ότι η εμμονή του θετικιστικού παραδείγματος σε μία και μοναδική αλήθεια, επηρεάζει συχνά τους ερευνητές στη φάση συγγραφής της έρευνας. Η ανάγκη παρουσίασης των δεδομένων σε ένα ακαδημαϊκό κοινό έχει συγκεκριμένες απαιτήσεις: επιστημονική παρουσίαση, συγκεκριμένη δομή, επιχειρηματολογία και γενίκευση / αντικειμενικοποίηση των δεδομένων. Όμως συχνά η συγγραφή των κειμένων υπό τη μορφή κατηγοριών, σχηματικών αναπαραστάσεων και γενικεύσεων αποδυναμώνει εν τέλει την ερμηνεία όσων προκύπτουν από το συγκεκριμένο πλαίσιο της έρευνας. Το σημαντικό σε αυτά τα κείμενα είναι ότι οι ερευνητές αποδέχονται ότι η μοναδική «αλήθεια»¹⁸ θα παρουσιαστεί, εφόσον γενικεύσουν τα δεδομένα και υπερβούν τις αναλυτικές και ενδελεχείς παρουσιάσεις τους. Βέβαια, όπως υποστηρίζει ο Qvortrup (2000, σελ. 78), το να «χάνουμε» πληροφορίες υπό ένα συγκεκριμένο έλεγχο και να προσπαθούμε να κατηγοριοποιήσουμε τα ερευνητικά στοιχεία, αποτελεί αυτή καθ' εαυτή τη βασική ιδέα της έρευνας.

Όμως, τελικά, στα κείμενά μας μιλάμε για παιδική ηλικία ή για παιδικές ηλικίες; Ο Qvortrup (2000) εξηγεί ότι μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια ποικιλομορφία στην παιδική ηλικία, αν τη διερευνήσει σε διαφορετικά ιστορικά και διαπολιτισμικά πλαίσια. Παρ' όλα αυτά, σε εθνικό επίπεδο, υπάρχουν κάποιες δομές που

επηρεάζουν και διαμορφώνουν βαθιά τη ζωή των παιδιών, αποδίδοντας της κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Τέτοιες δομές είναι, για παράδειγμα, οι κυρίαρχες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες και οι υπάρχουσες ιδεολογίες για τα παιδιά και την οικογένεια.

Η επίδραση των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών πλαισίων διαβίωσης των παιδιών, καθορίζει σαφώς τον τρόπο που ορίζεται η παιδική ηλικία. Από μια άλλη θεωρητική οπτική, όμως, οι James, Jenks και Prout (1998) τονίζουν ότι είναι σημαντικό να αναδείξουμε ότι η παιδική ηλικία δεν αποτελεί μια ομοιογενή κατηγορία ανάμεσα σε παιδιά της ίδιας βιολογικής ηλικίας. Υποστηρίζουν ότι παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ακόμα και σε ένα μικρο-επίπεδο, όπως αυτό της σχολικής τάξης ή αυτό της οικογένειας, οπότε είναι επικίνδυνο να εκφράζουμε ένα γενικευμένο λόγο γι' αυτήν (όπ.παρ.). Ακόμα όμως και αν βρίσκουμε ομοιότητες και κοινά σημεία στις απαντήσεις που δίνουν τα παιδιά ή/και στις δραστηριότητές τους, κινδυνεύουμε να εμφανίσουμε αυτές τις ομοιότητες ως προκαθορισμένες και να γενικεύσουμε, ξεχνώντας την ποικιλομορφία που συναντήσαμε στις αντιδράσεις των παιδιών (Christensen και James, 2000, σελ. 176).

Τέτοιου είδους γενικεύσεις οφείλουμε να τις αντιμετωπίζουμε κριτικά, ιδιαίτερα όταν επιχειρούμε να συνδέσουμε τα ερευνητικά αποτελέσματα με την εκπαιδευτική πράξη και να απευθυνθούμε σε παιδαγωγούς που αντιμετωπίζουν πολύ διαφορετικά πολιτισμικά και εκπαιδευτικά πλαίσια στο χώρο εργασίας τους, από αυτά που ίσως έγινε η έρευνα. Γι' αυτό, η σαφήνεια και η συνάφεια ενός κειμένου δεν μπορεί να υπάρχει εις βάρος της πολυπλοκότητας των ερευνητικών στοιχείων, γιατί διατρέχουμε τον κίνδυνο να οδηγηθούμε σε παρερμηνείες και συνταγολόγια για την εκπαιδευτική πράξη (Knurfer, 1996, σελ. 142).

Το ίδιο σημαντική είναι η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι κατά την πορεία συγγραφής της έρευνας δε μεταφέρουμε απλά το λόγο των παιδιών, αλλά αναδεικνύουμε τη δική μας κατανόηση του παιδιού ως «άλλο». Γι' αυτό, το να ισχυρίζεται κανείς ότι γράφει από την οπτική του παιδιού, δε σημαίνει ότι ισχυρίζεται ότι αποκαλύπτει το αυθεντικό παιδί, αλλά περισσότερο ότι παρέχει μια εκδοχή της παιδικής ηλικίας (James, Jenks και Prout, 1998). Άλλωστε, πώς μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πράγματι μπορούμε να δούμε μέσα από τα μάτια των παιδιών, όταν ανατρέχουμε στην ακαδημαϊκή μας ιδιότητα για να συγγράψουμε τα αποτελέσματά μας; (Reynolds, 1974, σελ. 163). Οπότε, η επιτυχία στη

συγγραφή ενός κειμένου εξαρτάται όχι από το αν ο ερευνητής είναι αντικειμενικός ή υποκειμενικός, αλλά αν θα είναι ερμηνευτικός, παρουσιάζοντας τους δύο κόσμους μέσα από έναν άλλο τρίτο (Giddens, 1976).

Το ίδιο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ισχύει για όλες τις ερευνητικές μεθόδους, ποσοτικές και ποιοτικές, αφού πάντα η ερμηνεία και η συγγραφή των δεδομένων ενέχει το υποκειμενικό στοιχείο που εκφράζεται μέσα από τις συνειδητές και ασυνείδητες επιλογές των ερευνητών.

Ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί από τους Clifford και Marcus (1986) στην αναλυτική περιγραφή των συνθηκών έρευνας, ορισμένων βιογραφικών στοιχείων των ερευνητών και των δεσμών που ανέπτυξαν με το υπό μελέτη κοινωνικό σύνολο στα κείμενά τους. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες θεωρούνται κρίσιμα σημαντικές για τη διασφάλιση της διαφάνειας στην ερευνητική διαδικασία, από την πρώτη κιόλας στιγμή της έρευνας μέχρι την τελική συγγραφή των σχετικών κειμένων¹⁹.

Επίσης, είναι απαραίτητο να καθίσταται σαφές στο κείμενο ποια άποψη αποτελεί ερμηνεία του ερευνητή και ποια άποψη εκφράζεται από τα ίδια τα παιδιά. Βέβαια, έχουν υποστηριχτεί και εναλλακτικοί τρόποι συγγραφής κειμένων που αφορούν στη συμμετοχή των παιδιών σε αυτή τη διαδικασία, όπως, για παράδειγμα, οι δραματοποιημένες εθνογραφίες: αντί ο ερευνητής να περιγράψει τη ζωή των παιδιών που μελέτησε στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής, αφήνει τις δικές τους, διαφορετικές μεταξύ τους φωνές να ακουστούν μέσα από την απομαγνητοφώνηση συνεντεύξεων, χωρίς καμιά επιπλέον επεξεργασία (Γκέφου-Μαδιανού, 1999, σελ. 335). Ακόμα η Knyrfer (1996, σελ. 144) προτείνει να σκεφτούμε συνεργατικές μορφές συγγραφής των κειμένων, για παράδειγμα, με γονείς, εκπαιδευτικούς, παιδιά και αδέρφια, προκειμένου ο αναγνώστης να κατανοήσει τα υπό μελέτη φαινόμενα από ποικίλες οπτικές. Ακόμα, η ίδια ερευνήτρια προτείνει να σκεφτούμε εναλλακτικούς τρόπους παρουσίασης των αποτελεσμάτων μιας έρευνας, όπως, για παράδειγμα, κασέτες ήχου, βιντεοκασέτες και ζωγραφίες των παιδιών, τα οποία μπορούν να συνοδεύουν το γραπτό κείμενο. Οι προτάσεις αυτές έχουν ενδιαφέρον και θα μπορούσαν πιθανά να προσαρμοστούν στη θεματική και στο στόχο της κάθε ερευνητικής προσπάθειας.

3. Συμπεράσματα

Η υποστήριξη των παιδιών ως υποκειμένων και συμμετόχων στη διαδικασία της έρευνας, είναι λοιπόν δυνατή σε όλες τις φάσεις της έρευνας. Πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε μια ερευνητική πρακτική που υποστηρίζει την ιδιαίτερη μεταχείριση των παιδιών, για λόγους προφύλαξης τους ως μιας ειδικής, ευαίσθητης κοινωνικής ομάδας. Η επιφύλαξη αιτιολογείται με τη λογική ότι μια ιδιαίτερη μεταχείριση των παιδιών ως ερευνητικών υποκειμένων, πιθανά υποκρύπτει την απαξίωσή τους ως ικανών φορέων κοινωνικής και πολιτικής δράσης, λόγω των ελλειμματικών τους χαρακτηριστικών και της αδύναμης φύσης τους. Επίσης, η ιδιαίτερη αυτή μεταχείριση με κυρίαρχο κριτήριο την ηλικία, παραμερίζει τις πολλαπλές παραμέτρους που θα πρέπει να επηρεάζουν τις επιλογές των ερευνητών, όπως το συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, το φύλο, η εθνικότητα, κ.ο.κ.

Η συζήτηση των έξι παραπάνω ερωτημάτων στην έρευνα της παιδικής ηλικίας που παρουσιάσαμε, αναδεικνύει την ανάγκη ενίσχυσης του αναστοχασμού, τόσο κατά τη διαδικασία έρευνας, όσο και στη φάση συγγραφής των κειμένων. Σημαντικό είναι να υπάρχει σαφής συσχέτιση ανάμεσα στους στόχους, τη μορφή, το περιεχόμενο, τη μεθοδολογία και τη διαδικασία της έρευνας. Το ποιοι είμαστε, τι επιθυμούμε, πώς επιλέγουμε και πώς αποφασίζουμε το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της μελέτης μας, θέτουν τα όρια και το συγκείμενο της έρευνάς μας.

Η ανάγκη αναστοχασμού και κριτικής προσέγγισης των μεθόδων που χρησιμοποιούμε στην έρευνα της παιδικής ηλικίας, αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο επίπεδο της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής: σύμφωνα με την ερευνητική γνώση, προσανατολίζουμε τις απαιτήσεις που έχουμε από τα παιδιά, οι οποίες με τη σειρά τους λειτουργούν ως κριτήρια και δείκτες για το σχεδιασμό των αναλυτικών προγραμμάτων, την αξιολόγηση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και το σχεδιασμό προγραμμάτων αρχικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών (James, Jenks και Prout, 1998, σελ. 196). Ακόμα, όμως, σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, οι θεωρίες που παράγονται από τα ερευνητικά δεδομένα για το παιδί επηρεάζουν τον τρόπο που συζητάμε και απαντάμε σε φαινόμενα, όπως η παιδική εγκληματικότητα, η κακοποίηση και τα δικαιώματα των παιδιών (James, 1998).

Αν η έρευνα της παιδικής ηλικίας γίνεται με κύριο στόχο να βελτιωθεί η ζωή των παιδιών και να ωφεληθούν από αυτήν, μπο-

ρούμε κάλλιστα ως ερευνητές να ενισχύσουμε τη δική τους φωνή. Δείχνοντας εμπιστοσύνη στα παιδιά ως ικανούς και αξιόπιστους πληροφορητές και δίνοντάς τους την ευκαιρία να συμμετέχουν ενεργητικά στις έρευνές μας, εκπληρώνουμε άμεσα ένα οικουμενικό δικαίωμα των παιδιών να εκφράζουν ελεύθερα τις απόψεις τους για όλα τα θέματα που τα επηρεάζουν και μάλιστα, όχι μόνο να εκφράζουν την άποψή τους, αλλά και το δικαίωμα να ακούγονται αυτές τους οι απόψεις, όπως τονίζεται στο άρθρο 12 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του παιδιού (Davis, 1998, σελ. 325).

Βιβλιογραφία

- Alanen L., «Rethinking Childhood», *Acta Sociologica* 31, 1, 1998, σελ. 53-67.
- Alanen L., «Modern Childhood? Exploring the "Child Question"», στο «Sociology», *Research Reports* 50, Institute for Educational Research, University of Jyväskylä, Finland, 1992.
- Alderson P. και Goodey C., «Research with Disabled Children: How useful is Child-centred Ethics», *Children and Society* 10, 1996, σελ. 106-116.
- Aries P., *Centuries of Childhood: A Social History of Life*, Vintage, New York, 1962.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., «Εισαγωγή: Από την Ολιστική Προσέγγιση στις Μετρικές Αλήθειες», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ., *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Christensen P. και James A. (επιμ.), *Research with Children, Perspectives and Practices*, Falmer Press, London, 2000.
- Corsaro W.A., *Friendship and Peer Culture in the Early Years*, Ablex Publishing Corporation, USA, 1985.
- Corsaro W.A. και Eder D., «Children's Peer Cultures», *Annual Review of Sociology* 16, 1990, σελ. 197-220.
- Corsaro W.A., *The Sociology of Childhood*, Pine Forge Press, USA, 1997.
- Corsaro W.A. και Molinari L., «Entering and Observing in Children's Worlds: a Reflection on a Longitudinal Ethnography of Early Education in Italy», στο P. Christensen και A. James (επιμ.), *Research with Children, Perspectives and Practices*, Falmer Press, London, 2000.
- Davis J., Watson N. και Cunningham-Burley S., «Learning the Lives of

- Disabled Children», στο P. Christensen και A. James (επιμ.), *Research with Children, Perspectives and Practices*, Falmer Press, London, 2000.
- Davis M.J., «Understanding the Meaning of Children: A reflexive Process», *Children and Society* 12, 1998, σελ. 325-335.
- Durkheim E., *Education and Sociology*, The Free Press, Glencoe Illinois, 1956.
- Fine G.A. και Sandstrom K.L., *Knowing Children. Participant Observation with Minors*, Sage Publications, USA, 1988.
- Geertz C., *The Interpretation of Cultures*, Basic Books, New York, 1973.
- Giddens A., *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson Group, London and Melbourne, 1976.
- Glaser B.G. και Strauss A.L., *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Aldine de Gruyter, New York, 197.
- Goode D.A., «Kids, Culture and Innocents», *Human Studies* 9, 1986, σελ. 83-106.
- Goetz J.P. και Le Compte M.D., *Ethnography and Qualitative Design in Educational Research*, Academic Press, New York, 1984.
- Hammersley M. και Atkinson P., *Ethnography. Principles in Practice*, Tavistock Publication, London, 1983.
- Hammersley M., *Reading Ethnographic Research - A Critical Guide*, Longman Group, London, 1990.
- Harden J., Scott S., Backett-Milburn K. και Jackson S., «Can't Talk, Won't Talk?»: Methodological Issues in Researching Children», *Sociological Research Online* 5, (2), 2000, <<http://www.socresoline.org.uk/5/2/harden.html>>.
- Hardman C., «Can There be an Anthropology of Children?», *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 4, 1, 1973, σελ. 85-99.
- Hatch A.J., «Young Children as Informants in Classroom Studies», *Early Childhood Research Quarterly* 5, 1990, σελ. 251-264.
- Hill M., Laybourn A. και Borland M., «Engaging with Primary-aged Children about their Emotions and Well-being: Methodological Considerations», *Children and Society* 10, 1996, σελ. 129-144.
- Holy L. και Stuchlick M., *Actions, Norms and Representations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Houssaye J. (επιμ.), *Δεκαπέντε Παιδαγωγοί: Σταθμοί στην Ιστορία της Παιδαγωγικής Σκέψης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000.
- James A., *Childhood Identities. Self and Social Relationships in the Experience of the Child*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1993.
- James A., Jenks C. και Prout A., *Theorising Childhood*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- James A. και Prout A., *Constructing and Reconstructing Childhood*, Falmer Press, London, 1990.
- Jenks C. (επιμ.), *The Sociology of Childhood. Essential Readings*, Batsford

- Academic and Educational Ltd., London, 1982.
- Jenks C., *Childhood*, Routledge, London, 1996.
- Kessen W., «The American Child and Other Cultural Inventions», *American Psychologist* 34, 10, 1979, σελ. 815-820.
- Knupfer A.M., «Ethnographic studies of children: the difficulties of entry, rapport, and presentations of their worlds», *International Journal of Qualitative Studies in Education* 9, 2, 1996, σελ. 135-149.
- Laerke A., «By means of re-memembering. Notes on a fieldwork with English children», *Anthropology Today* 14, 1, 1997, σελ. 3-7.
- Μακράκης Β., «Απομυθωποιώντας το Μεθοδολογικό Μονισμό», στο Γ. Παπαγεωργίου, *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*, τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, 1998.
- Μακρυνιώτη Δ., «Εισαγωγή», στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1997.
- Mandell N., «The Least-Adult Role in Studying Children», *Journal of Contemporary Ethnography* 16, 4, 1988, σελ. 433-467.
- Morrow V. και Richards M., «The Ethics of Social Research with Children: An Overview», *Children and Society* 10, 1996, σελ. 90-105.
- Munday E., «When is a Child a "Child"? Alternative Systems of Classification», *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 10 (3), 1979, σελ. 161-172.
- Nisbett R.E. και Wilson T.D., «Telling More Than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes», *Psychological Review* 84, 1977, σελ. 231-259.
- Opie I. και Opie P., 1969, *Children's Games in Street and Play-ground*, Oxford University Press, Oxford.
- Parsons T., *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1951.
- Piaget J., *The Language and Thought of the Child*, World, Cleveland, 1930.
- Piaget J., *The Moral Judgement of the Child*, Routledge, London, 1958.
- Qvortrup J., «Macroanalysis of Childhood», στο P. Christensen και A. James (επιμ.), *Research with Children, Perspectives and Practices*, Falmer Press, London, 2000.
- Reynolds V., «Can there be an Anthropology of Children? A reply», *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 5 (1), 1974, σελ. 32-38.
- Schwartzman H.B., *Transformations - The Anthropology of Children's Play*, Plenum Press, New York, 1976.
- Speier M., «The Adult Ideological Viewpoint in Studies of Childhood», στο A. Skolnick (επιμ.), *Rethinking Childhood. Perspectives on Development and Society*, Little Brown, Boston, 1976.
- Vygotsky L.S., *Thought and Language*, M.I.T. Publications, Cambridge Massachusetts, 1962.
- Vygotsky L.S., «Genesis of the Higher Mental Function», στο P. Light, S. Sheldon και M. Woodhead (επιμ.), *Learning to Think*, Routledge, London, 1991.

Waksler F.C., *Studying Children: Phenomenological Insights*, *Human Studies* 9, 1986, σελ. 71-82.

Woodhead M. και Faulkner D., «Subjects, Objects or Participants? Dilemmas of Psychological Research with Children», στο P. Christensen και A. James (επιμ.), *Research with Children, Perspectives and Practices*, Falmer Press, London, 2000.

Σημειώσεις

1. Με τον όρο «υποκείμενα της έρευνας» εννοούμε τη θεώρηση των παιδιών από τους ερευνητές, ως φορέων κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης. Με τον όρο «συμμέτοχα στην έρευνα», προσδιορίζουμε τον προηγούμενο, γενικευμένο στη βάση της ενεργητικής συμμετοχής στην ερευνητική διαδικασία, π.χ. κατά τη φάση συλλογής, ανάλυσης και συγγραφής των δεδομένων. Για μια συζήτηση της θεώρησης του παιδιού ως αντικείμενου, υποκειμένου ή συμμετόχου στην έρευνα, βλέπε Woodhead και Faulkner, 2000.

2. Για μια αναλυτική παρουσίαση των διαφορετικών θεωριών για την παιδική ηλικία βλέπε Μακρυνιώτη, 1997.

3. Για μια κριτική ανάλυση των βασικών παιδαγωγικών θέσεων του J. J. Rousseau, βλέπε Houssaye, 2000.

4. Για μία σύντομη παρουσίαση των θεωρητικών απόψεων του Piaget βλέπε Βοσνιάδου, 1994.

5. Για μια ανασκόπηση των μεθοδολογικών εξελίξεων στην έρευνα της αναπτυξιακής ψυχολογίας, βλέπε Woodhead και Faulkner (όπ.παρ.). Στο ίδιο κείμενο, όμως, οι Woodhead και Faulkner επισημαίνουν την ανάγκη ενίσχυσης του ερευνητικού αναστοχασμού των ψυχολόγων ερευνητών, με στόχο να γίνουν περισσότερο σαφείς οι παραδοχές τους και οι σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσουν με τα υποκείμενα της έρευνάς τους (σελ. 31).

6. Βλέπε ακόμα τις θεωρίες των Corsaro, James κ.ά. που ανήκουν στο χώρο της νέας κοινωνιολογίας και παρατίθενται παρακάτω.

7. Η προσπάθεια αυτή ξεκινάει, τουλάχιστον στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, από την Hardman (1973, σελ. 85) που υποστήριξε ότι τα παιδιά παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως αντικείμενο μελέτης και μπορούν να αποτελέσουν πληροφορητές για το δικό τους κόσμο. Η συζήτηση αυτή επεκτάθηκε από τους Reynolds (1974) και Munday (1979), στο περιοδικό *Journal of the Anthropological Society of Oxford*. Κύρια επιδίωξη ήταν να δοθεί φωνή σε μια ομάδα που μέχρι τότε δεν είχε λόγο και, αν είχε λόγο, ο λόγος αυτός δεν ακουγόταν από τους ενηλίκους.

8. Για τις βασικές κατηγοριοποιήσεις των θεωριών για την παιδική ηλικία, βλέπε Jenks, 1996, σελ. 1-31 και James, Jenks και Prout, 1998, σελ. 195-218.

9. Για μια αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών του παραδείγματος της νέας κοινωνιολογίας, βλέπε, James και Prout, 1990.

10. Βλέπε τις θέσεις των L.S. Vygotsky, W. Corsaro και A. James (όπ. παρ.).
11. Για μια γενική αναφορά στους πιθανούς ρόλους των ερευνητών στη μελέτη της παιδικής ηλικίας, βλέπε Fine και Sandstrom, 1988 και Davis κ.ά., 2000.
12. Στις αγγλικές σχολικές τάξεις η παρουσία και συμμετοχή των γονέων στις καθημερινές σχολικές δραστηριότητες των παιδιών αποτελεί ένα συνηθισμένο φαινόμενο.
13. Για μία πρόσφατη προσπάθεια υιοθέτησης ενός τέτοιου ρόλου στην εθνογραφία της παιδικής ηλικίας, βλέπε, Laerke, 1997.
14. Βλέπε και το στάδιο προσυλλογιστικής σκέψης του Piaget στο Βοσνιάδου (όπ.παρ.).
15. Το ζήτημα της μελέτης του πολιτισμού βάσει της διάκρισης πράξεων, κανόνων και αναπαραστάσεων, τέθηκε από τους Holy και Stuchlick, 1983.
16. Για τους περιορισμούς στην υιοθέτηση των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, βλέπε, Μακράκης, 1998.
17. Βλέπε και τη συμβολή της επιτόπιας παρατήρησης ως ερευνητικής μεθόδου στη μελέτη της παιδικής ηλικίας στο ερώτημα 2.5) που ακολουθεί.
18. Για μια κριτική προσέγγιση της ολιστικής προσέγγισης έναντι της μερικής αλήθειας, βλέπε Γκέφου-Μαδιανού, 1998.
19. Για μια σύντομη περιγραφή του ρεύματος της πολιτισμικής κριτικής στο ζήτημα της συγγραφής κειμένων, βλέπε, Γκέφου-Μαδιανού, 1999, σελ. 360-362.

Πώς χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο τα παιδιά και τι αναπαραστάσεις σχηματίζουν με αυτό; Μια πιλοτική έρευνα σε παιδιά ηλικίας 10 έως 14 ετών

Μαρίνα Παπαστεργίου, Χριστίνα Σολομωνίδου***

Περίληψη

Στη σημερινή Εποχή της Κοινωνίας της Πληροφορίας, ένας από τους στόχους της εκπαίδευσης στην Πληροφορική είναι να εφοδιάσει τα παιδιά με βασικές γνώσεις και δεξιότητες χρήσης του Διαδικτύου. Σύμφωνα με την εποικοδομητική αντίληψη για τη μάθηση, προκειμένου να σχεδιαστούν κατάλληλες διδασκαλίες, είναι αναγκαίο να διερευνηθεί προηγουμένως το πώς τα παιδιά χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται το Διαδίκτυο. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη των χρήσεων του Διαδικτύου από μαθητές και μαθήτριες, καθώς και των αναπαραστάσεών τους σε σχέση με αυτό. Επτά παιδιά 10-14 ετών έλαβαν μέρος σε δύο δομημένες συνεντεύξεις. Από την επεξεργασία των δεδομένων προέκυψε ότι χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο κυρίως ως παιχνίδι εκτός σχολείου και ότι σχηματίζουν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις σε σχέση με το Διαδίκτυο και τα βασικά του χαρακτηριστικά.

Εισαγωγή

Η ραγδαία εξάπλωση του Διαδικτύου μετασχηματίζει με θεμελιώδη τρόπο τις κοινωνικές πρακτικές (Slevin, 2001). Η έκρηξη

* Διδάσκουσα Π.Δ.407/80

** Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

της πληροφορίας, απόρροια των εξελίξεων στις υπολογιστικές και δικτυακές τεχνολογίες, επιφέρει αλλαγές στην παραγωγή, στις επιχειρήσεις, στην επιστήμη, στο σπίτι και στο σχολείο (Robertson, 1998). Η κοινωνία μας χαρακτηρίζεται ως Κοινωνία των Πληροφοριών (ΚτΠ), εξαιτίας της βαθιάς επίδρασης των υπολογιστικών και δικτυακών τεχνολογιών στη ζωή μας (Poole, 1997) οι οποίες, μεταξύ άλλων, μετασχηματίζουν και την εκπαίδευση (Abbott, 2001). Βασική απαίτηση για την εκπαίδευση σήμερα είναι να προετοιμάσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να συμμετάσχουν στην ΚτΠ. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, είναι απαραίτητο όλα τα παιδιά να αποκτούν από νωρίς βασικές γνώσεις και δεξιότητες στις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας (Cunningham & Andersson, 1999; Σολομωνίδου, 2001).

Η γενιά του Διαδικτύου

Έχει διαπιστωθεί ότι το Διαδίκτυο ασκεί έντονη γοητεία στα παιδιά (Sanford Institute, 2001), τα οποία ακόμη και αν δεν το χρησιμοποιούν στο σχολείο, μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτό από το σπίτι, σπίτια φίλων, Internet cafe, κλπ. Διαμορφώνεται πλέον μια 'γενιά του Διαδικτύου', η οποία χαρακτηρίζεται από εξοικείωση με τις ψηφιακές τεχνολογίες και το Διαδίκτυο (Tapscott, 1998). Ο Sutherland και οι συνεργάτες του (2000) επισημαίνουν την κεντρική θέση που κατέχουν οι ψηφιακές τεχνολογίες στη ζωή των παιδιών και τονίζουν ότι, καθώς σήμερα η ψηφιακή τεχνολογία παρέχει ένα σημείο σύγκλισης της τεχνολογίας των υπολογιστών και των επικοινωνιών με τα μέσα ψυχαγωγίας, τα όρια μεταξύ του Διαδικτύου ως πηγής πληροφοριών και εκπαιδευτικού εργαλείου, από τη μια πλευρά, και του Διαδικτύου ως 'παιχνιδομηχανής', από την άλλη, γίνονται πλέον δυσδιάκριτα. Μέρος της γοητείας που ασκεί το Διαδίκτυο στα παιδιά οφείλεται ακριβώς στο ότι το βλέπουν ως ψυχαγωγία (Cebrian, 1998).

Το Διαδίκτυο στο σχολείο

Σε πολλές χώρες τα τελευταία χρόνια υλοποιούνται έργα δικτύωσης των σχολικών μονάδων και σύνδεσής τους με το Διαδίκτυο (Poole, 1997; Cunningham & Andersson, 1999; Abbott, 2001). Το Διαδίκτυο εισάγεται στη σχολική εκπαίδευση ως γνωστικό αντικείμενο διδασκαλίας στο μάθημα της Πληροφορικής, αλλά και ως εργαλείο μάθησης σε όλα τα μαθήματα.

Η διδασκαλία του Διαδικτύου ως γνωστικού αντικειμένου στο πλαίσιο της γενικής εκπαίδευσης στοχεύει, μεταξύ άλλων, στη διευκόλυνση των μαθητών να κατανοήσουν -σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βάθος, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών- έννοιες που σχετίζονται με τη σύγχρονη δικτυακή τεχνολογία, καθώς και στην εκμάθηση της χρήσης των υπηρεσιών του.

Η παραγωγική χρήση του Διαδικτύου απαιτεί κυρίως την καλλιέργεια διαδικαστικών δεξιοτήτων στα παιδιά. Προκειμένου να χαρακτηριστεί κανείς ως επιδέξιος χρήστης (skillful user) του Διαδικτύου, θα πρέπει να είναι σε θέση να χρησιμοποιεί αποτελεσματικά μια ποικιλία από υπηρεσίες του, δηλαδή να στέλνει και να λαμβάνει μηνύματα με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, να κατεβάζει αρχεία, να συμμετέχει σε ομάδες συζητήσεων, να αναζητά πληροφορία στον Παγκόσμιο Ιστό (Cahoon, 2000). Ειδικότερα όσον αφορά στην αναζήτηση πληροφορίας, δεδομένου ότι ο αριθμός των ιστοσελίδων διπλασιάζεται κάθε 4 μήνες (Ager, 2000), είναι πολύ σημαντικό να αναπτύξει κανείς στρατηγικές αναζήτησης μέσω μηχανών αναζήτησης (Stepien et al., 2000; Grey, 2001). Η επιτυχημένη εφαρμογή των παραπάνω διαδικαστικών γνώσεων σε πραγματικές καταστάσεις, προϋποθέτει και την εννοιολογική κατανόηση του Διαδικτύου, η οποία παρέχει στο χρήστη αυτονομία, επιτρέποντάς του/ης όχι μόνον να χρησιμοποιεί 'μηχανικά' τις υπηρεσίες του Διαδικτύου, αλλά και να κατανοεί τα αίτια των προβλημάτων που εμφανίζονται κατά τη χρήση (Brandt, 1997; Cahoon, 2000; Sheeran et al., 2000).

Εξάλλου, το Διαδίκτυο μπορεί να ενταχθεί στη διδασκαλία όλων των μαθημάτων είτε ως πηγή πληροφορίας για τον/ην εκπαιδευτικό και τα παιδιά (π.χ. πρόσβαση σε δικτυακούς εκπαιδευτικούς τόπους) είτε ως μέσο επικοινωνίας (π.χ. επικοινωνία με άλλα σχολεία) (De Cicco et al., 2001). Το Διαδίκτυο προσθέτει αυθεντικότητα στη μαθησιακή διαδικασία (Selinger, 1999), προσφέρεται για διαθεματικά συνεργατικά projects (Pachler & Williams, 1999), καθώς και για τη δημιουργία διαπολιτισμικών κοινοτήτων μάθησης (Cummins & Sayers, 1995), συντελώντας στο άνοιγμα της σχολικής τάξης προς τον κόσμο (Cunningham & Andersson, 1999).

Στην Ελλάδα, μέχρι το τέλος του 2001 αναμενόταν η σύνδεση στο Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο (βλ. ΠΣΔ, Δικτυακός τόπος) όλων των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ στη συνέχεια θα ακολουθούσαν και σχολεία της πρωτοβάθμιας. Στα δημοτικά σχολεία, με εξαίρεση όσα έχουν ενταχθεί σε κάποιο πρόγραμμα (π.χ. «Το Νησί των Φαιάκων» της Οδύσσειας, βλ. ομώνυ-

μο Δικτυακό τόπο), τα παιδιά δεν έρχονται σε επαφή με το Διαδίκτυο. Στη δευτεροβάθμια γενική εκπαίδευση, με εξαίρεση τα σχολεία που έχουν ενταχθεί σε προγράμματα της Οδύσσειας (βλ. Οδύσσεια, Δικτυακός τόπος), η πλειοψηφία των παιδιών έρχεται σε επαφή με το Διαδίκτυο ως αντικείμενο διδασκαλίας στο μάθημα της Πληροφορικής του Γυμνασίου (υποχρεωτικό μάθημα, 1 ώρα/εβδομάδα) και του Ενιαίου Λυκείου (μάθημα επιλογής, 2 ώρες/εβδομάδα). Στο Γυμνάσιο, στην Α' τάξη τα παιδιά επισκέπτονται επιλεγμένους δικτυακούς τόπους και στη Β' εισάγονται σε βασικές έννοιες (είδη δικτύων, Διαδίκτυο, υπηρεσίες). Στο Λύκειο, τα δίκτυα και το Διαδίκτυο διδάσκονται στη Β'/Γ' Λυκείου. Επειδή τα προγράμματα εξοπλισμού και δικτύωσης βρίσκονται σε εξέλιξη, η κατάσταση διαφοροποιείται μεταξύ σχολείων, ανάλογα με τον εξοπλισμό και την ύπαρξη σύνδεσης.

Χρήσεις του Διαδικτύου από τα παιδιά

Προκειμένου ο/η εκπαιδευτικός να σχεδιάσει δραστηριότητες βασισμένες στο Διαδίκτυο ή με στόχο το Διαδίκτυο, είναι απαραίτητο να διερευνήσει το πώς το χρησιμοποιούν ήδη τα παιδιά προκειμένου: α) να ανιχνευτούν τα ενδιαφέροντα των παιδιών και να σχεδιαστούν δραστηριότητες που να τα λαμβάνουν υπόψη και β) να σχεδιαστούν δραστηριότητες που να ενθαρρύνουν χρήσεις και πρακτικές που μπορεί μεν να μην είναι δημοφιλείς στα παιδιά, αλλά είναι σημαντικές για την καλλιέργεια διαδικτυακών δεξιοτήτων. Όπως επισημαίνεται (Abbott, 2001), προκειμένου να έχουν αποτελεσματικότητα οι όποιες προτάσεις σχετικά με τη χρήση των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας στο σχολείο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το πώς χρησιμοποιούν ήδη τα παιδιά τις τεχνολογίες αυτές.

Στη συνέχεια αναφέρονται ορισμένες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί με στόχο τη διερεύνηση των χρήσεων του Διαδικτύου από τα παιδιά σε οικιακό ή σχολικό περιβάλλον. Έρευνα με 600 παιδιά ηλικίας 9 έως 17 ετών στις ΗΠΑ (National School Board Foundation, 2000), επιβεβαίωσε την ευρεία χρήση του Διαδικτύου κυρίως στις ηλικίες 13 έως 17, περισσότερο στο σπίτι παρά στο σχολείο, για συλλογή πληροφοριών, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, σέρφινγκ, παιχνίδια και chat. Έρευνα σχετικά με τις χρήσεις του Διαδικτύου σε 500 σχολεία της Μ. Βρετανίας (University of Manchester, 1998), έδειξε ότι η χρήση του στα διάφορα μαθήματα είναι περιορισμένη και ότι τα παιδιά το χρησιμοποιούν πε-

ρισσότερο για προσωπική αναζήτηση πληροφοριών. Τέλος, στον ελλαδικό χώρο, έρευνα σε παιδιά της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού (Παμουκτσόγλου, 2000) έδειξε ότι, αν και η πλειοψηφία δηλώνει πως γνωρίζει τις δυνατότητες του Διαδικτύου, λίγα είναι εκείνα που το χρησιμοποιούν πραγματικά.

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, επισημάνθηκε η αναγκαιότητα της μελέτης του πώς χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο τα παιδιά. Από την επισκόπηση του ερευνητικού πεδίου προκύπτει ότι έχουν γίνει λίγες σχετικές μελέτες, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, και ότι λείπει μια συστηματική καταγραφή των χρήσεων του Διαδικτύου από τα παιδιά.

Αναπαραστάσεις των παιδιών σε σχέση με το Διαδίκτυο

Η μελέτη των νοητικών αναπαραστάσεων (mental representations) των παιδιών είναι πολύ σημαντική στη Διδακτική διαφόρων μαθημάτων (Φυσικών Επιστημών, Μαθηματικών, κλπ.). Σύμφωνα με τις αρχές του εποικοδομητισμού (constructivism), η μάθηση συντελείται μέσα από μια ενεργό νοητική διεργασία, κατά την οποία τα προϋπάρχοντα γνωστικά σχήματα ή μοντέλα ή οι προσωπικές «θεωρίες» των παιδιών (που έχουν οικοδομηθεί με βάση την εμπειρία τους) μετασχηματίζονται -άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ριζικά- ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των παιδιών με τα γνωστικά αντικείμενα και μέσα του νέου μαθησιακού περιβάλλοντος που δημιουργεί το σχολείο. Οι προϋπάρχουσες ιδέες των παιδιών σχετικά με οποιαδήποτε υπό μάθηση σχολική γνώση, ακόμη και αν είναι επιστημονικά λανθασμένες, χρησιμεύουν στα παιδιά ως επεξηγηματικό σύστημα που τα βοηθά στην οργάνωση της οικοδόμησης της γνώσης τους (Astolfi & Develay, 1989; Brandt, 1997).

Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις στη Διδακτική Μεθοδολογία, οι αναπαραστάσεις δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως εσφαλμένες αντιλήψεις που πρέπει να «ξεριζωθούν» από τα μυαλά των παιδιών, αλλά ως επεξηγηματικά συστήματα που πρέπει να μελετηθούν και να κατανοηθούν από τον/ην εκπαιδευτικό. Η μελέτη αυτή είναι απαραίτητη προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να σχεδιάσουν διδακτικές καταστάσεις που να θέτουν υπό έλεγχο τις λανθασμένες ή συγκεχυμένες αναπαραστάσεις, διευκολύνοντας τα παιδιά να τις αναπροσαρμόσουν και να οικοδομήσουν με τον τρόπο αυτό τη γνώση τους (Brandt, 1997).

Ειδικότερα όσον αφορά στη διδασκαλία της Πληροφορικής, έ-

να ενδιαφέρον πεδίο διερεύνησης είναι οι αναπαραστάσεις των παιδιών με βάση την εμπειρία που έχουν με τις μηχανές και τα συστήματα πληροφορικής (Κόμης, 1997). Οι άνθρωποι σχηματίζουν νοητικά μοντέλα (mental models) γύρω από τα συστήματα πληροφορικής στην προσπάθειά τους να τα κατανοήσουν και να τα χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικά (Norman, 1983; Bruce, 1999; Sheeran et al.; 2000, Κόμης, 1997). Τα μοντέλα σχηματίζονται μέσα από την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το περιβάλλον και τα συστήματα αυτά, τις προηγούμενες τεχνικές τους γνώσεις, την εκπαίδευση στη χρήση των συστημάτων, αλλά και με την παρακολούθηση άλλων ατόμων που αλληλεπιδρούν με τα αντικείμενα αυτά (Norman, 1983; Thatcher & Greyling, 1998; Κολλάρα, Κανελόπουλος & Σπηλιωτοπούλου, 2000).

Ειδικότερα όσον αφορά στο Διαδίκτυο, τα παιδιά ακόμη και αν δεν το έχουν χρησιμοποιήσει ποτέ τα ίδια ούτε έχουν ασχοληθεί με αυτό στο σχολείο, διαμορφώνουν αναπαραστάσεις σε σχέση με αυτό μέσα από την εμπειρία τους με άλλες τεχνολογίες, την αλληλεπίδραση με άλλους χρήστες (συνομήλικους ή μη), και μέσα από τη ρητορική των ΜΜΕ η οποία το εκλαϊκεύει και το προβάλλει (Bruce, 1999; Κολλάρα κ.ά., 2000). Το γενικότερο πρόβλημα που τίθεται είναι ότι εσφαλμένες ή ελλιπείς αναπαραστάσεις μπορεί να αποτελέσουν εμπόδιο στην κατανόηση εννοιών της δικτυακής τεχνολογίας αφενός και αφετέρου στην αυτόνομη και αποτελεσματική χρήση του Διαδικτύου.

Αν και οι αναπαραστάσεις των παιδιών σε σχέση με το Διαδίκτυο έχουν ελάχιστα διερευνηθεί, τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο, μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί με ενήλικες αναφέρουν ότι δυσκολεύονται να κατανοήσουν έννοιες και διαδικασίες που σχετίζονται με το Διαδίκτυο. Στο πλαίσιο μελέτης των αναπαραστάσεων 27 ενηλίκων αρχαρίων χρηστών του Διαδικτύου στις ΗΠΑ (O'Day et al., 1999) διαπιστώθηκε ότι οι αντιλήψεις που έχουν σχηματίσει με βάση την εμπειρία από άλλες τεχνολογίες (π.χ. τηλεφωνικό δίκτυο) μπορεί να προξενήσουν σύγχυση αν εφαρμοστούν στο Διαδίκτυο. Σε έρευνα μελέτης των νοητικών μοντέλων 51 ενηλίκων σε σχέση με το Διαδίκτυο στη Ν. Αφρική (Thatcher & Greyling, 1998), διαπιστώθηκε η δυσκολία να αντιληφθούν ότι το Διαδίκτυο είναι μια συνένωση δικτύων. Σε έρευνα των αναπαραστάσεων 35 ενηλίκων σε σχέση με το Διαδίκτυο στη Βρετανία (Sheeran et al., 2000), διαπιστώθηκε η δυσκολία να αντιληφθούν την έννοια του εξυπηρετητή.

Στη συνέχεια αναφέρονται ορισμένες έρευνες που έχουν

πραγματοποιηθεί με στόχο τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών σε σχέση με το Διαδίκτυο. Έρευνα που έγινε στο διάστημα 1998-2000 σε σχολείο της Βρετανίας με 35 παιδιά 9-11 ετών (Rimmer, 2000), έδειξε ότι αρχικά ταυτίζουν το Διαδίκτυο με έναν μεμονωμένο υπολογιστή, ενώ καθώς το χρησιμοποιούν περισσότερο, αναπτύσσουν πιο εξελιγμένες αντιλήψεις. Στον ελληνικό χώρο, σε έρευνα με 100 μαθητές και μαθήτριες Γ' Γυμνασίου και Α', Β', Γ' Λυκείου (Κολλάρα κ.ά., 2000) διερευνήθηκαν τα νοητικά τους μοντέλα γύρω από τα δίκτυα υπολογιστών με βάση τη λειτουργία του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, και διαπιστώθηκε ότι τα μοντέλα αυτά κυμαίνονται από αναπαραστάσεις απλών συνδέσεων σε πιο εμπλουτισμένες με διάφορα στοιχεία συνδέσεις.

Η παραπάνω ανάλυση στόχευε στο να αναδείξει τη σημασία που έχει η διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών σε σχέση με το Διαδίκτυο. Όπως όμως προκύπτει από την επισκόπηση του ερευνητικού πεδίου, στο διεθνή και στον ελληνικό χώρο έχουν γίνει λίγες σχετικές μελέτες. Συνεπώς, η περαιτέρω διερεύνησή τους είναι αναγκαία.

Η έρευνα

Στόχος

Η πιλοτική έρευνα που παρουσιάζεται στη συνέχεια αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας που εστιάζει κυρίως στις αναπαραστάσεις μαθητών/ριών Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με το Διαδίκτυο και τις υπηρεσίες του. Στο πλαίσιο της ευρύτερης έρευνας μελετώνται και οι χρήσεις του Διαδικτύου από τους μαθητές και τις μαθήτριες και επιχειρείται επίσης η ανίχνευση των επιδράσεων των χρήσεων αυτών στο σχηματισμό των αναπαραστάσεων. Επιδίωξή μας ήταν να μελετήσουμε τις χρήσεις και τις αναπαραστάσεις των παιδιών κατά τα πρώτα χρόνια εισαγωγής της Πληροφορικής στο σχολείο, δηλ. το Γυμνάσιο. Δεδομένου ότι με το νέο αναλυτικό πρόγραμμα η Πληροφορική εισάγεται και στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στην πιλοτική έρευνα που ακολουθεί, συμπεριλάβαμε παιδιά των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού σχολείου.

Η πιλοτική έρευνα στόχευε σε μια αρχική ποιοτική διερεύνηση

του τρόπου με τον οποίο παιδιά του Δημοτικού σχολείου και του Γυμνασίου χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο, καθώς και των αναπαραστάσεών τους σε σχέση με αυτό. Επιλέχθηκαν ενδεικτικά, παιδιά διαφορετικών ηλικιών, καθόσον η εξέταση της επίδρασης παραγόντων όπως η ηλικία, το φύλο και το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο δεν περιλαμβάνονταν στους στόχους της έρευνας. Συγκεκριμένα, στόχος ήταν να διερευνηθούν:

1. Η δυνατότητα χρήσης υπολογιστή και σύνδεσης με το Διαδίκτυο
2. Οι χρήσεις του Διαδικτύου από τα παιδιά
3. Οι αναπαραστάσεις των παιδιών σε σχέση με: α) το Διαδίκτυο ως σύνολο, β) τη δομή του Διαδικτύου, γ) τη σύνδεση με το Διαδίκτυο και τις υπηρεσίες του, δ) την αναζήτηση πληροφορίας στο Διαδίκτυο, ε) τις χρήσεις του Διαδικτύου στην κοινωνία και στ) το Διαδίκτυο στο σχολείο.

Τα ερωτήματα στα οποία έγινε προσπάθεια να δοθεί απάντηση με την πιλοτική αυτή έρευνα είναι:

- Πώς βλέπουν τα παιδιά το Διαδίκτυο, ως μέσο διασκέδασης ή ως εργαλείο δουλειάς;
- Πώς διάκεινται τα παιδιά απέναντι στο Διαδίκτυο και στην εισαγωγή του στο σχολείο;
- Τι αναπαραστάσεις έχουν τα παιδιά σε σχέση με το Διαδίκτυο και τα βασικά χαρακτηριστικά του (παγκοσμιότητα, αποκεντρωμένα αποθήκευση της πληροφορίας, έλλειψη κεντρικού ελέγχου, χρόνος μεταφοράς δεδομένων, κόστος χρήσης υπηρεσιών, εξυπηρετητές, αναζήτηση πληροφοριών, δομή).

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 7 παιδιά ηλικίας 10-14 ετών που επιλέχθηκαν τυχαία από δύο σχολεία (Δημοτικό, Γυμνάσιο) της πόλης των Τρικάλων. Από αυτά, έξι είναι αγόρια και ένα κορίτσι, ένα είναι 10 ετών (Ε΄ Δημοτικού), τρία 11 ετών (ΣΤ΄ Δημοτικού), δύο 12 ετών (Α΄ Γυμνασίου) και ένα 14 ετών (Γ΄ Γυμνασίου). Το μορφωτικό οικονομικό επίπεδο των παιδιών, σύμφωνα με το επίπεδο μόρφωσης των γονιών τους, χαρακτηρίζεται από μέτριο έως υψηλό. Τα παιδιά του Δημοτικού δεν είχαν έρθει σε επαφή με τον υπολογιστή σε σχολικό περιβάλλον, ενώ αυτά του Γυμνασίου είχαν διδαχθεί Πληροφορική στο σχολείο. Από αυτά, μόνον το μεγαλύτερο (Γ΄ Γυμνασίου) είχε διδαχθεί θεωρητικά ύλη σχετική με

το Διαδίκτυο για δύο διδακτικές ώρες, ενώ κανένα από τα παιδιά του Γυμνασίου δεν είχε χρησιμοποιήσει το Διαδίκτυο στο εργαστήριο, καθώς δεν υπήρχε ακόμη σύνδεση.

Μεθοδολογία

Για τις ανάγκες της έρευνάς μας συντάχθηκε ένα ερωτηματολόγιο (βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α) που περιείχε 8 ομάδες ερωτήσεων. Οι ερωτήσεις της Ομάδας 1 στόχευαν στην ανίχνευση της δυνατότητας χρήσης υπολογιστή και Διαδικτύου στο σπίτι ή αλλού, αυτές της Ομάδας 2 στόχευαν στην καταγραφή των χρήσεων του Διαδικτύου από τα παιδιά, αυτές των Ομάδων 3, 4, 5, 6, 7 και 8 στόχευαν αντίστοιχα στην ανίχνευση των αναπαραστάσεων των παιδιών σε σχέση με: το Διαδίκτυο ως σύνολο, τη δομή του Διαδικτύου, τη σύνδεση με το Διαδίκτυο και τις υπηρεσίες του Διαδικτύου, την αναζήτηση πληροφορίας στο Διαδίκτυο, τις χρήσεις του Διαδικτύου στην κοινωνία και, τέλος, το Διαδίκτυο στο σχολείο. Μια τελευταία ερώτηση ζητούσε από τα παιδιά να σχεδιάσουν στο χαρτί το Διαδίκτυο, όπως το φαντάζονται.

Το ερωτηματολόγιο σχεδιάστηκε έτσι ώστε να μπορεί να απαντηθεί και από παιδιά που δεν είχαν διδαχτεί το Διαδίκτυο ως γνωστικό αντικείμενο στο σχολείο και ακόμη από παιδιά που δεν το είχαν χρησιμοποιήσει καθόλου. Το ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τη διενέργεια ομαδικών δομημένων συνεντεύξεων με τα παιδιά στα σχολεία το Μάιο του 2000. Η ομαδική συνέντευξη (group interview) είναι μια τεχνική που χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο ως μέσο συλλογής δεδομένων στην εκπαιδευτική έρευνα (Cohen & Manion, 1994). Βασικό πλεονέκτημά της σε σχέση με τις ατομικές συνεντεύξεις είναι το ότι παρέχει τη δυνατότητα να πραγματοποιηθεί συζήτηση ανάμεσα στα παιδιά, η οποία μπορεί να υποβοηθήσει την έκφραση των ιδεών τους, ενώ μειονέκτημά της είναι το ότι δε χρησιμεύει ιδιαίτερα στην ανάδειξη προσωπικών ζητημάτων. Το σχεδιαστικό έργο (drawing task) είναι μια τεχνική που έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως για τη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών γύρω από επιστημονικές έννοιες, φαινόμενα του φυσικού κόσμου και αντικείμενα της τεχνολογίας [βλ. διερεύνηση των αναπαραστάσεων των παιδιών σε σχέση με τις ηλεκτρικές συσκευές και το ηλεκτρικό ρεύμα (Σολομωνίδου & Κακανά, 1998), των νοητικών τους μοντέλων σε σχέση με τη Γη (Vosniadou & Brewer, 1992), των νοητικών τους μοντέλων σε σχέση με το Διαδίκτυο (Rimmer, 2000)].

Διαδικασία

Πραγματοποιήθηκαν δύο ομαδικές συνεντεύξεις διάρκειας 1.5 περίπου ώρας η καθεμία, οι οποίες μαγνητοφωνήθηκαν. Στην πρώτη συμμετείχαν τα 4 παιδιά του Δημοτικού και στη δεύτερη τα 3 παιδιά του Γυμνασίου. Οι ερωτήσεις που τέθηκαν έδωσαν το έναυσμα για διάλογο και ανάπτυξη απόψεων από τα παιδιά. Μετά από κάθε συνέντευξη ζητήθηκε από το κάθε παιδί να σχεδιάσει σε ένα κομμάτι χαρτί το Διαδίκτυο, όπως το φαντάζεται. Για την εργασία αυτή διατέθηκε σε κάθε παιδί μια περίπου ώρα.

Αποτελέσματα

Στη συνέχεια παρουσιάζονται με συντομία οι απαντήσεις των παιδιών, όπως προέκυψαν από τη μελέτη των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων.

Χρήσεις του Διαδικτύου

Δυνατότητα χρήσης υπολογιστή και Διαδικτύου στο σπίτι ή αλλού

Στις ερωτήσεις 1 έως 6 της 1ης Ομάδας, έξι από τα επτά παιδιά απάντησαν ότι έχουν υπολογιστή στο σπίτι τους. Τρία από αυτά είπαν ότι διαθέτουν και σύνδεση με το Διαδίκτυο, την οποία χρησιμοποιούν κυρίως τα Σαββατοκύριακα για 1-2 ώρες την ημέρα. Τα υπόλοιπα χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο περιστασιακά στο φροντιστήριο, σε Internet cafe και σε σπίτια φίλων. Όλα δήλωσαν ότι τους αρέσει πολύ να μπαίνουν στο Διαδίκτυο και ότι το βλέπουν ως έναν τρόπο να περνούν τις ελεύθερες ώρες τους. Πέντε παιδιά έμαθαν να χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο μόνα τους και δύο με τη βοήθεια του πατέρα ή φίλων τους.

Χρήσεις του Διαδικτύου από τα παιδιά

Από τις απαντήσεις στις Ερωτήσεις 7 έως 12 της 2ης Ομάδας φάνηκε ότι το να μάθει κανείς να χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο είναι για όλα τα παιδιά «πανεύκολο» ή «εύκολο», και τα ίδια αυτό-αξιολογούνται ως καλοί χρήστες (με άριστα το 10 θα έβαζαν στους εαυτούς τους 7 ή 8). Αν και όλα δηλώνουν ότι δεν αντιμετωπίζουν δυσκολίες και ότι δε χρειάζονται βοήθεια, θα ήθελαν κάποι-

ος να τους «μάθει περισσότερα», χωρίς όμως να είναι σε θέση να αναφέρουν συγκεκριμένα θέματα, με εξαίρεση ένα παιδί που αναφέρθηκε στη χρήση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Η δημοφιλέστερη υπηρεσία του Διαδικτύου είναι για τα παιδιά ο Παγκόσμιος Ιστός (WWW). Όλα τα παιδιά χρησιμοποιούν κάποιο πρόγραμμα πλοήγησης (τον Internet Explorer) για να προσπελαίνουν σελίδες με πληροφορίες γύρω από θέματα του ενδιαφέροντός τους. Τέσσερα παιδιά δήλωσαν ότι συνήθως προσπελαίνουν ιστοσελίδες που αφορούν σε ηθοποιούς, τραγουδιστές, αυτοκίνητα, αθλητικά, τηλεοπτικές εκπομπές, ενώ τρία παιδιά δήλωσαν ότι συνήθως «σερφάρουν» χωρίς να ψάχνουν για κάτι συγκεκριμένο. Η δεύτερη πιο αγαπημένη υπηρεσία είναι το IRC (Internet Relay Chat), δηλ. η σύγχρονη συνομιλία μέσω πληκτρολόγησης κειμένου, την οποία χρησιμοποιούν 4 από τα παιδιά. Το chat μέσα από τα κανάλια του IRC τα ενθουσιάζει ιδιαίτερα γιατί, όπως είπαν, εξαιτίας της έλλειψης οπτικής επαφής, μπορούν να δηλώσουν διαφορετικό φύλο ή ηλικία.

Κανένα από τα παιδιά δεν χρησιμοποιεί το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (E-mail), αν και όλα τα παιδιά ισχυρίστηκαν ότι η χρήση του είναι «πανεύκολη» ή «εύκολη», και όπως διαπιστώσαμε όλα γνωρίζουν τη βασική λειτουργία που επιτελεί (αποστολή/λήψη μηνυμάτων). Επίσης, 5 παιδιά έχουν ακούσει για το Outlook Express και 2 παιδιά για το Yahoo Mail (εφαρμογές ηλεκτρονικού ταχυδρομείου). Κανένα από τα παιδιά δεν ασχολείται με τον υπολογιστή σε βαθμό που να χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο για να κατεβάζει προγράμματα ή αρχεία ψηφιοποιημένης μουσικής. Επίσης, αν και δεν το έχουν κάνει, όλα τα παιδιά θα ήθελαν πολύ να παίξουν παιχνίδια με συμπαίκτες μέσω του Διαδικτύου. Άλλα δύο πράγματα που θα ήθελαν να κάνουν είναι αγορές (3 παιδιά) και 'χάκινγκ' (6 παιδιά): «να παραγγέλνω διάφορα», «να σπάω κωδικούς» (το κάθε παιδί έκανε περισσότερες από 1 αναφορές). Τέλος, όλα απάντησαν ότι προτιμούν να πλοηγούνται στο Διαδίκτυο από το να παρακολουθούν τηλεόραση, γιατί στο Διαδίκτυο υπάρχει αλληλεπίδραση: «κάνεις ό,τι θέλεις», «στην τηλεόραση κάθεσαι και δεν κάνεις κάτι».

Αναπαραστάσεις σε σχέση με το Διαδίκτυο

Το Διαδίκτυο ως σύνολο

Απαντώντας στις Ερωτήσεις 13 έως 18 της 3ης Ομάδας, τα παιδιά είπαν ότι πιστεύουν πως το Διαδίκτυο είναι ένα «παγκόσμιο

δίκτυο επικοινωνίας» (3 παιδιά), μια «παγκόσμια εγκυκλοπαίδεια» (3 παιδιά), ένα «παγκόσμιο τηλέφωνο» (1 παιδί). Η επανάληψη της λέξης «παγκόσμιο» στις εκφράσεις τους, δείχνει ότι στο μυαλό τους έχει εδραιωθεί το ότι το Διαδίκτυο καλύπτει ολόκληρο τον πλανήτη («υπάρχει σε όλες τις χώρες της Γης», «το χρησιμοποιούν πολλοί άνθρωποι»). Επίσης, όλα αντιλαμβάνονται ότι η ποσότητα της πληροφορίας που περιέχεται στους υπολογιστές του Διαδικτύου είναι τεράστια («στο Internet βρίσκεις τα πάντα», «είναι τεράστιο»).

Τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν την έλλειψη κεντρικού ελέγχου στο Διαδίκτυο. Με εξαίρεση 2 μεγαλύτερα παιδιά, τα υπόλοιπα πιστεύουν ότι σε διεθνές επίπεδο υπάρχει κάποιος γενικός υπεύθυνος για τη λειτουργία του («είναι στην Αμερική εκεί όπου ιδρύθηκε το Internet, στο βασικό του κέντρο»). Ωστόσο, 4 παιδιά πιστεύουν ότι στο Διαδίκτυο μπορεί να προσθέσει πληροφορίες «ο καθένας» και ότι οι πληροφορίες που υπάρχουν εκεί «δεν ανήκουν σε κανέναν», ενώ τρία παιδιά δεν έδωσαν απάντηση.

Από τα λεγόμενα των παιδιών φαίνεται ότι αντιλαμβάνονται τις δύο βασικές λειτουργίες που επιτελεί το Διαδίκτυο (πληροφόρηση, επικοινωνία) και ότι στη σκέψη τους κυριαρχούν οι ψυχαγωγικές χρήσεις του Διαδικτύου. Σύμφωνα με τις απαντήσεις τους, οι άνθρωποι χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για: «να βρίσκουν πληροφορίες» (5 παιδιά), «να επικοινωνούν» (3 παιδιά), «να γνωρίζονται με άλλους ανθρώπους» (1 παιδί), «να διασκεδάζουν» (4 παιδιά) και «να κάνουν παραγγελίες και αγορές» (2 παιδιά) (κάθε παιδί έκανε περισσότερες από 1 αναφορές). Οι λέξεις που έρχονται στο μυαλό των παιδιών όταν ακούν τη λέξη «Internet» είναι: «πληροφορίες» (5 παιδιά), «επικοινωνία» (3 παιδιά), «διασκέδαση» (4 παιδιά), «πλάκα» (6 παιδιά), «φάση» (6 παιδιά), «παιχνίδι» (2 παιδιά) (κάθε παιδί έκανε περισσότερες από 1 αναφορές).

Η δομή του Διαδικτύου

Οι απαντήσεις στις Ερωτήσεις 19 έως 24 της 4ης Ομάδας έδειξαν ότι όλα τα παιδιά έχουν ακούσει τον όρο 'δίκτυο υπολογιστών'. Κατά τη γνώμη τους είναι «διάφοροι υπολογιστές συνδεδεμένοι μεταξύ τους». Άλλα δίκτυα που αναφέρθηκαν είναι το «τηλεφωνικό» (αναφέρθηκε από 3 παιδιά), το «δίκτυο των κινητών» (3 παιδιά) και το «τηλεοπτικό» (1 παιδί). Σε ερώτησή μας, γιατί οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα δίκτυα, οι λίγες απαντήσεις που πή-

ραμε ήταν «για να κάνουν τις δουλειές πιο γρήγορα» (2 παιδιά), «να επικοινωνούν με μακρινούς υπολογιστές» (1 παιδί), ενώ 4 παιδιά δεν απάντησαν. Από τα λεγόμενα των παιδιών φάνηκε ότι σχετίζουν τα δίκτυα περισσότερο με το υλικό, παρά με τις υπηρεσίες που αυτά προσφέρουν: οι λέξεις που έρχονται στο μυαλό τους όταν ακούν τη λέξη 'δίκτυο' είναι: «καλώδια» (3 παιδιά), «υπολογιστές» (3 παιδιά), ενώ 1 παιδί δεν απάντησε.

Όλα τα παιδιά πιστεύουν ότι υπάρχουν πολλά δίκτυα υπολογιστών στον κόσμο.

Στην ερώτησή μας, αν τα δίκτυα αυτά συνδέονται μεταξύ τους, οι γνώμες τους διίστανται: 4 παιδιά απάντησαν ότι δεν συνδέονται, ενώ 3 ότι μάλλον συνδέονται. Έξι παιδιά δεν μπόρεσαν να απαντήσουν στην ερώτηση, ποιο είναι το μεγαλύτερο δίκτυο στον κόσμο, ενώ μόνον ένα από τα μεγαλύτερα παιδιά απάντησε ότι «είναι το Internet». Επίσης, παρόλο που όλα είχαν ακούσει τη λέξη 'Διαδίκτυο', 6 παιδιά δεν μπόρεσαν να δώσουν μια ορθή εξήγηση για το τι σημαίνει, ούτε γιατί το Internet ονομάζεται έτσι: «σημαίνει *in the network* γιατί μπαίνεις μέσα στο δίκτυο». Μόνον 1 παιδί (το ίδιο που απάντησε και στην προηγούμενη ερώτηση) έδωσε μια εξήγηση που έδειχνε ότι έχει αντιληφθεί ορθά ότι το Διαδίκτυο προκύπτει από τη συνένωση (διαδικτύωση) πολλών επιμέρους δικτύων: «το λένε Διαδίκτυο γιατί είναι πολύ μεγάλο: τα Forthnet και Otenet είναι υποδιαιρέσεις».

Σύνδεση με το Διαδίκτυο και υπηρεσίες

Όλα τα παιδιά απάντησαν στις Ερωτήσεις 25 έως 35 της 5ης Ομάδας αναφέροντας ότι για να συνδεθούμε με το Διαδίκτυο χρειαζόμαστε μόντεμ («είναι αυτό που μας συνδέει με το Internet»), ενώ ένα παιδί ανέφερε και την τηλεφωνική γραμμή και το λογισμικό. Όλα είχαν ακούσει για τις εταιρίες παροχής υπηρεσιών Internet οι οποίες «μας κάνουν τη σύνδεση» και ανέφεραν παραδείγματα («Otenet», «Forthnet», «Hellasnet»). Κατά τη γνώμη τους, το να αποκτήσει κανείς σύνδεση με το Διαδίκτυο είναι «πανεύκολο» και η συνδρομή «όχι πολύ ακριβή».

Στη συνέχεια, τέθηκε στα παιδιά ερώτηση σχετικά με το κόστος χρήσης των υπηρεσιών του Διαδικτύου. Συγκεκριμένα, ρωτήθηκαν για το αν πληρώνουμε υπεραστικό ή τοπικό τηλεφώνημα όταν κάνουμε chat και όταν στέλνουμε μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σε κάποιον που βρίσκεται στην Αμερική. Έξι παιδιά έδωσαν ασαφείς ή λανθασμένες απαντήσεις: «αν μιλάς με chat με

την Αμερική πληρώνεις υπεραστικό: πηγαίνει στον κόμβο και από εκεί μέσω δορυφόρου», «αν στείλω e-mail στην Αμερική μπορεί να χρεωθεί υπεραστικό». Μόνον ένα παιδί απάντησε σωστά ότι «μπορούμε να επικοινωνήσουμε με οποιαδήποτε χώρα για μια ώρα με 60 δρχ.».

Όσον αφορά στην υπηρεσία του Παγκόσμιου Ιστού, όλα τα παιδιά αντιλαμβάνονται ότι στις σελίδες του συναντάμε διαφορετικές μορφές πληροφορίας: «μπορείς να μπεις σε μια σελίδα και να δεις κάποια ταινία». Επίσης, φαίνεται ότι τα περισσότερα παιδιά αντιλαμβάνονται ορθά την κατανεμημένη φύση του Παγκόσμιου Ιστού: πέντε παιδιά απάντησαν ότι όλες οι σελίδες του δεν είναι αποθηκευμένες στον ίδιο υπολογιστή: «κάθε εταιρία έχει τον δικό της», «είναι σε διάφορες χώρες στον κόσμο», ενώ 2 παιδιά πιστεύουν εσφαλμένα το αντίθετο.

Όλα τα παιδιά είχαν ακούσει τη λέξη 'server', όμως, κανένα δεν μπόρεσε να δώσει μια σωστή εξήγηση για το τι είναι, και όπως φάνηκε από τα λεγόμενά τους, την μπερδεύουν με τη λέξη 'σέρβινγκ'. Αντίθετα, φαίνεται ότι όλα τα παιδιά κατανοούν εύκολα τι σημαίνει «κατεβάζω από το Internet» («φέρνω κάτι στη μνήμη του δικού μου υπολογιστή»).

Όσον αφορά στην υπηρεσία του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, όλα τα παιδιά απάντησαν ότι είναι ένα μέσο για τη μεταφορά μηνυμάτων πιο γρήγορο και αξιόπιστο από το συμβατικό ταχυδρομείο: «χρησιμεύει για τη γρήγορη μεταφορά γραμμάτων», «τα γράμματα δεν χάνονται». Σχετικά με το κόστος αποστολής, τα παιδιά ρωτήθηκαν αν η αποστολή ενός μηνύματος από την πόλη τους σε γειτονική πόλη κοστίζει το ίδιο (ορθή απάντηση), περισσότερο ή λιγότερο από ό,τι η αποστολή του ίδιου μηνύματος από την πόλη τους στην Αμερική. Τέσσερα παιδιά απάντησαν ότι κοστίζει το ίδιο, γιατί δεν παίζει ρόλο η απόσταση, ενώ τα υπόλοιπα ότι κοστίζει λιγότερο γιατί «δεν πάει τόσο μακριά» (λανθασμένη απάντηση). Σχετικά με το χρόνο που χρειάζεται το μήνυμα για να φτάσει στον προορισμό του, 5 παιδιά δήλωσαν ότι χρειάζεται δευτερόλεπτα για να φτάσει στην ίδια ή σε γειτονική πόλη και λεπτά για να φτάσει στην Αμερική, δηλαδή έκαναν αρκετά σωστές εκτιμήσεις, ενώ 2 δεν απάντησαν. Σε ερώτηση τι συμβαίνει στην περίπτωση που ο υπολογιστής του αποδέκτη είναι σβηστός, όλα απάντησαν με σιγουριά ότι το μήνυμα δεν χάνεται (ορθή απάντηση). Όταν όμως ρωτήθηκαν πού αποθηκεύεται, έδωσαν λανθασμένες ή αόριστες απαντήσεις: 5 παιδιά απάντησαν ότι αποθηκεύεται στον σβηστό υπολογιστή («στην κεντρική μονάδα», «στον

σκληρό δίσκο»), 1 παιδί απάντησε αόριστα («κάπου στο Internet») και 1 δεν απάντησε. Φαίνεται ότι τα παιδιά δεν μπορούν να φανταστούν την ύπαρξη ενός υπολογιστή (εξυπηρετητή ηλεκτρονικού ταχυδρομείου), όπου συσσωρεύονται τα μηνύματα.

Αναζήτηση πληροφορίας στο Διαδίκτυο

Στις Ερωτήσεις 36 έως 39 της 6ης Ομάδας, έξι παιδιά απάντησαν ότι το να αναζητά κανείς πληροφορίες στο Διαδίκτυο είναι «πολύ εύκολο» και «γρήγορο». Μόνον ένα από τα μεγαλύτερα παιδιά απάντησε ότι μπορεί να είναι δύσκολο και αποπροσανατολιστικό: «μερικές φορές είναι δύσκολο να βρεις αυτό που θέλεις: ζητάς πληροφορίες για κάτι και σου βγάζει άλλα». Σε ερώτηση, αν έχουν ακούσει τον όρο 'μηχανή αναζήτησης', 4 από τα παιδιά απάντησαν θετικά και έδωσαν περισσότερο ή λιγότερο συγκεκριμένες απαντήσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ορθές («είναι ένα μηχάνημα που είναι μέσα σε μια σελίδα του Internet», «έχει ένα κουτάκι όπου βάζεις τις λέξεις-κλειδιά και πατάς Search»), ενώ τα υπόλοιπα απάντησαν αρνητικά. Πάντως, ακόμη και τα παιδιά που είχαν ακούσει τον όρο, δήλωσαν ότι δε χρησιμοποιούν συχνά τις μηχανές αναζήτησης.

Επίσης, τέθηκε στα παιδιά μια ερώτηση που αποσκοπούσε στην ανίχνευση της διαδικασίας που θα ακολουθούσαν, προκειμένου να εντοπίσουν πληροφορία, στην περίπτωση που δε γνώριζαν κάποια συγκεκριμένη διεύθυνση του Παγκόσμιου Ιστού. Συγκεκριμένα ρωτήθηκαν τι θα έκαναν αν ένας φίλος τους ζητούσε να βρουν στο Internet πληροφορίες γύρω από μια πόλη του εξωτερικού (Λυών). Δύο παιδιά απάντησαν ότι θα επισκέπτονταν «κάποιο πρόγραμμα που ψάχνει όπως το Lycos», θα έγραφαν το όνομα της πόλης και θα πατούσαν ENTER. Τρία παιδιά είπαν ότι μάλλον θα δοκίμαζαν τη διεύθυνση «www.lyon.france», ελπίζοντας να βρουν κάτι εκεί, ενώ τα υπόλοιπα δεν απάντησαν. Διαπιστώσαμε ότι, αν και αρχικά δήλωσαν ότι είναι πολύ εύκολο να αναζητά κανείς πληροφορίες, δεν εμφανίστηκαν καθόλου σίγουρα ως προς τη διαδικασία εκτέλεσης αναζητήσεων.

Χρήσεις του Διαδικτύου στην κοινωνία

Απαντώντας στις Ερωτήσεις 40 έως 42 της 7ης Ομάδας, τα παιδιά εξέφρασαν την άποψη ότι το Διαδίκτυο σχετίζεται περισσότερο με τις επιχειρήσεις, τις εφημερίδες, την επιστήμη και την

εκπαίδευση. Πιστεύουν ότι οι άνθρωποι που το χρησιμοποιούν είναι κυρίως: οι επιχειρηματίες (αναφέρθηκε από 6 παιδιά), οι χρηματιστές (3 παιδιά), οι δημοσιογράφοι (5 παιδιά), οι επιστήμονες (5 παιδιά) και οι φοιτητές (4 παιδιά). Οι χώροι όπου χρησιμοποιείται το Διαδίκτυο κατά τη γνώμη τους είναι κυρίως: το χρηματιστήριο (3 παιδιά), οι τράπεζες (5 παιδιά), οι αεροπορικές εταιρίες (4 παιδιά), οι εφημερίδες (5 παιδιά) και τα πανεπιστήμια (5 παιδιά) (κάθε παιδί έκανε περισσότερες από 1 αναφορές).

Από έναν κατάλογο δραστηριοτήτων που προτείναμε στα παιδιά, απάντησαν -σε ορισμένες περιπτώσεις με σιγουριά και σε άλλες όχι- ότι είναι εφικτές μέσω του Διαδικτύου. Σίγουρα είναι εφικτά τα εξής: πραγματοποίηση αγορών και συναλλαγών (6 παιδιά), παρακολούθηση ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών (7 παιδιά), κράτηση εισιτηρίων και δωματίων για ταξίδια (6 παιδιά), ανάγνωση κειμένων που βρίσκονται σε απομακρυσμένες βιβλιοθήκες (7 παιδιά). Τα υπόλοιπα παιδιά (1 στην πρώτη δραστηριότητα και 1 στην τρίτη) δεν απάντησαν. Ίσως να είναι εφικτά τα εξής: εργασία από το σπίτι (4 παιδιά), συνάντηση με άλλους ανθρώπους (3 παιδιά), εξυπηρέτηση από δημόσιες υπηρεσίες (3 παιδιά), μάθηση (1 παιδί). Σύμφωνα με τα παιδιά, οι δραστηριότητες της δεύτερης ομάδας απαιτούν περισσότερο προσωπική επαφή και έτσι πιο δύσκολα μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσω του Διαδικτύου. Τα υπόλοιπα παιδιά απάντησαν αρνητικά (δηλ. είπαν ότι οι δραστηριότητες αυτές δεν είναι εφικτές) ή δεν απάντησαν.

Σε ερώτησή μας αν έχουν ακούσει τις λέξεις: 'ηλεκτρονική εκπαίδευση', 'ηλεκτρονική εργασία', 'ηλεκτρονική ιατρική', 'ηλεκτρονική διάσκεψη' και 'ηλεκτρονική εξυπηρέτηση', όλα τα παιδιά απάντησαν καταφατικά, ενώ ορισμένα έδωσαν και παραδείγματα ή εξηγήσεις. Συγκεκριμένα, 2 παιδιά αναφέρθηκαν στην ηλεκτρονική εκπαίδευση («μαθαίνεις μέσω *Internet*»), 4 στην ηλεκτρονική εργασία («δουλεύεις μέσω υπολογιστή»), 5 στην ηλεκτρονική ιατρική («δίνεις μέσω *Internet* εντολές στο ρομπότ να κάνει εγχείριση»), 3 στην ηλεκτρονική διάσκεψη («έχει συμβούλιο στην εταιρία και πάνω στο τραπέζι είναι ο υπολογιστής και φαίνεσαι από το σπίτι σου») και 5 στην ηλεκτρονική εξυπηρέτηση («κάνεις παραγγελίες μέσω *Internet*»).

Διαδίκτυο και σχολείο

Κανένα από τα παιδιά δεν είχε χρησιμοποιήσει ακόμη το Διαδίκτυο στο σχολείο, ενώ μόνον ένα από τα μεγαλύτερα παιδιά είχε διδαχθεί σχετική ύλη στο θεωρητικό μέρος του μαθήματος της

Πληροφορικής στο Γυμνάσιο (Ερωτήσεις 43 έως 46, 8η Ομάδα). Όσον αφορά στην πιθανή θέση του Διαδικτύου στα μαθήματα του σχολείου, από τις απαντήσεις των περισσότερων παιδιών φάνηκε ότι το βλέπουν ως μια αποθήκη πληροφορίας που θα μπορούσε να τους χρησιμεύσει στα δευτερεύοντα μαθήματα. Συγκεκριμένα, όλα τα παιδιά απάντησαν ότι πιστεύουν πως το Διαδίκτυο θα μπορούσε να τους χρησιμεύσει στο σχολείο: και τα 7 παιδιά ανέφεραν ότι θα το χρησιμοποιούσαν στην Ιστορία και τη Γεωγραφία για εύρεση πληροφοριών, ενώ 4 παιδιά ανέφεραν επίσης ότι θα το χρησιμοποιούσαν στο μάθημα της Τεχνολογίας για τον ίδιο λόγο (*«αντί για εγκυκλοπαίδεια»*). Σε ερώτησή μας, αν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη Γλώσσα, στα Μαθηματικά και στη Φυσική, 5 από τα παιδιά απάντησαν ότι *«μάλλον όχι»*, ενώ 2 απάντησαν ότι ίσως θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη Φυσική *«για να βλέπουμε πειράματα»*. Η προοπτική του να μπορούν να χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο στο σχολείο ενθουσιάζει όλα τα παιδιά, που θεωρούν ότι το μάθημα μπορεί έτσι να γίνει πιο εύκολο και ευχάριστο: *«με το βιβλίο είναι πιο δύσκολα, με το Internet πανεύκολα»*. Πέντε παιδιά είπαν επίσης ότι θα ήθελαν μέσω του Διαδικτύου να επικοινωνούν με παιδιά άλλων σχολείων: *«να ανταλλάσσουμε ιδέες και να μιλάμε για την πόλη μας»*.

Το Διαδίκτυο, όπως το φαντάζονται τα παιδιά

Τα σχέδια που έκαναν τέλος, τα παιδιά (Ερώτηση 47), όταν τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν στο χαρτί το Διαδίκτυο, όπως το φαντάζονται, παρουσιάζονται στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β. Από τη μελέτη των σχεδίων προκύπτει ότι τα παιδιά έχουν αρκετά απλοϊκές αναπαραστάσεις των συνδέσεων μεταξύ των υπολογιστών που αποτελούν το Διαδίκτυο.

Συγκεκριμένα, δύο παιδιά (Σχέδια 1, 2) σχεδίασαν έναν μεμονωμένο υπολογιστή ή έναν μεμονωμένο χρήστη χωρίς να κάνουν καμία αναφορά σε διασύνδεση μεταξύ υπολογιστών. Τα συγκεκριμένα παιδιά αντιλαμβάνονται το Διαδίκτυο από τη σκοπιά του χρήστη, δίχως να λαμβάνουν υπόψη τους τις υπηρεσίες που προσφέρει στο χρήστη. Άλλα δύο παιδιά σχεδίασαν 2 μεμονωμένους υπολογιστές συνδεδεμένους μεταξύ τους με καλώδιο ή δορυφόρο (Σχέδια 3, 4). Τα συγκεκριμένα παιδιά αντιλαμβάνονται το Διαδίκτυο ως μια απλή διασύνδεση μεταξύ δύο υπολογιστών, ευρισκόμενων είτε στο ίδιο μέρος (Σχέδιο 3) είτε σε διαφορετικά μέρη της γης (Σχέδιο 4). Δύο παιδιά (Σχέδια 5, 6) σχεδίασαν ιστο-

σελίδες κάνοντας επίσης αναφορά σε υπηρεσίες του Διαδικτύου (WWW, chat, E-mail), σε σύμβολα (πχ. '@'), σε δικτυακούς τόπους του Παγκόσμιου Ιστού, σε συστατικά διευθύνσεων (π.χ. 'com', 'gr') και σε υπερσυνδέσμους. Τα παιδιά αυτά δεν αντιλαμβάνονται το Διαδίκτυο ως μια συνένωση υπολογιστών, αλλά στη φαντασία τους επικρατούν οι υπηρεσίες που αυτό προσφέρει. Επίσης, ταυτίζουν το Διαδίκτυο με την εικόνα που βλέπει στην οθόνη του ο χρήστης. Ένα μόνον παιδί (Σχέδιο 7) σχεδίασε ένα δίκτυο ευρείας περιοχής αποτελούμενο από 3 μεμονωμένους υπολογιστές που βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία της Γης συνδεδεμένους μεταξύ τους, το οποίο συνδέεται και με το 'σύννεφο' του Διαδικτύου. Το συγκεκριμένο παιδί φαίνεται να έχει αντιληφθεί την τμηματικότητα του Διαδικτύου και τη συγκρότησή του από συνδεδεμένα δίκτυα υπολογιστών.

Τα σχέδια των παιδιών, σε συμφωνία με τις απαντήσεις τους στις ερωτήσεις της συνέντευξης, φανερώνουν ότι έχουν αντιληφθεί την παγκοσμιότητα του Διαδικτύου και την ποικιλία των υπηρεσιών και πληροφοριών που το Διαδίκτυο προσφέρει στο χρήστη, χωρίς ωστόσο να έχουν φθάσει σε μια επαρκή αναπαράσταση της δομής του Διαδικτύου.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Τα ερωτήματα στα οποία έγινε προσπάθεια να δοθεί απάντηση με την πιλοτική έρευνα είναι οι τρόποι αντίληψης του Διαδικτύου από τα παιδιά, οι στάσεις τους απέναντι στο Διαδίκτυο και στην εισαγωγή του στο σχολείο, και οι αναπαραστάσεις τους για το Διαδίκτυο και τα βασικά χαρακτηριστικά του. Στόχος ήταν να γίνουν προτάσεις για καλύτερη και αποτελεσματικότερη διδακτική αντιμετώπιση του θέματος στο σχολείο.

Από τις απαντήσεις των παιδιών φάνηκε ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο κυρίως στο σπίτι και σε Internet cafe, και το αντιλαμβάνονται ως μέσο διασκέδασης και παιχνιδι για τον ελεύθερο χρόνο τους, παρά ως εργαλείο δουλειάς. Οι αντιλήψεις αυτές ίσως οφείλονται στο γεγονός ότι δεν έχουν χρησιμοποιήσει το Διαδίκτυο ακόμη στο σχολείο, μέσα στο πλαίσιο μαθησιακών δραστηριοτήτων. Από προγενέστερη έρευνα με στόχο τις αναπαραστάσεις των παιδιών σε σχέση με τον υπολογιστή (Κόμης, 1997), διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά που δεν έχουν χρησιμοποιήσει

ακόμη αρκετά υπολογιστή στο σχολείο τον αντιλαμβάνονται κυρίως ως ένα παιχνίδι. Με τη χρήση του υπολογιστή στο σχολείο, η αναπαράσταση αυτή εξελίσσεται προς εκείνη του υπολογιστή ως εργαλείου δουλειάς. Αν και τα παιδιά δεν χρησιμοποιούν ακόμη το Διαδίκτυο σε σχολικό περιβάλλον, η προοπτική εισαγωγής του στο σχολείο τα ενθουσιάζει και το βλέπουν κυρίως ως πηγή πληροφοριών για τα δευτερεύοντα μαθήματα και ως μέσο επικοινωνίας με παιδιά άλλων σχολείων.

Επίσης, προέκυψε ότι το Διαδίκτυο ασκεί μεγάλη έλξη στα παιδιά, ότι τους αρέσει πολύ να ασχολούνται με αυτό και ότι το προτιμούν από το να παρακολουθούν τηλεόραση. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με εκείνα του Tapscott (1998), δηλαδή ότι τα παιδιά προτιμούν το Διαδίκτυο επειδή -σε αντίθεση με την τηλεόραση της οποίας ο προγραμματισμός του περιεχομένου παραμένει στα χέρια των λίγων- το Διαδίκτυο είναι αλληλεπιδραστικό. Διαπιστώσαμε επίσης, ότι οι υπηρεσίες του Διαδικτύου που χρησιμοποιούν τα παιδιά είναι κυρίως ο Παγκόσμιος Ιστός και το IRC (chat), ενώ δε χρησιμοποιούν καθόλου το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Η πιο συνηθισμένη χρήση είναι το 'σέρφινγκ' και η πρόσβαση σε δικτυακούς τόπους σχετικούς με θέματα του ενδιαφέροντός τους (π.χ. ηθοποιούς, αθλητές). Πιστεύουν ότι η χρήση του Διαδικτύου είναι πολύ εύκολη, και ακόμη και αν δεν το έχουν χρησιμοποιήσει αρκετά, εκφράζουν μεγάλη αυτοπεποίθηση ως προς τις ικανότητές τους, και θεωρούν ότι δεν αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη χρήση του.

Όπως προέκυψε από τις απαντήσεις και τα σχέδιά τους, τα παιδιά αντιλαμβάνονται την παγκοσμιότητα του Διαδικτύου, καθώς και το ότι στους υπολογιστές τους είναι αποθηκευμένη τεράστια ποσότητα πληροφορίας, ενώ έχουν διαμορφώσει ελλιπή αντίληψη για την έλλειψη κεντρικού ελέγχου στο Διαδίκτυο. Έτσι, παρόλο που ορισμένα πιστεύουν ότι υπάρχει σε διεθνές επίπεδο κάποιος 'γενικός υπεύθυνος' για το Διαδίκτυο, εντούτοις θεωρούν ότι ο καθένας μπορεί να προσθέσει στο Διαδίκτυο πληροφορίες και ότι οι πληροφορίες δεν ανήκουν σε κανέναν. Τα παιδιά δεν έχουν ακόμη φθάσει σε μια πλήρη και ρεαλιστική αναπαράσταση της δομής του Διαδικτύου ως συνένωσης πολλών επιμέρους δικτύων. Η ελλιπής αυτή αντίληψη έχει εντοπιστεί και σε ενήλικες (Thatcher & Greyling, 1998; O'Day et al., 1999), αλλά και σε παιδιά (Rimmer, 2000; Κολλάρα κ.α., 2000). Τα παιδιά φαίνεται να σχετίζουν περισσότερο τα δίκτυα υπολογιστών με το υλικό (υπολογιστές, μέσα διασύνδεσης), ενώ το Διαδίκτυο με το περιεχόμενο

(κυρίως με τις ιστοσελίδες του Παγκόσμιου Ιστού) και τις υπηρεσίες. Έτσι, αγνοούν την ύπαρξη της φυσικής υποδομής του Διαδικτύου, που είναι απαραίτητη για τη μεταφορά των δεδομένων.

Το Διαδίκτυο αποτελεί μέρος της καθημερινότητας των παιδιών και δεν το μυθοποιούν. Πιστεύουν ότι το να αποκτήσει κανείς σύνδεση με το Διαδίκτυο είναι κάτι εύκολο που δεν κοστίζει ακριβά. Διαπιστώσαμε όμως ότι στο μυαλό τους υπάρχει σύγχυση σχετικά με το κόστος χρήσης ορισμένων υπηρεσιών του Διαδικτύου. Έτσι π.χ. πιστεύουν ότι η αποστολή ενός μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου έχει κόστος ανάλογο της γεωγραφικής απόστασης ανάμεσα στον αποστολέα και τον παραλήπτη, εσφαλμένη αντίληψη η οποία έχει παρατηρηθεί και σε ενήλικες (O'Day et al., 1999) και η οποία ίσως τους έχει δημιουργηθεί από το ανάλογο του τηλεφώνου. Σχετικά με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά κάνουν αρκετά σωστές εκτιμήσεις γύρω από το χρόνο που απαιτείται για να φθάσει ένα μήνυμα σε διάφορους προορισμούς, ενώ αντίθετα δυσκολεύονται να φανταστούν τι συμβαίνει στην περίπτωση που ο παραλήπτης ενός μηνύματος έχει τον υπολογιστή του σβηστό, δηλαδή δυσκολεύονται να φανταστούν την ύπαρξη του εξυπηρετητή στον οποίον συσσωρεύονται τα μηνύματα. Σχετικά με τον Παγκόσμιο Ιστό, τα παιδιά αντιλαμβάνονται ότι στις ιστοσελίδες του συναντάμε διαφορετικές μορφές πληροφορίας (π.χ. εικόνα, ήχο, βίντεο). Επίσης, αρκετά παιδιά αντιλαμβάνονται ορθά ότι υπάρχουν πολλοί εξυπηρετητές Παγκόσμιου Ιστού διάσπαρτοι στον κόσμο, ενώ ορισμένα άλλα πιστεύουν εσφαλμένα ότι όλες οι ιστοσελίδες είναι αποθηκευμένες σε έναν υπολογιστή. Η έννοια του εξυπηρετητή σχηματίζεται με δυσκολία στη σκέψη των παιδιών. Η δυσκολία αυτή έχει παρατηρηθεί και σε ενήλικες (Sheeran et al., 2000).

Η έλξη που ασκεί το Διαδίκτυο στα παιδιά, η μειωμένη εμπειρία χρήσης του, καθώς και η χρήση του για καθαρά ψυχαγωγικούς σκοπούς και όχι στο πλαίσιο δραστηριοτήτων με συγκεκριμένα ζητούμενα, συντελούν στη μη-συνειδητοποίηση εκ μέρους των παιδιών ενός από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι χρήστες του Διαδικτύου: την υπερ-πληθώρα προσφερόμενης πληροφορίας. Τα παιδιά δεν αντιλαμβάνονται τη δυσκολία εντοπισμού πληροφορίας στο Διαδίκτυο, δεν έχουν χρησιμοποιήσει μηχανές αναζήτησης και δεν εμφανίζονται σίγουρα ως προς τη διαδικασία εκτέλεσης αναζητήσεων.

Σχετικά με τις χρήσεις του Διαδικτύου στην κοινωνία, διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά θεωρούν πως το Διαδίκτυο σχετίζεται πε-

ρισσότερο με τις επιχειρήσεις, τον τύπο, την επιστήμη και την εκπαίδευση, και πιστεύουν ότι χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους για πληροφόρηση, επικοινωνία, αλλά και για διασκέδαση. Το 1993 ο Κόμης (Komis, 1993) διαπίστωσε τις επιδράσεις του λόγου των ΜΜΕ γύρω από τον υπολογιστή και τις νέες τεχνολογίες στη σκέψη των παιδιών. Από τις συνεντεύξεις, διαπιστώσαμε κι εμείς ότι τα παιδιά αφομοιώνουν τον τρέχοντα λόγο των ΜΜΕ γύρω από το Διαδίκτυο. Έτσι, για παράδειγμα, εμφανίζονται ιδιαίτερα ενημερωμένα γύρω από το ηλεκτρονικό εμπόριο ή τους χάκερς και επίσης αντιλαμβάνονται τις νέες δυνατότητες που προσφέρει το Διαδίκτυο (π.χ. τηλεεργασία, τηλεϊατρική).

Στο σημείο αυτό, επισημαίνεται ότι η γενίκευση των παραπάνω αποτελεσμάτων στον ευρύτερο πληθυσμό προϋποθέτει την επέκταση της έρευνας σε μεγαλύτερο και αντιπροσωπευτικότερο δείγμα παιδιών. Μια τέτοια προσπάθεια θα επιτρέψει και την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων, η οποία θα βοηθήσει σε μια πληρέστερη διερεύνηση των χρήσεων του Διαδικτύου από τα παιδιά και των αναπαραστάσεων των παιδιών σε σχέση με το Διαδίκτυο, καθώς και των παραγόντων που επιδρούν στη διαμόρφωσή τους.

Η καταγραφή των 'ελλειπτικών' αναπαραστάσεων των παιδιών μπορεί να αποτελέσει τη βάση για το σχεδιασμό δραστηριοτήτων και διδακτικών παρεμβάσεων προσαρμοσμένων στην ηλικία των παιδιών με στόχο τη σωστή οικοδόμηση των αντίστοιχων εννοιών. Μέσα στο πλαίσιο της εποικοδομητικής αντίληψης για τη διδασκαλία και τη μάθηση, οι δραστηριότητες που θα αναπτυχθούν θα πρέπει να ενθαρρύνουν τη χρήση διαφόρων υπηρεσιών του Διαδικτύου από τα παιδιά, την ανάπτυξη δεξιοτήτων αναζήτησης πληροφοριών, καθώς και την οικοδόμηση ορθών αντιλήψεων από μέρους τους. Μέσα από μαθησιακές δραστηριότητες που θα βασίζονται στη χρήση του Διαδικτύου στο σχολικό περιβάλλον, τα παιδιά έχοντας χρησιμοποιήσει το Διαδίκτυο στο σχολείο, θα αναπτύξουν την αντίληψη ότι το Διαδίκτυο είναι ένα πολυδύναμο μέσο εργασίας και αναζήτησης πληροφορίας και όχι μόνο παιχνίδι και μέσο ψυχαγωγίας. Παράλληλα, μέσα από κατάλληλα δομημένες δραστηριότητες θα βελτιώσουν τις -εν μέρει αποδεκτές- αναπαραστάσεις που φάνηκε ότι έχουν γύρω από ορισμένες βασικές έννοιες σχετικές με το Διαδίκτυο (παγκοσμιότητα, χρόνος μεταφοράς δεδομένων), και θα οικοδομήσουν άλλες, ορθές αναπαραστάσεις γύρω από άλλες βασικές έννοιες και χαρακτηριστικά του Διαδικτύου (όπως η έλλειψη κεντρικού ελέγχου, η αποκεντρωμένη αποθήκευση πληροφορίας, η διαδικτύωση, η φυσική υποδομή, το

κόστος χρήσης υπηρεσιών, οι εξυπηρετητές, ο εντοπισμός πληροφορίας).

Όπως έχει αποδειχθεί στην πράξη (Cunningham & Andersson, 1999), οι εκπαιδευτικοί δεν δυσκολεύονται να πείσουν τα παιδιά να χρησιμοποιήσουν το Διαδίκτυο, δεδομένου ότι τα προσελκύει πολύ, όπως φάνηκε και από την πιλοτική αυτή έρευνα. Το κυριότερο όμως πρόβλημα που παρατηρείται είναι ότι συχνά δεν κατορθώνουν να στρέψουν τα παιδιά σε συγκεκριμένους μαθησιακούς στόχους, με αποτέλεσμα να γίνεται άσκοπη και αποκλειστικά ψυχαγωγική χρήση. Είναι επομένως απαραίτητη η ανάπτυξη δομημένων δραστηριοτήτων, καθώς και η επανεξέταση της διδακτέας ύλης που σχετίζεται με το Διαδίκτυο, ώστε να καθοριστούν οι σημαντικές έννοιες και δεξιότητες (π.χ. δίκτυο, εξυπηρετητής, αναζήτηση πληροφορίας) και να σχεδιαστούν κατάλληλα διδακτικά 'σενάρια' που να διευκολύνουν τα παιδιά στην ορθή οικοδόμηση των εννοιών και στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων αυτών.

Βιβλιογραφία

- Abbott, C., *ICT: Changing Education*, London: Routledge/Falmer, 2001
- Ager, R., *The Art of Information and Communication Technology for Teachers*, London: David Fulton Publishers, 2000
- Astolfi, J.P., Develay, M., *La didactique des sciences*, Paris: PUF, 1989
- Brandt, D.S., Constructivism: teaching for understanding of the Internet. *Communications of the ACM*, 40 (10), 1997, pp. 112-117
- Bruce, H., Perceptions of the Internet: what people think when they search the Internet for information, *Internet Research*, 9 (3), 1999, p. 187-199
- Cahoon, B., Adult learning and the Internet, 2000, URL:
<http://www.georgiacenter.org/webid/internet/skills.html>
- Cebrian, J. L., *La red*, Santillana, S. A., 1998 (Ελληνική έκδοση: Θεμπριάν, Χ. Α., *Το Δίκτυο*, Αθήνα: Στάχυ, 2000)
- Cohen, L., Manion, L., *Research Methods in Education*, Fourth Edition, London: Routledge, 1994
- Cummins, J., Sayers, D., *Brave New Schools*, New York: St. Martin's Press, 1995
- Cunningham, U., Andersson, S., *Teachers, Pupils and the Internet*, Cheltenham: Stanley Thornes, 1999
- De Cicco, E., Farmer, M., Hargrave, J., *Using the Internet in Secondary Schools*, Second Edition, London: Kogan Page, 2001
- Grey, D., *The Internet in School*, Second Edition, New York: Continuum, 2001

- Komis, V., *Les nouvelles technologies de l'information et de la communication dans le processus d'apprentissage et application par l'étude de leurs représentations chez des élèves de 9 à 12 ans*, Doctoral Thesis, University Paris 7, 1993
- National School Board Foundation, *Research and Guidelines for children's use of the Internet*, 2000, URL:
<http://www.nsbf.org/safe-smart/full-report.htm>
- Norman, A. D., Some Observations on Mental Models, In D. Gentner & A.L. Stevens (Eds), *Mental Models*, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1983, pp. 7-14
- O' Day, V., Ito, M., Linde, C., Adler, A., Mynatt, E., Cemeteries, oak trees, and black and white cows: learning to participate on the Internet, In Hoadley, C. (Ed.), *Proceedings of Computer Support for Collaborative Learning (CSCL) 99*, Palo Alto, California, 1999, pp. 360-367
- Pachler, N., Williams, L., Using the Internet as a Teaching and Learning Tool, In Leask, M. & Pachler, N. (Eds.), *Learning to Teach Using ICT in the Secondary School*, London: Routledge, 1999, pp. 51-70
- Poole, B. J., *Education for an Information Age: teaching in the computerized classroom*, Second Edition, New York: Mc Graw-Hill, 1997
- Rimmer, J., Primary School children's conceptions of the Internet A longitudinal study before and after use, 2000, URL:
<http://www.cogs.susx.ac.uk/users/jonr/publications.html>
- Robertson, D., *Computers and the Next Level of Civilization*, Oxford University Press, 1998
- Sanford Institute, Duke University, N. Carolina Children on the Internet, 2001, URL:
<http://www.pubpol.duke.edu/centers/dewitt/course/internetandsociety/children/>
- Selinger, M., ICT and Classroom Management, In M. Leask, N. Pachler, (Eds.), *Learning to Teach Using ICT in the Secondary School*, London: Routledge, 1999, pp. 36-50
- Sheeran, L., Sasse, M., Rimmer, J., Wakeman, I., Back to Basics: Is a better understanding of the Internet a precursor for effective use of the Web? In CD-ROM *Proceedings of the 1st Nordic Conference on Computer-Human Interaction NORDICHI 2000*, Stockholm, October 2000
- Slevin, J., *The Internet and Society*, Cambridge: Polity, 2001
- Stepien, W.J., Senn, P., Stepien, W.C., *The Internet and Problem-Based Learning*, Tucson: Zephyr Press, 2000
- Sutherland, R., Facer, K., Furlong, R., Furlong, J., A new environment for education? The computer in the home, *Computers & Education*, 34, 2000, pp. 195-212
- Tapscott, D., *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, New York: McGraw Hill, 1998

- Thatcher, A., Greyling, M., Mental models of the Internet, *International Journal of Industrial Ergonomics*, 22, 1998, pp. 299-305
- University of Manchester Faculty of Education, *The Internet in secondary schools - Report of a survey into Internet Provision & Use in Secondary Schools*, 1998,
URL: <http://www.man.ac.uk/CME/IT/>
- Vosniadou, S., Brewer, W.F., Mental models of earth: A study of conceptual change in childhood, *Cognitive Psychology*, vol. 24, 1992, pp. 535-585
- Κολλάρα, Μ., Κανελλόπουλος, Δ., Σπηλιωτοπούλου, Β., Νοητικά μοντέλα μαθητών και δίκτυα υπολογιστών: Η περίπτωση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, *CD-ROM Πρακτικών 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση»*, Πάτρα, Οκτώβριος 2000
- Κόμης, Β., Αντλήψεις και αναπαραστάσεις των μαθητών της γενικής παιδείας για τον υπολογιστή και την πληροφορική, *Πρακτικά 1ης Διημερίδας Πληροφορικής «Η Πληροφορική στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση»*, Αθήνα, Απρίλιος 1997, σελ. 19-29
Οδύσσεια, Δικτυακός τόπος, URL: <http://odysseyia.cti.gr/>
- Παμουκτσόγλου, Α., *Η εκπαίδευση σε αναζήτηση νέων προοπτικών στην κοινωνία της γνώσης*, *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Οι Νέες Τεχνολογίες για την Κοινωνία και τον Πολιτισμό»*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιούνιος 2000, σελ. 451-459
- Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο, Δικτυακός τόπος, URL: <http://www.sch.gr/>
- Σολομωνίδου, Χ., *Σύγχρονη Εκπαιδευτική Τεχνολογία*, Θεσ/νίκη: Κώδικας, 2001
- Σολομωνίδου, Χ., Κακανά, Δ., Από τις ηλεκτρικές συσκευές στο ηλεκτρικό ρεύμα: ιδέες και αναπαραστάσεις παιδιών προσχολικής ηλικίας, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 28, 1998, σελ. 219-248
- Το Νησί των Φαιάκων, Δικτυακός τόπος, URL: <http://www.uoa.gr/faiakes/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: ΟΙ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ - Χρήσεις του Διαδικτύου -

Ομάδα 1: Δυνατότητα χρήσης υπολογιστή και πρόσβασης στο Διαδίκτυο

1. Έχεις υπολογιστή σπίτι σου;
2. Έχεις σύνδεση με το Internet σπίτι σου;
3. Χρησιμοποιείς το Internet σπίτι σου; Πόσο συχνά;
4. Χρησιμοποιείς το Internet εκτός σπιτιού; Πόσο συχνά;
5. Σου αρέσει να μπαίνεις στο Internet;
6. Έμαθες μόνος/η σου να χρησιμοποιείς το Internet;

Ομάδα 2: Χρήσεις του Διαδικτύου από τα παιδιά

7. Κατά τη γνώμη σου, είναι εύκολο ή δύσκολο να μάθει κανείς να χρησιμοποιεί το Internet;
8. Εσύ πόσο καλά πιστεύεις ότι ξέρεις να το χρησιμοποιείς (με άριστα το 10);
9. Χρειάζεσαι βοήθεια όταν χρησιμοποιείς το Internet; Αν ναι, σχετικά με ποιά θέματα;
10. Όταν είσαι στο Internet ποιά από τα παρακάτω κάνεις:
 - μπαίνεις σε σελίδες χωρίς να ψάχνεις για κάτι συγκεκριμένο (σέρφινγκ)
 - μπαίνεις σε σελίδες αναζητώντας συγκεκριμένες πληροφορίες
 - κάνεις chat
 - στέλνεις μηνύματα με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail)
 - κατεβάζεις προγράμματα για τον υπολογιστή
 - κατεβάζεις και ακούς μουσική
 - παίζεις παιχνίδια με άλλα άτομα
11. Τί άλλο θα ήθελες να κάνεις στο Internet;
12. Προτιμάς να μπαίνεις στο Internet ή να βλέπεις τηλεόραση;
- Αναπαραστάσεις σε σχέση με το Διαδίκτυο -

Ομάδα 3: Το Διαδίκτυο ως σύνολο

13. Τι πιστεύεις ότι είναι το Internet;
14. Υπάρχει κάποιος γενικός υπεύθυνος για τη λειτουργία του ή όχι;
15. Ποιός προσθέτει τις πληροφορίες στο Internet;
16. Σε ποιόν ανήκουν οι πληροφορίες που υπάρχουν στο Internet;
17. Για ποιούς σκοπούς πιστεύεις ότι χρησιμοποιούν το Internet οι άνθρωποι;
18. Ποιές λέξεις σου έρχονται στο μυαλό όταν ακούς τη λέξη «Internet»;

Ομάδα 4: Η δομή του Διαδικτύου

19. Έχεις ακούσει τον όρο «δίκτυο υπολογιστών»; Τί πιστεύεις ότι είναι; Ποιά άλλα δίκτυα υπάρχουν;
20. Για ποιούς σκοπούς πιστεύεις ότι χρησιμοποιούν τα δίκτυα υπολογιστών οι άνθρωποι;
21. Ποιές λέξεις σου έρχονται στο μυαλό όταν ακούς τον όρο «δίκτυο υπολογιστών»;
22. Υπάρχουν πολλά δίκτυα υπολογιστών στον κόσμο; Συνδέονται μεταξύ τους ή όχι;
23. Ποιό πιστεύεις ότι είναι το μεγαλύτερο δίκτυο υπολογιστών στον κόσμο;

24. Έχεις ακούσει τη λέξη «Διαδίκτυο»; Τί πιστεύεις ότι σημαίνει;

Ομάδα 5: Σύνδεση με το Διαδίκτυο και υπηρεσίες

25. Τι πιστεύεις ότι χρειαζόμαστε για να συνδεθούμε με το Internet;
26. Τι πιστεύεις ότι είναι μια «εταιρία παροχής υπηρεσιών Internet»;
27. Κατά τη γνώμη σου κοστίζει πολύ ή λίγο μια σύνδεση με το Internet;
28. Όταν κάνουμε chat με κάποιον που βρίσκεται στην Αμερική πληρώνουμε υπεραστικό ή τοπικό τηλεφώνημα; Όταν του στέλνουμε μήνυμα με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο;
29. Στο Internet βρίσκουμε μόνο κείμενο και εικόνες;
30. Όλες οι σελίδες που βλέπουμε στο Internet είναι αποθηκευμένες στον ίδιο υπολογιστή ή όχι;
31. Έχεις ακουστά τη λέξη «server»; Τι πιστεύεις ότι είναι ένας server;
32. Τι πιστεύεις ότι σημαίνει «κατεβάζω από το Internet»;
33. Τι πιστεύεις ότι είναι το «ηλεκτρονικό ταχυδρομείο»;
34. Το να στείλουμε ένα μήνυμα με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο σε μια γειτονική πόλη κοστίζει το ίδιο, περισσότερο ή λιγότερο από το να το στείλουμε στην Αμερική; Πόσο χρόνο κάνει το μήνυμα να φτάσει στην κάθε περίπτωση;
35. Αν ο υπολογιστής του αποδέκτη είναι σβηστός, το μήνυμα χάνεται ή όχι; Αν όχι, πού πιστεύεις ότι αποθηκεύεται;

Ομάδα 6: Αναζήτηση πληροφορίας στο Διαδίκτυο

36. Κατά τη γνώμη σου, είναι εύκολο ή δύσκολο να αναζητά κανείς πληροφορίες στο Internet; Παίρνει πολύ ή λίγο χρόνο;
37. Πιστεύεις ότι μπορεί κανείς να χάσει τον προσανατολισμό του όταν αναζητά πληροφορίες στο Internet ή όχι;
38. Έχεις ακούσει τον όρο «μηχανή αναζήτησης»; Τί πιστεύεις ότι είναι;
39. Ένας φίλος σου ζητάει να του βρεις στο Internet πληροφορίες γύρω από την πόλη Λυών που βρίσκεται στη Γαλλία. Τί θα κάνεις;

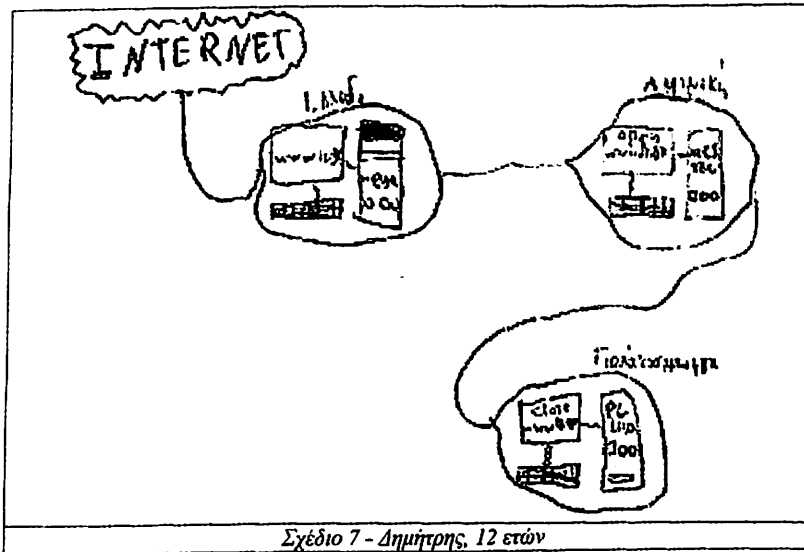
Ομάδα 7: Χρήσεις του Διαδικτύου στην κοινωνία

40. Κατά τη γνώμη σου, ποιοί άνθρωποι χρησιμοποιούν κυρίως το Internet; Σε ποιούς χώρους χρησιμοποιείται κυρίως;
41. Ποιά από τα παρακάτω πιστεύεις ότι μπορούν να γίνουν μέσω του Internet:
- να κάνουμε αγορές και συναλλαγές
 - να δουλεύουμε από το σπίτι

- να παρακολουθούμε ραδιόφωνο και τηλεόραση
 - να κρατάμε εισιτήρια και δωμάτια για ταξίδια
 - να διαβάζουμε κείμενα που βρίσκονται σε μακρινές βιβλιοθήκες
 - να σπουδάζουμε από το σπίτι
 - να συναντάμε άλλους ανθρώπους
 - να εξυπηρετούμαστε από δημόσιες υπηρεσίες
42. Έχεις ακουστά τις λέξεις: «τηλε-εκπαίδευση», «τηλε-εργασία», «τηλε-ιατρική», «τηλε-διάσκεψη», «τηλε-εξυπηρέτηση»; Τί πιστεύεις ότι σημαίνουν;

Ομάδα 8: Διαδίκτυο και σχολείο

43. Έχετε χρησιμοποιήσει το Internet στο σχολείο; Σας έχουν μιλήσει γι αυτό;
44. Πιστεύεις ότι το Internet μπορεί να σου χρησιμεύσει στο σχολείο ή όχι; Αν ναι, σε ποιά μαθήματα;
45. Τι άλλο θα ήθελες να κάνεις με το Internet στο σχολείο;
46. Πιστεύεις ότι η χρήση του Internet μπορεί να αλλάξει το μάθημα στο σχολείο ή όχι;
47. Σχεδίασε το Internet όπως το φαντάζεσαι.

Σχέδιο 7 - Δημήτρης, 12 ετών

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Θεωρία και συγκυρία

- Editorial:** Τρομοκρατία: Οι μύθοι και το άλλοθι της Αριστεράς
- Β. Ι. Λένιν:** Ο παρτιζάνικος πόλεμος
- Ά. Γαβριηλίδης:** Ο «εκσυγχρονισμός» του εθνικισμού
- Γ. Μηλιός:** Το ζήτημα των μικροαστών: Ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;
- Σ. Σακελλαρόπουλος:** Η σημασία και ο ρόλος των υπερεθνικών οργανισμών στη σύγχρονη εποχή. Η ειδική περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Ε. Μηλιού:** Από τον Edward Bond στην Sarah Kane. (Σημειώσεις για το ριζοσπαστικό θέατρο στη Βρετανία)
- Π. Σωτήρης:** Ο φιλοσοφικός νεοπραγματισμός του Ρ. Ρόρτυ: Όρια και αντιφάσεις
- Δ. Κατσορίδας:** Μάριος Εμμανουηλίδης. *Αιρετικές διαδρομές. Ο ελληνικός τροτσκισμός και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος* (Βιβλιοκριτική)
- Γ. Ποταμιάνος:** Αντιγόνη Λυμπεράκη - Θεόδωρος Πελαγίδης, *Αποενοχοποιώντας την κατανάλωση* (Βιβλιοκριτική)

81

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2002

Μουσεία: Νέοι τρόποι marketing και νέα κριτήρια επιτυχίας

Γεωργία Κακούρου-Χρόνη*

Περίληψη

Το marketing στο μουσείο συνήθως στοχεύει στην αύξηση του αριθμού των επισκεπτών. Το άρθρο αυτό εξετάζει την αναθεώρηση αυτής της αντίληψης κάτω από την πίεση της Νέας Μουσειολογίας και της σημερινής πραγματικότητας, η οποία επιβάλλει: προσδιορισμό, διεύρυνση, κατηγοριοποίηση του κοινού των μουσείων και ανάλογες προς το είδος του κοινού ποιοτικές παροχές. Δύο μελέτες περίπτωσης από τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Κουμανταρείου Πινακοθήκης Σπάρτης, Παραρτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης, επιχειρούν να καταδείξουν τον τρόπο με τον οποίο η Πινακοθήκη προσπαθεί να ανταποκριθεί στις σύγχρονες απαιτήσεις του marketing.

Από το 1970 πολλές νέες ιδέες έχουν εισβάλει στο χώρο της Μουσειολογίας. Στη γλώσσα των εργαζομένων στα μουσεία, κυρίως στα μουσεία του εξωτερικού, καθώς και στη σχετική αρθρογραφία απαντώνται συχνότερα όροι όπως management, marketing, ανταγωνισμός, πολυπολιτισμικότητα, παγκοσμιοποίηση, τα μουσεία στη μετα-μοντέρνα εποχή, εποχή της πληροφορίας, μηχανογράφηση, μειονοτικές ομάδες, άτομα με ιδιαιτερότητες, προσδοκίες, ανταπόκριση και δικαιώματα του επισκέπτη, ολιστική προσέγγιση, δια βίου παιδεία, αξιολόγηση, κρίση, επιβίωση ή θάνατος των μουσείων.

Την ορολογία αυτή στεγάζει η Νέα Μουσειολογία. Ο όρος Νέα Μουσειολογία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Peter

* Δρ. Φιλολογίας, Επιμελήτρια Εθνικής Πινακοθήκης.

Vergo σε μία συλλογή δημοσιευμάτων που τυπώθηκε το 1989. Ο Peter Vergo καταλογίζει στην "παλαιά" μουσειολογία την ελλιπή ενασχόλησή της με τους σκοπούς του μουσείου και την αντιπαράθεση με τη Νέα Μουσειολογία που εμμένει στη σκοποθεσία. Συνεχίζει επισημαίνοντας ότι, εάν τα μουσεία δεν επανεξετάσουν το ρόλο τους και την επιτυχία τους, όχι με κριτήρια οικονομικά ή στατιστικά (εάν δηλαδή εισπράττουν χρήματα ή τα επισκέπτεται μεγάλος αριθμός επισκεπτών), κινδυνεύουν να καταλήξουν σε απολιθώματα.

Ο όρος Νέα Μουσειολογία σιγά σιγά ενισχύεται και με άλλα δημοσιεύματα, στην Αμερική με δημοσιεύματα του Smithsonian Institution, στην Αγγλία από μία σειρά δημοσιευμάτων με τον τίτλο, *New Research in Museum Studies* και από άρθρα που εμφανίζονται στα ειδικά έντυπα, όπως στο *Museum News*. Στην ανάπτυξη των ιδεών της Νέας Μουσειολογίας συνετέλεσε και η Διεθνής Κίνηση της Νέας Μουσειολογίας (*The International Movement of a New Museology*, γνωστή με τα αρχικά: MINIM), οργανισμός που είναι συνδεδεμένος με το ICOM (*International Council of Museums*), το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων.

Οι αρχές της Νέας Μουσειολογίας ωστόσο ,μπορούν να ανιχνευτούν από τη δεκαετία του '30 και οπωσδήποτε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή τους έπαιξε η σχολή των *Annales* δυο δεκαετίες αργότερα, οι οποίοι ενέταξαν στη μελέτη τους θέματα όπως τα αντικείμενα, την καθημερινή ζωή, τα πολιτιστικά αγαθά και την ερμηνεία τους σε συνάρτηση με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες. Η Νέα Μουσειολογία αναπτύσσεται, δηλαδή, παράλληλα με άλλες επιστήμες, κυρίως την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία.

Η προσέγγιση του μουσείου σύμφωνα με τα διδάγματά της κερδίζει συνεχώς έδαφος κατά τις δεκαετίες του '70 και του '80. Οι εφαρμογές της επικεντρώνονται κυρίως σε τρεις τομείς: στον ορισμό του σκοπού και των στόχων του μουσείου, στις εσωτερικές λειτουργίες του μουσείου και στη σχέση του μουσείου με τον έξω κόσμο (Stam, 1993).

Η Νέα Μουσειολογία προτάσσει βέβαια στο έργο της τον πλατιά αποδεκτό ορισμό του ICOM. Ότι, δηλαδή, μουσείο είναι ένα μόνιμο ίδρυμα που δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα, που τίθεται στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτό στο κοινό, που συλλέγει τα υλικά αντικείμενα της παρουσίας του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, τα συντηρεί, τα ερμηνεύει, τα εκθέτει προς όφελος του κοινού μέσα από διαδικασίες μελέ-

της, εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας (Ambrose και Paine, 1994). Και η Νέα Μουσειολογία, δηλαδή, επιμένει σε λειτουργίες όπως η συλλογή, η τεκμηρίωση, η συντήρηση, η μελέτη, η ερμηνεία, η έκθεση και η επικοινωνία με το κοινό. Ωστόσο εμμένει στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον των μουσείων.

Στον κοινωνικό χώρο, εκείνο που, σύμφωνα με τη Νέα Μουσειολογία, πρέπει να απασχολεί τα μουσεία, είναι να κατανοήσουν το πολύπλοκο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργούν και να διευρύνουν την κοινωνική βάση στην οποία απευθύνονται.

Στον οικονομικό χώρο, εκείνο που πρέπει να απασχολεί τα μουσεία είναι η χρηματοδότησή τους· ο τρόπος με τον οποίο θα μπορέσουν να εξοικονομήσουν τους κατάλληλους πόρους για να καλύψουν τα τεράστια έξοδα που επιβάλλουν σήμερα οι διοργανώσεις των εκθέσεων, η συντήρηση των υπάρχοντων αντικειμένων, ο εμπλουτισμός των συλλογών, η προβολή του έργου τους και κυρίως η ενίσχυση του κοινωνικού και του εκπαιδευτικού τους ρόλου.

Στον πολιτικό χώρο πρέπει να αποπειραθούν να παίξουν το δικό τους ρόλο, εάν και εξαρτώνται από τις πολιτικές αποφάσεις και τη χρηματοδότηση της εκάστοτε κυβέρνησης, εφόσον είναι εθνικά, ή των χρηματοδοτών τους, εφόσον είναι ιδιωτικά. Θα πρέπει, για παράδειγμα, να υπηρετούν με συνέπεια και άλλους, εκτός από τον δικό τους πολιτισμό, ειδικά όταν τα εκθέματά τους αφορούν και σε άλλους πολιτισμούς, και να μην υποκύπτουν σε πιέσεις ρατσιστικές, εθνικιστικές, προπαγάνδας κ.ά.

Στη διευθέτηση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προκλήσεων που έχουν να αντιμετωπίσουν τα μουσεία σήμερα, το management καλείται να βοηθήσει το μουσείο, στο βαθμό που μπορεί, να ορίσει την αποστολή του και να καθορίσει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθούν οι εσωτερικές του λειτουργίες και οι εξωτερικές του δραστηριότητες.

Σύμφωνα με τον ορισμό του Charles Handy (1993), το management είναι εκείνη η διαδικασία που βοηθάει στην καλύτερη οργάνωση του ανθρώπινου δυναμικού και του κεφαλαίου, ούτως ώστε με τρόπο αποτελεσματικό και αποδοτικό να επιτυγχάνονται οι στόχοι. Εάν αποδεχτούμε αυτό τον ορισμό, εξυπακούεται ότι και το μουσείο θα πρέπει να κατανοεί τις ανάγκες των ανθρώπων του και του κοινού του, αφού βεβαίως προσδιορίσει τους στόχους τους οποίους θέτει. Το μουσείο πρέπει να έχει ξεκαθαρίσει την αποστολή του, να έχει ένα πλάνο σύμφωνα με το οποίο τείνει να εκπληρώσει αυτή την αποστολή, μια στρατηγική και μια

δομή λειτουργίας τέτοια που να του επιτρέπει την πραγμάτωση της αποστολής του.

Καρδιά του management και ρυθμιστής των λειτουργιών του είναι το marketing και για το μουσείο. Εξαιτίας της θέσης που έχει το marketing στο management ενός μουσείου μερικοί συγγραφείς δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα σε marketing και management και χρησιμοποιούν και τους δυο όρους εναλλακτικά ή προσδίδουν στην έννοια του marketing μεγαλύτερο πλάτος από αυτό που ίσως έχει. Για παράδειγμα, η Fiona McLean πιστεύει ότι το marketing εστιάζεται στην οικοδόμηση της σχέσης ανάμεσα στο μουσείο και το κοινό του, αλλά η σχέση αποδεικνύεται περίπλοκη και δεν ορίζεται απλά με την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών και την ικανοποίηση των αναγκών τους (1998).

Η έννοια του marketing σχετίζεται φυσικά με το χώρο του εμπορίου και του οικονομικού κέρδους και κυνηγάει την τέλεια συνταγή: τι να πουλήσουμε, σε ποιον να το πουλήσουμε, πότε θα πουλήσουμε, πόσο θα πουλήσουμε, πώς θα πουλήσουμε, γιατί θα πουλήσουμε: με τελικό αποδέκτη όλων αυτών των ερωτημάτων την αύξηση του κέρδους. Η έννοια πώληση ή έννοιες, όπως χρήμα και συναλλαγές θεωρούνται δεδομένες. Αλλά το marketing στο μουσείο αφορά σ' έναν μη κερδοσκοπικό οργανισμό, που ωστόσο πουλάει, αλλά κάτι μη χειροπιαστό. Με δεδομένη αυτή τη διαφορά ανάμεσα σε έναν κερδοσκοπικό και μη κερδοσκοπικό οργανισμό, τελικά το marketing και στο μουσείο ακολουθεί τον εμπορικό τομέα, τουλάχιστον ως προς την ιστορία και την ορολογία, εφόσον δεν υπάρχει εναλλακτική, εξειδικευμένη ορολογία σχετική με το μουσειακό χώρο.

Η έννοια του marketing παραδοσιακά στο μουσειακό χώρο είναι συνδεδεμένη με την προσπάθεια για την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών. Μοιάζει, δηλαδή, να συνδέεται περισσότερο με αυτό που η Fiona McLean, όταν εξετάζει την ιστορική διαδρομή του marketing, ονομάζει sales era, περίοδο των πωλήσεων. Κατά τη διάρκεια, δηλαδή, του χρονικού διαστήματος από τις αρχές του εικοστού αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '50 οι πωλήσεις ήταν ξεκάθαρα και απόλυτα το μέσον για την αύξηση του κέρδους.

Στα συμφραζόμενα του μουσείου, η έννοια "πωλήσεις" σημαίνει το μέσον αύξησης του αριθμού των επισκεπτών. Αν και αυτό το κριτήριο σήμερα θεωρείται ξεπερασμένο, πολλά μουσεία χαίρονται να ανακοινώνουν τον αριθμό των επισκεπτών που δέχεται μια έκθεση, επειδή θεωρούν ότι ο αριθμός αποτελεί ταυτόχρονα

και το κριτήριο επιτυχίας της διοργάνωσης. Η ποιότητα της εμπειρίας σε προσωπικά, κοινωνικά και φυσικά συμφραζόμενα δεν εξετάζεται. Επίσης δεν τίθεται κανένα ερώτημα για το πόσο ικανοποιημένο έμεινε το κοινό· η ικανοποίηση κινείται από το βάθος έως την επιφάνεια· κάποιιοι από τους επισκέπτες μπορεί να ένιωσαν βαθιά ικανοποίηση και κάποιιοι άλλοι εντελώς επιφανειακή¹.

Φυσικά και είναι θετικό βήμα, όταν πολλοί άνθρωποι επισκέπτονται μια έκθεση, αλλά όταν το κοινό γίνεται όχλος, πλήθος, οι εκπαιδευτικές δυνατότητες μειώνονται (Ames, 2000). Τα μουσεία πρέπει να συνυπολογίζουν και τη συμβολή τους στις γνώσεις, τις συγκινήσεις, τα συναισθήματα, τις σκέψεις, τις ιδέες, την εμπειρία, την έμπνευση και την αισθητική του επισκέπτη και να προβληματίζονται για το εάν ο επισκέπτης μπόρεσε να αποκομίσει το μέγιστο δυνατόν κέρδος από την επίσκεψή του. Το μουσείο δεν πρέπει να στοχεύει μόνο στο να αποκτήσει “πελάτες”, αλλά και στο πώς θα τους κρατήσει, αναπτύσσοντας μαζί τους μια σχέση διάρκειας. Αυτό ισχύει βέβαια ακόμη και για τον εμπορικό τομέα.

Το να αποσαφηνίσουμε το περιεχόμενο του όρου marketing στο μουσειακό χώρο δεν είναι εύκολο, καθώς έχουν προταθεί διάφοροι ορισμοί. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον απλό ορισμό της Fiona McLean, το marketing έχει να κάνει με τη σχέση του μουσείου και του κοινού του. Για το British Institution of Marketing το marketing είναι εκείνη η διαδικασία του management που αναλαμβάνει να επιβεβαιώνει την πραγμάτωση της αποστολής του μουσείου και ευθύνεται για τον αποτελεσματικό προσδιορισμό της ταυτότητας του κοινού και την ικανοποίηση των προσδοκιών και των αναγκών του (Lewis, 2000). Ωστόσο η Nobuko Kawashima χρησιμοποιεί τον όρο με μεγαλύτερο πλάτος. Δηλώνει ότι η έννοια του marketing ως όρος διαφήμισης και δημοσιότητας του μουσείου είναι πολύ περιορισμένη. Σύμφωνα με το πλάτος του δικού της ορισμού, marketing στο μουσείο σημαίνει μια φιλοσοφία με μακρόπνοη στρατηγική που αποβλέπει στο να επιτυγχάνει την αποστολή του μουσείου με το να διεισδύει στις εσωτερικές του δομές, με το να σφυραλατεί τη σχέση ανάμεσα στο μουσείο και το κοινό, με το να κατανοεί και να ικανοποιεί τις ανάγκες του κοινού από τη σκοπιά του κοινού-καταναλωτή, αναπτύσσοντας ένα περιβάλλον μη κοινωνικού αποκλεισμού, και επινοώντας νέους τρόπους “πώλησης” και αξιολόγησης του “κέρδους” (1997). Η Fiona McLean προσθέτει ότι το κλειδί της αποστολής του marketing είναι η πλήρης κατανόηση του μουσείου και κάθε στοιχείου που έχει ενδιαφέρον για τη σωστή λειτουργία του (1998).

Αν και τα μουσεία δεν αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό ως απειλή, ανταγωνίζονται για το ποιο από αυτά θα κερδίσει το μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών, καθώς από τη μια ο αριθμός των επισκεπτών αυξάνεται συνεχώς και από την άλλη, η προσφορά (η αγορά) φθάνει σε σημείο κορεσμού. Ο ανταγωνισμός διεξάγεται στο περιθώριο του ελεύθερου χρόνου που διαθέτει το κοινό και που μπορεί να τον "δαπανήσει" και σε άλλες προτεινόμενες δραστηριότητες που αναπτύσσονται σε άλλα μουσεία και είναι περισσότερο διασκεδαστικές ή και σε άλλους χώρους, όπως είναι τα αρχαιολογικά μνημεία, τα θεματικά πάρκα ή τα εμπορικά κέντρα (Moore, 2000).

Το κοινό σήμερα είναι περισσότερο καλλιεργημένο από ό,τι άλλοτε: οι νέες γενιές είναι εξοικειωμένες περισσότερο από ό,τι οι παλιές με τις επισκέψεις στα μουσεία: οι άνθρωποι ζουν περισσότερο, αφότου πάρουν σύνταξη, και έτσι διαθέτουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο: κινούνται περισσότερο, ταξιδεύουν στο εξωτερικό και έχουν πρόσβαση σε εκθέσεις υψηλής ποιότητας: θέτουν έτσι υψηλά κριτήρια στις παροχές που προσδοκούν από το μουσείο –ως καλλιεργημένο και ως "αγοραστικό" κοινό– και η προσμονή για τις εμπειρίες που πρόκειται να αποκομίσουν από την επίσκεψη είναι απαιτητική (McLean, 1998).

Τα μουσεία θα έπρεπε επομένως να αναπτύσσουν κατά τέτοιο τρόπο τις δραστηριότητές τους, ώστε να τροφοδοτούν την οικογενειακή έξοδο, να ικανοποιούν τις προσδοκίες των επισκεπτών, να τους υποδέχονται σε μια καλοδεχούμενη ατμόσφαιρα, να αναζητούν μια ισορροπία ανάμεσα στην εκπαίδευση και την ψυχαγωγία και να προεκτείνουν στο μέγιστο δυνατόν το "κέρδος" που εισπράττεται από την επίσκεψη.

Οι επισκέπτες θα έπρεπε να ικανοποιούνται σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες και να λαμβάνεται υπ' όψιν η κατηγορία στην οποία ανήκουν. Εάν, δηλαδή, είναι τουρίστες, ημερήσιοι εκδρομείς ή μέλη της τοπικής κοινωνίας. Και βέβαια το μουσείο να μην αγνοεί ότι ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες βρίσκονται ενήλικες, παιδιά διαφόρων ηλικιών, γυναίκες, άνδρες, μορφωμένοι ή αμόρφωτοι άνθρωποι, εραστές της δια βίου παιδείας, εθνικές μειονότητες, άνθρωποι με ειδικές ανάγκες, με ιδιαιτερότητες, αλλά με ίδια δικαιώματα.

Το μουσείο καλείται να εναρμονίζει αυτές τις επιταγές με εκείνες της χρηματοδότησης που του παρέχονται από την κεντρική ή την τοπική εξουσία, τους χορηγούς και τους δωρητές. Επιβάλλεται η αποστολή του μουσείου, οι ανάγκες του προσωπικού, οι ε-

πιλογές και τα δικαιώματα του “καταναλωτή” κάπου να συναντηθούν.

Το μουσείο, για παράδειγμα, δε δικαιούται να υποτιμά τις μειονότητες. Η πολυπολιτισμικότητα δυστυχώς δεν έχει κερδίσει τη γενική αποδοχή στην Ελλάδα, παρόλο που σήμερα υπάρχουν τουλάχιστον δυο μειονότητες, αυτές των Μουσουλμάνων και των Τσιγγάνων, που επιθυμούν να επιζήσουν και βέβαια θα επιζήσουν. Αλβανοί, Βούλγαροι, Πολωνοί, Φιλιππινέζοι και πολλοί άλλοι μπορούν να προστεθούν στις μειονοτικές ομάδες της χώρας. Γεγονός είναι ότι ο δημογραφικός χάρτης της Ελλάδας αλλάζει, αλλά το κράτος και η ορθόδοξη εκκλησία μοιάζουν απρόθυμοι να αναγνωρίσουν το γεγονός, να το αποδεχτούν και να το αντιμετωπίσουν (Δαμανάκης, 1998). Η εκπαίδευση αντανακλά τη γλώσσα, την κουλτούρα, τη θρησκεία, τη φυλή, το γένος, το φύλο, τους κανόνες, τις στάσεις, τις αξίες της ελληνικής πλειοψηφίας και η εκκλησία ενισχύει αυτή την τακτική, όπως φαίνεται και με τη στάση της στο θέμα των ταυτοτήτων ή με τη στάση της στο θέμα της ίδρυσης τζαμιών.

Τα μουσεία θα έπρεπε να ακολουθήσουν μιαν άλλη πολιτική, να υιοθετήσουν νέους κοινωνικούς και πολιτικούς ρόλους, να δεχτούν τη διαφορετικότητα και να εργαστούν σε ένα πλαίσιο που θα τους επιτρέπει να διευρύνουν το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Πολλά μπορούν να διδαχτούν από τις τεχνικές του marketing, κυρίως από εκείνες που αποβλέπουν σε θέματα μη κοινωνικού αποκλεισμού και της δυνατότητας πρόσβασης στο χώρο.

Το marketing στο μουσείο θα μπορούσε να διακρίνεται από εκείνο της αγοράς, εάν επεδίωκε τρεις στόχους:

- α. Να διευρύνει το κοινό του ώστε να καθρεφτίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τον πλουραλισμό και τη διαφορετικότητα της κοινωνίας.
- β. Να αντανακλά τη διαφορετικότητα του κοινού και στο δυναμικό του προσωπικού του, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό και τη μελλοντική σχέση που μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα στο τρέχον και το εν δυνάμει κοινό του.
- γ. Να προτείνει εφικτές λύσεις, σύμφωνα με τις οποίες η διαφορετικότητα θα αναπτύσσεται σε μια ισόρροπη σχέση ανάμεσα στο προσωπικό και στο κοινό, στην οργάνωση των εκθέσεων και την πραγματοποίηση αντίστοιχων εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Τις τρεις αυτές επιταγές αναζήτησε να ικανοποιήσει το πρό-

γραμμα που πραγματοποιήθηκε για τους Τσιγγάνους στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη Σπάρτης- Παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης.

Το πρόγραμμα συντάχθηκε για τους Τσιγγάνους του μόνιμου καταυλισμού, που έχει αναπτυχθεί στις όχθες τους Ευρώτα, και λειτούργησε στο πλαίσιο ενός εξαμηνιαίου προγράμματος αλφαριθμητισμού που αφορούσε στους ενήλικες Τσιγγάνους από το Κ.Ε.Κ. (Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης). Το πρόγραμμα είχε τίτλο Μαθαίνω να γράφω και να διαβάζω μέσα από τους πίνακες ζωγραφικής. Ως στόχοι του προγράμματος ορίστηκαν, οι Τσιγγάνοι να γνωρίσουν:

- Την Κουμαντάρειο Πινακοθήκη και τη λειτουργία της.
- Τις δυνατότητες και τους περιορισμούς κίνησης στο χώρο.
- Να γράφουν και να διαβάζουν μέσα από τη ζωγραφική.
- Τους κύριους σταθμούς της ιστορίας της φυλής τους από τον 5ο αιώνα, την έξοδο των Τσιγγάνων από την Ινδία, έως σήμερα.
- Τις παραδοσιακές ασχολίες των μελών της φυλής τους και να εξετάσουν πόσες και ποιες από αυτές εξακολουθούν να επιβιώνουν σήμερα. (Kakourou-Chroni, GEM News, 2000).

Στο πλαίσιο του κοινωνικού ρόλου που καλείται το μουσείο να διαδραματίσει, υλοποιήθηκε στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη Σπάρτης και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα άτομα με νοητική καθυστέρηση του Ιδρύματος Ανιάτων "Άγιος Παντελεήμων".

Για τα άτομα με ειδικές ανάγκες δεν υπάρχει η κατάλληλη υποδομή, για να τους εξασφαλίζει ισοδύναμη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Στην καλύτερη περίπτωση η έννοια "πρόσβαση" σημαίνει πρόσβαση σε υπηρεσίες όχι όμως και δυνατότητα άσκησης επαγγέλματος. Εκτιμήσεις, όπως ότι όλοι είμαστε προσωρινά υγιείς (Paton, 1996) ή να αντιμετωπίζουμε τον άνθρωπο ως άνθρωπο που του αναγνωρίζουμε κάποιες δυνατότητες και όχι αδυναμίες ή τι θα συνέβαινε στο χώρο της προσωπικής μας εργασίας, εάν ξαφνικά αύριο γινόμαστε άτομα με ειδικές ανάγκες (Hardiman, 2000) δε φαίνεται να μας απασχολούν και πολύ.

Στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη δεν εκπονούνται προγράμματα για άτομα με ειδικές ανάγκες. Η ίδια η Πινακοθήκη δε διαθέτει πρόσβαση για άτομα που έχουν προβλήματα κίνησης. Γενικά η πρόσβαση στα μουσεία, τους αρχαιολογικούς χώρους αλλά και τις βιβλιοθήκες, τα θέατρα, τους κινηματογράφους, τα super markets δεν είναι εύκολη στην Ελλάδα. Και ένας από τους λό-

γους που δεν συναντάμε συχνά άτομα με προβλήματα κίνησης να κυκλοφορούν στους δρόμους, είναι ακριβώς επειδή η ελλιπής υποδομή δυσχεραίνει τις μετακινήσεις τους.

Η επικρατέστερη στάση προς τους ανθρώπους με ειδικές ανάγκες στην Ελλάδα φαίνεται να είναι ότι η παρουσία τους στα μουσεία και στις πινακοθήκες δεν είναι αναγκαία. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη σε συνεργασία με το Τμήμα Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, θέλησε να αντιμετωπίσει αυτή την αδικαιολόγητη τακτική και εάν μπορεί να την ανατρέψει και να συμβάλει στην αλλαγή της.

Ως στόχοι του προγράμματος ορίστηκαν:

- Τα άτομα του Ιδρύματος να συνεργαστούν με τους φοιτητές του Τμήματος Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, που για πρώτη φορά λειτούργησε κατά το σχολικό έτος 1999-2000.
- Εκτός από τους φοιτητές, στην ομάδα εργασίας να πάρουν μέρος και παιδιά από τη Σπάρτη, για να υπάρξει συνέχεια στην επαφή των παιδιών του Ιδρύματος και των κατοίκων της πόλης.
- Να γίνει προσαρμογή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της Κουμανταρείου Πινακοθήκης για τις ανάγκες των ατόμων με νοητική καθυστέρηση.
- Να καταγραφούν, εάν διαπιστωθούν, στοιχεία ιδρυματοποίησης των παιδιών του Ιδρύματος.
- Επειδή για πρώτη φορά οι φοιτητές έρχονταν σε επαφή με άτομα με ειδικές ανάγκες, να καταγράφουν τις προσωπικές τους αντιδράσεις με τη μορφή ημερολογίου και να παρουσιάσουν τις καταγραφές τους στο τέλος του προγράμματος, κατά την αξιολόγηση (Κακourou-Chroni, GEM News, 2001).

Αυτές οι δύο μελέτες περίπτωσης δε σχεδιάστηκαν κάτω από την πίεση κάποιων μειονοτικών ομάδων που διεκδικούσαν κάποια δικαιώματα, αλλά από την πλουραλιστική πολιτική που πρέπει να ακολουθεί το μουσείο στο πλαίσιο της προσπάθειας, όχι μόνο να εκφράζει τις κοινωνικές αλλαγές, αλλά και να δρα ως καταλύτης τους.

Το περιβάλλον μέσα στο οποίο δρουν τα μουσεία αλλάζει ταχύτατα και απαιτεί καινούργιες προσεγγίσεις στο marketing. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, τα μουσεία κάτω από το μικροσκόπιο της Best Value² είναι υποχρεωμένα να παρουσιάζουν συνεχή βελτίωση στην παροχή υπηρεσιών, στη διαχείριση των οικονομικών

τους, στην επάρκεια και την αποτελεσματικότητά τους· να ανταποκρίνονται στην αποστολή τους· να πείθουν το κοινό ότι οι υπηρεσίες τους, κυρίως για την τοπική κοινωνία, είναι αξιόλογες· να γνωρίζουν και να αξιολογούν την ανταπόκριση των επισκεπτών· και να επιδεικνύουν ουσιαστική και μετρήσιμη κοινωνική προσφορά. Όπως υποστηρίζει ο Richard Vize (1999), το να έχει ένα μουσείο μια εντυπωσιακή συλλογή από εδώ και πέρα δεν θα είναι αρκετό. Θα πρέπει να αξιοποιεί με τέτοιο τρόπο τη συλλογή του, ώστε να δικαιώνεται ο κοινωνικός, ο πολιτιστικός και ο εκπαιδευτικός του ρόλος.

Για να μπορούν τα μουσεία να προβλέπουν και να παίζουν έναν καταλυτικό ρόλο στις κοινωνικές αλλαγές, για να ανταποκρίνονται στην απαίτηση της διεύρυνσης του κοινού τους και να προσαρμόζουν το εκπαιδευτικό τους έργο ανάλογα με την ομάδα στην οποία απευθύνονται, απαιτείται μια νέα προσέγγιση marketing στο μουσειακό χώρο.

Οι προτάσεις του marketing είναι πολλές και εξαρτάται από το μουσείο ποια ακριβώς πρόταση θα υιοθετήσει. Ωστόσο όποια θεωρία και να ακολουθηθεί, το μουσείο προκειμένου να διευρύνει το κοινό του και να καλύψει τις ιδιαίτερες ανάγκες που κάθε ομάδα επισκεπτών προβάλλει, δεν μπορεί να αγνοήσει τις παρακάτω στρατηγικές:

- **Μελέτη της αγοράς:** Κάθε άνθρωπος είναι ένα διαφορετικό πρόσωπο. Οι ανάγκες των ανθρώπων, η συμπεριφορά και τα χαρακτηριστικά τους διαφέρουν και απαιτούν διαφορετικές προσεγγίσεις. Τα μουσεία πρέπει να γνωρίζουν πόσο ακριβώς είναι διατεθειμένο να πληρώσει το κοινό τους για τις υπηρεσίες που του προσφέρονται· ποιο ακριβώς είναι το κοινό τους και σε ποιες κοινωνικές ομάδες θα απευθυνθούν στο μέλλον, και με ποιο τρόπο, ώστε το κοινό τους συνεχώς να διευρύνεται.
- **Διαίρεση της αγοράς:** Έτσι περιγράφεται η διαδικασία σύμφωνα με την οποία η αγορά χωρίζεται σε μικρότερα τμήματα που έχουν σχετική ομοιογένεια. Βάση αυτής της διαίρεσης θα μπορούσε να αποτελέσει η ηλικία, το φύλο, η εθνικότητα, οι δυνατότητες των μελών της ομάδας, η γεωγραφική περιοχή από την οποία προέρχονται οι επισκέπτες, η πολιτιστική τους παράδοση, το κοινωνικό και το μορφωτικό τους υπόβαθρο, τα ειδικά ενδιαφέροντα κ.ά. Έτσι το μουσείο μπορεί να απευθύνεται σε ανθρώπους που έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά και να επιδιώκει στόχους με μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας.
- **Στοχεύοντας στο κοινό:** Το μουσείο πρέπει να εκτιμά τις ανά-

γκες του κοινού, να θέτει προτεραιότητες και να αποφασίζει σε ποια κοινωνική ομάδα θα στοχεύσει πρώτα.

- Ανταγωνισμός: Το μουσείο πρέπει να προσφέρει υπηρεσίες, "προϊόντα", που να ανταγωνίζονται άλλες ανάλογες προσφορές.
- Προσδιορισμός αναγκών, αντιμετώπιση και ικανοποίησή τους: Μελέτη, διαίρεση της αγοράς και στόχος το κοινό, σημαίνει ότι το μουσείο θα πρέπει να απευθύνεται στους ανθρώπους της κοινότητας υπολογίζοντας τις ανάγκες τους και να επινοεί μεθόδους με τις οποίες θα καταργεί ή θα περιορίζει κοινωνικούς, φυσικούς ή ψυχολογικούς φραγμούς της επαφής μουσείου-κοινού³.
- Διαφήμιση: Το μουσείο επιβάλλεται να βρει τρόπους να γνωστοποιεί το έργο του και να επικοινωνεί με το κοινό. Το κοινό πρέπει να ξέρει ότι το μουσείο είναι εκεί, τι "προϊόντα" διαθέτει και πώς τα διαθέτει. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να φτάσουν αυτές οι πληροφορίες στο κοινό: ενημερωτικά φυλλάδια, αφίσες, περιοδικά, κατάλογοι, δελτία δραστηριοτήτων σε τακτά χρονικά διαστήματα, άρθρα, δελτία τύπου, συνεντεύξεις, επιστολές, εκθέσεις, δρώμενα, κάλυψη από τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, διαδίκτυο κ.ά. Η τεχνολογία δεν πρέπει να παραβλέπεται ή να υποτιμάται, όχι μόνον ως ένα μέσο διαφήμισης, αλλά και ως μέσο στρατηγικής του marketing. Υπολογιστές, CD-Rom, CD-I και ιστοσελίδες προσελκύουν ένα κοινό που δεν είναι σε θέση να ταξιδέψει και ένα νεαρό επίσης κοινό που είναι εξοικειωμένο με την τεχνολογία και αγαπά τα πολυμέσα. Με αυτές τις στρατηγικές το μουσείο μπορεί να πληροφορεί το κοινό και να καλλιεργεί την επικοινωνιακή του πολιτική. Εάν οι στόχοι του μουσείου είναι ξεκάθαροι και έντιμοι, το μουσείο αποκτά "πρόσωπο", καθορισμένη ταυτότητα, η οποία διαδίδεται και με την καλύτερη διαφήμιση, δηλαδή, από στόμα σε στόμα (McLean, 1998).
- Πώληση: Η "πώληση" είναι έννοια που μοιάζει να αντιμάχεται την εικόνα του μουσείου. Ωστόσο μπορεί να ελκύσει νέους επισκέπτες, να ενθαρρύνει κάποιους να περάσουν για πρώτη φορά την πόρτα του μουσείου και να τους κερδίσει σιγά σιγά ως επισκέπτες. Η πώληση μπορεί να ακολουθήσει πολλούς δρόμους: να δημιουργηθούν πωλητήρια, εστιατόρια, καφέ, να οργανώνονται συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, διαλέξεις, μαθήματα, εργαστήρια, να τυπώνονται βιβλία, video, CD-Rom, να ανοικιάζονται αίθουσες για κάποιες δραστηριότητες, να τα-

- χυδρομούνται κατάλογοι αγοράς. (Harney, 2000). Ο κίνδυνος βέβαια που ελλοχεύει εδώ είναι να παρασυρθεί το μουσείο από τους κανόνες της αγοράς και να χάσει την αποστολή του.
- Χορηγία: Το μουσείο για να διευρύνει το κοινό του και να απευθυνθεί σ' αυτό σύμφωνα με τις ανάγκες του χρειάζεται χρήματα. Το μουσείο είναι υποχρεωμένο να αναζητήσει χορηγούς, δωρητές, φίλους, αφού το κράτος δεν είναι σε θέση πάντα να εξασφαλίσει τη σωστή λειτουργία τους. Όποιες και εάν είναι οι επιλογές του μουσείου για να εξοικονομήσει κάποιους πόρους, δεν πρέπει να ξεχνά ότι οι φορολογούμενοι, η τοπική και η κεντρική εξουσία, οι δωρητές, οι χορηγοί, οι εθελοντές, οι καταναλωτές, όλοι θέλουν να ξέρουν ότι τα χρήματά τους πιάνουν τόπο.
 - Αξιολόγηση: Η αξιολόγηση είναι απολύτως απαραίτητη. Ποσοτική ή ποιοτική⁴, η αξιολόγηση καταγράφει, διευκρινίζει, αποσαφηνίζει, εξηγεί τις ανάγκες του κοινού, βοηθά το μουσείο να βελτιώνει την ποιότητα της δουλειάς του, να θέτει στόχους, να προσελκύει νέους επισκέπτες, να βελτιώνει συνεχώς τις παροχές του έτσι που να δικαιώνει την ύπαρξη και τη χρηματοδότησή του. Εάν υποθέσουμε ότι τελικό προϊόν του μουσείου είναι η εμπειρία που αποκομίζει ο επισκέπτης, τότε η όλη δομή και η λειτουργία του μουσείου οφείλει να αντανakλάται στο προϊόν αυτό, να συμβάλει, δηλαδή, στον εμπλουτισμό της εμπειρίας του επισκέπτη⁵.

Και η εμπειρία αυτή δεν μπορεί ούτε να αρχίζει ούτε να τελειώνει στην πόρτα του μουσείου. Για παράδειγμα, δεν αρκεί τα παιδιά να περάσουν την πόρτα του μουσείου για να παρακολουθήσουν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα θα πρέπει να έχει συνδεθεί με το αναλυτικό σχολικό πρόγραμμα, θα πρέπει να έχει προηγηθεί συνεργασία με τον εκπαιδευτικό και να έχουν αποφασιστεί κάποιες δραστηριότητες για πριν την επίσκεψη, κατά την επίσκεψη και μετά την επίσκεψη. Θα πρέπει να παρέχεται στον εκπαιδευτικό το κατάλληλο υλικό, να του δίδονται οι δυνατότητες, εφόσον το επιθυμεί, να συντάξει το δικό του εκπαιδευτικό πρόγραμμα, να εκπονούνται projects που να προάγουν τη συνεργασία με άλλα σχολεία ή με άλλους οργανισμούς (μουσεία, βιβλιοθήκες, αρχεία) και να δημιουργούνται δεσμοί όχι μόνο σε τοπικό αλλά και σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο.

Το ίδιο το κτίριο του μουσείου είναι μέρος αναπόσπαστο της εμπειρίας, θετικής ή αρνητικής, του επισκέπτη? διαμορφώνει, δηλαδή, και αυτό το τελικό "προϊόν" του μουσείου. Λόγοι, όπως η

τοποθεσία, η πρόσβαση, η σύνδεση με τα μεταφορικά μέσα, η δυνατότητα στάθμευσης μπορεί να είναι καθοριστικοί για τον επισκέπτη. Το μουσείο μπορεί να στερηθεί έναν μελλοντικό επισκέπτη, εάν ο επισκέπτης αυτός αντιμετωπίσει κλειστές πόρτες, την αδιαφορία του προσωπικού, ανεπάρκεια στην εξυπηρέτηση. Η εξωτερική εικόνα του μουσείου πρέπει να είναι ελκυστική και το ίδιο ελκυστική να είναι η εσωτερική του εικόνα και οι παροχές του⁶. Τα τελευταία χρόνια μουσεία άλλαξαν την εικόνα ολόκληρης πόλης, όπως έγινε με το μουσείο Guggenheim στο Μπιλμπάο της Ισπανίας⁷.

Και το πιο φιλόδοξο marketing είναι καταδικασμένο σε αποτυχία, εάν το προσωπικό του μουσείου, είναι απρόθυμο να εκπληρώσει την αποστολή του, ανίκανο να συνεργαστεί με εθελοντές, δωρητές, διοικητικό συμβούλιο, κεντρική και τοπική εξουσία και αδιάφορο προς το κοινό του. Η επιλογή του προσωπικού έχει ζωτική σημασία για τη λειτουργία του μουσείου και δεν είναι καθόλου εύκολη, αφού το επάγγελμα του μουσειολόγου, ή άλλων ειδικοτήτων που απασχολούν τα μουσεία, δεν έχει ακόμη κατοχυρωθεί σε ένα αυστηρό επαγγελματικό πλαίσιο (Friedman, 2000).

Προσωπικό με κίνητρα δουλειάς και επαρκές marketing μπορεί να οδηγήσει το μουσείο και πέρα από τον τυπικό του ρόλο, όπως προσδιορίζεται από τον ορισμό του ICOM. Υπάρχουν μουσεία που με τις πρωτοβουλίες τους παρεμβαίνουν σε κοινωνικά θέματα, όπως ο ρατσισμός, η υγεία, η ανεργία, τα ναρκωτικά, η πρόωγη εγκυμοσύνη, η άμβλωση. Το σωστό marketing δεν αντιμετωπίζει το μουσείο ως ένα ελιτίστικο περιβάλλον που ενδιαφέρει πλούσιους και καλλιεργημένους ανθρώπους της μεσαίας τάξης και κυρίως λευκούς. Οργανώνει εξωτερικά προγράμματα (outreach programmes) και εκτός του μουσείου, σε ιδρύματα, νοσοκομεία, γηροκομεία, φυλακές, αναμορφωτήρια, αγροτικές δυσπρόσιτες περιοχές, δημιουργώντας ένα νέο κοινό και διαδραματίζοντας ένα σημαντικό κοινωνικό ρόλο.

Συμπερασματικά, το marketing στον εμπορικό τομέα μπορεί να χρησιμοποιήσει ανεπίτρεπτες μεθόδους προκειμένου να κερδίσει τον καταναλωτή. Στο μουσείο ωστόσο απαιτείται να εφαρμόσει τις στρατηγικές του με έναν άλλο τρόπο. Εδώ οφείλει να συνδράμει στην κατανόηση των αναγκών του κοινού και προκειμένου να τις ικανοποιήσει, να διατρέχει και να ελέγχει οριζόντια και κάθετα τη δομή και τις λειτουργίες του μουσείου, που θα πρέπει να κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση.

Η προσέγγιση που προτείνει το marketing πρέπει να είναι ολι-

στική, μακροπρόθεσμη, να μην αντίκειται στη σκοποθεσία του μουσείου και να μην εξαπατά το κοινό· να αποτελεί αξιόπιστο οδηγό και να επιτυγχάνει να συμπλέκει όλα τα στοιχεία του μουσείου ισορροπώντας τις εσωτερικές δομές της λειτουργίας του με την προς τα έξω μαρτυρία του. Οφείλει να μελετά τις τάσεις και τις πολιτιστικές αξίες της τοπικής κοινωνίας, τις δημογραφικές αλλαγές και να τις λαμβάνει υπ' όψιν του προκειμένου να καθορίσει την αποστολή του.

Υπάρχει ο κίνδυνος στο όνομα του εκδημοκρατισμού το marketing να υιοθετήσει τις τεχνικές της βιομηχανίας της Disneyland με προτάσεις, που χωρίς αμφιβολία, είναι πιο διασκεδαστικές, πιο εμπορικές, αλλά δεν έχουν αυθεντική ιστορική βάση και στερούνται βαθύτερου νοήματος.

Ο εκδημοκρατισμός ωστόσο επιβάλλει το άνοιγμα του μουσείου σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αποφυγή ιστορικών προκαταλήψεων, ανταπόκριση στα δικαιώματα των λιγότερο προνομιούχων πολιτών και σε κάθε άλλη μειονότητα. Το μουσείο καλείται να απευθυνθεί σε κάθε ένα άτομο χωριστά και να το ικανοποιήσει. Το marketing μπορεί να προσφέρει ακριβώς αυτή τη δυνατότητα (McLean, 1998).

Σημειώσεις

1. Βλέπε για το θέμα αυτό και πρόσφατα δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο. Ενδεικτικά αναφέρονται: Μαρίας Θέρμου, "Ξενάγηση για όσους δεν πρόλαβαν", εφ. *Το Βήμα*, 23 Ιανουαρίου 2000. Νίκου Ξυδάκη, "Δίψα για περισσότερους Γκρέκο...", εφ. *Η Καθημερινή*, 23 Ιανουαρίου 2000. Φώτη Απέργη, "Ο Γκρέκο ήταν μόνο μια πλάκα!", εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 20 Φεβρουαρίου 2000.

2. Θεσπίστηκε από τους Εργατικούς και ισχύει στην Αγγλία από τον Απρίλιο του 2000. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, όλοι οι τοπικοί οργανισμοί, ανάμεσά τους και τα μουσεία, είναι υποχρεωμένοι να αξιολογούν την προσφορά τους στην κοινωνία. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στο διαδίκτυο:

HYPERLINK <http://www.newham.gov.uk/bestvalue/year2toolkit/bvyr2.htm>
και www.newham.gov.uk/bestvalue/year2toolkit/bvyr2.htm

3. Για μεθόδους διεύρυνσης του κοινού και περιορισμού των παραγόντων που εμποδίζουν την είσοδό του στα μουσεία, βλέπε Dodd J. and Sandell R., *Building Bridges, Guidance for museums and galleries on developing new audiences*, Museums and Galleries Commission, London, 1998.

4. Η αξιολόγηση είναι από τις λειτουργίες του μουσείου που προβληματίζει ιδιαίτερα. Για την αξιολόγηση, βλέπε: Borum M., "The stages of eva-

luation", ed. Durbin G., *Developing exhibitions for lifelong learning*, The Stationery Office, London, 1996. Wright P., "The quality of visitors' experiences in art museums", ed. Vergo P., *The New Museology*, Reaktion Books, London, 1989. Κυρίως το τρίτο μέρος του βιβλίου *Museum, Media, Message* που έχει εκδοθεί από την Eilean Hooper-Greenhill και φέρει τον τίτλο, "Evaluating the communication process", Routledge, London, 1999, σελ. 189-293.

5. Η Fiona McLean (1998) στον τύπο του marketing, που αναφέρεται συχνά ως τα "Four P's" και τα οποία ορίζονται ως: product, price, place, promotion, θεωρεί ότι τη μεγαλύτερη σημασία έχει το πρώτο από αυτά, δηλαδή, το "προϊόν", αφού αυτό ανακλά ολόκληρο τον οργανισμό. Για να τονίσει μάλιστα το πόσο θετική θα πρέπει να είναι η εμπειρία του επισκέπτη προσθέτει τρία καινούργια P's (people, physical evidence, process) στο marketing, από τα οποία θεωρεί σπουδαιότερο το πρώτο, δηλαδή τους ανθρώπους, το κοινό.

6. Για την αντιμετώπιση του επισκέπτη του μουσείου ως "πελάτη", βλέπε Ματούλα Σκαλτσά, "Οι πελάτες των μουσείων: Τακτικές για την προσέλκυσή τους", *Για τη μουσειολογία και τον πολιτισμό*, Εκδόσεις Εντευκτηρίου, Θεσσαλονίκη, 1999, σελ. 117-128.

7. Για τα μουσεία που χαρακτηρίζονται ως αρχιτεκτονικά θαύματα και αποτελούν από μόνα τους αξιοθέατα, βλέπε: Π. Βαλασόπουλος, "Το τραύμα έγινε μουσείο", εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 16 Ιανουαρίου 2000. "Τα μουσεία του μέλλοντος", *Το άλλο Βήμα*, 23 Ιανουαρίου 2000. Δημήτρη Ρηγόπουλου, "Ένα μούλιτιπλεξ για τον υψηλό πολιτισμό", εφ. *Η Καθημερινή*, 6 Φεβρουαρίου 2000.

Βιβλιογραφία

- Ambrose T. and Paine C., «Some definitions of 'museum'», ed. Kavanagh G., *Museum Provision and Professionalism*, Routledge, London, 1994
- Ames P., «A challenge to modern museum management: meshing mission and market», ed. Moore K., *Museum Management*, Routledge, London, 2000.
- Απέργη Φ., «Ο Γκρέκο ήταν μόνο μια πλάκα!», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 20 Φεβρουαρίου 2000.
- Βαλασόπουλος Π., «Το τραύμα έγινε μουσείο», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 16 Ιανουαρίου 2000.
- Borum M., «The stages of evaluation», ed. Durbin G., *Developing exhibitions for lifelong learning*, *The Stationery Office*, London, 1996.
- Δαμανάκης Μ., *Η εκπαίδευση των παλινοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα, Διαπολιτισμική Προσέγγιση*, Δεύτερη ανατύπωση, Gutenberg-Διαπολιτισμική Παιδαγωγική, Αθήνα, 1998.
- Dodd J. and Sandell R., *Building Bridges, Guidance for museums and galleries on developing new audiences*, Museums and Galleries Commission, London, 1998.

- Fopp M. A., *Managing Museums and Galleries*, Routledge, London, 1997.
- Fraser A., *Οι Τσιγγάνοι*, Μετάφραση Γιάννα Σκαρβέλη, Οδυσσέας, Αθήνα, 1998.
- Friedman R., «Museum people. The special problems of personnel management in museums and historical agencies», ed. Moore K., *Museum Management*, Routledge, London, 2000.
- Handy C., *Understanding Organizations*, Penguin Books, Harmondsworth, 1993
- Harney A., «Money changes in the Temple? Museums and the financial mission», ed. Moore K., *Museum Management*, Routledge, London, 2000.
- Hooper-Greenhill E., (ed.) *Museum, Media, Message*, Routledge, London, 1999
- Θέρμου Μ., «Ξενάγηση για όσους δεν πρόλαβαν», εφ. *Το Βήμα*, 23 Ιανουαρίου 2000.
- Kakourou Chroni G., «Educational Programme for Gypsies», *GEM News*, Group for Education in Museums, No 79, Autumn 2000, 9.
- Kakourou Chroni G., «Art's not all Greek to those with learning difficulties», *GEM News*, Group for Education in Museums, No 80, Winter 2001, 80.
- Kawashima N., *Museum Management in a Time of Change*, University of Warwick, Centre for the Study of Cultural Policy, School of Theatre Studies, Warwick, 1997.
- Lewis P., «Museums and marketing», ed. Moore K., *Museum Management*, Routledge, London, 2000.
- Μανδηλαράς Φ., *Ο Μεγάλος Ίσκιος και οι Τσιγγάνοι*, Δίκτυο DROM, Γιατροί του κόσμου, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1999
- McLean F., *Marketing the Museum*, Routledge, London, 1998.
- Moore K., «Introduction: museum management», ed. Moore K., *Museum Management*, Routledge, London, 2000.
- Ξυδάκη Ν., «Δίψα για περισσότερους Γκρέκο...», εφ. *Η Καθημερινή*, 23 Ιανουαρίου 2000.
- Paton N., «A tough act to follow», *Museums Journal*, February 1996, 30-31.
- Ρηγόπουλου Δ., «Ένα μούλτιπλεξ για τον υψηλό πολιτισμό», εφ. *Η Καθημερινή*, 6 Φεβρουαρίου 2000.
- Σκαλτσά Μ., *Για τη μουσειολογία και τον πολιτισμό*, Εκδόσεις Εντευκτηρίου, Θεσσαλονίκη, 1999.
- Stam D. C., «The informed muse: the implications of 'The New Museology' for museum practice», *Museum Management and Curatorship*, 12, 1993, 276-283
- Τσιάκαλος Γ., *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Vize R., «Good, better, best», *Museums Journal*, 43, August 1999, 39-41
- Wright P., «The quality of visitors' experiences in art museums», ed. Vergo P., *The New Museology*, Reaktion Books, London, 1989.

«Ποίηση» και αυτονομία

Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή*

Περίληψη

Το ανθρώπινο υποκείμενο έχει να επιλέξει ανάμεσα στην αναγκαιότητα και στην υπαρκτική του ελευθερία. Καθεμιά από τις δύο επιλογές συνοδεύεται από συγκεκριμένες παραδοχές και πρακτικές στο χώρο της οντολογίας, της πολιτικής και της γλωσσικής σημαντικής. Η πρώτη εκβάλλει σε οντολογικό μονισμό, ντετερμινιστικές παραμυθίες, πολιτική ετερονομία, πρόκριση του κριτηρίου της κοινωνικής λειτουργικότητας και υπαρκτική εμμένεια, ενώ η γλώσσα έρχεται, με τη σειρά της, να υποστηρίξει τη φαντασίωση. Στη δεύτερη περίπτωση, μιλούμε για ένα ποιητικό υποκείμενο, δηλαδή, για ένα υποκείμενο που καταφέρει να αυτονομηθεί από κάθε προκαθορισμό και στατικότητα. Χαρακτηριστικά του είναι η απροσδιοριστία και η πρισματικότητα που ακουμπούν σε μια γλωσσική έκφραση ανοιχτή, σε ένα νόημα διαρκώς αναθεμελιούμενο, το οποίο εν τέλει οδηγεί στη διαρκή αναθεμελίωση του ίδιου του υποκειμένου που το εκφέρει.

Εισαγωγή

Ο άνθρωπος διαμορφώνεται σε υποκείμενο από τη στιγμή που συμμετέχει στη διαδικασία κοινωνικής θέσμησης του νοήματος. Η πρόταση αυτή μπορεί να διαβαστεί σε δύο επίπεδα. Ο άνθρωπος, ως όρος μιας κοινωνικοποιημένης υποκειμενοποίησης, είναι εκείνος που αναλαμβάνει τη θέσμηση του νοήματος και αυτή η διαδικασία είναι εκείνη που εν τέλει τον διαμορφώνει σε υποκείμενο. Ο

* Διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

άνθρωπος δημιουργός και δημιουργούμενος, ή, με πιο τεχνικούς όρους, παραγωγός και προϊόν ταυτόχρονα. Ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα ανάγνωσης της παραπάνω φράσης, παρεμβάλλεται επίσης το ζήτημα της χρονικότητας, που είναι και αυτό προς εξέταση.

1. Αναγκαιότητα

1.1. Οντολογικός μονισμός

Ο άνθρωπος γίνεται δημιουργός πολιτισμού και αναδημιουργείται ο ίδιος χάρη στην ικανότητά του να συγκροτεί «κεντρικές φαντασιακές σημασίες»¹. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει όμως κάποιες προηγούμενες παραδοχές. Καταρχήν, ότι είμαστε έτοιμοι να υπερβούμε τον οντολογικό μονισμό που μας υποχρέωνε να επιλέξουμε ανάμεσα στην ιδεολογία και στις υλικές συνθήκες. Η ιδεολογία ως εργαλείο εξαπάτησης στα χέρια των επιτήδειων, για να επικαλύψει το πράγματι πρότερο που είναι οι υλικές σχέσεις², ή η ιδεολογία ως σύνοψη των κινήτρων, των στόχων και των ιδεωδών που (πρέπει να) καθοδηγούν τη ζωή μας άσχετα με τις υλικές συνθήκες³. Στην πραγματικότητα η εμμονή σε έναν τέτοιο μονισμό μας υποχρεώνει να επιλέξουμε ανάμεσα στην ανάγκη και σε μια ψευδή ελευθερία. Ή προέχουν οι ανάγκες μας ως βιολογικών ατόμων ή προέχει μια ελευθερία που μεταβάλλεται και αυτή, εφόσον παίρνει τη μορφή συστήματος (πρέπει να), σε αναγκαιότητα⁴.

1.2. Ντετερμινισμός

Και έπειτα προϋποτίθεται να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν σημασίες που συνυπάρχουν με τις άμεσα βιωμένες σημασίες, τις οποίες και ξεπερνούν στο ίδιο το σημασιακό πεδίο. Πιο απλά, υπάρχουν σημασίες που νοηματοδοτούνται κατά τρόπο που δεν υποτάσσεται στη λογική μιας αιτιακής διαδικασίας, αυτής που είναι κυρίαρχη όσον αφορά τις «πραγματικά και άμεσα» βιωμένες σημασίες, και άρα το νόημά τους παραμένει σταθερά ανοιχτό και υποκειμένο σε διαρκή τροποποίηση. Ένας αναπροσανατολισμός που επιτρέπει κάθε φορά την ανάδυση ενός νέου νοήματος. Αυτή τους η ανοιχτότητα είναι κατ' επέκταση η ιδιότητα που εκβάλλει στην ανοιχτότητα της υποκειμενοποιητικής διαδικασίας. Η πρώτα-

ση «ο άνθρωπος διαμορφώνεται σε υποκείμενο διαμορφώνοντας συγχρόνως τη σημασία», σημαίνει εν τέλει ότι ο άνθρωπος υπόκειται σε διαρκή υπαρκτική ανα-θεμελίωση, παραμένει ανοιχτός στο νόημα και εξασφαλίζει έτσι και την πολυ-σημαντότητα του τελευταίου. Τότε, η δυνατότητα λογικής κατανόησης του παρελθόντος γίνεται αμφισβητήσιμη εγγελιανή πανουργία, το ίδιο και η δυνατότητα λογικής πρόβλεψης του μέλλοντος, μαρξιστική προέκταση.

Είναι ο «παίζων»⁵ και «ειρωνευτής» Σωκράτης που έρχεται να ανατρέψει αυτές τις βολικές ντετερμινιστικές βεβαιότητες. Εισάγοντας στην προβληματική το «ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα», εισάγει την πιθανότητα της άγνοιας που καλύπτει και τους τρεις χρόνους: το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Τίποτα δεν είναι δεδομένο, γιατί ο άνθρωπος δημιουργεί αενάως το νόημα και ο ίδιος ανα-δημιουργείται αενάως μέσα σε αυτό. Το παιχνίδι που παίζεται δεν είναι δυιστικό: νόημα ή μη νόημα, με άλλα λόγια, ή τάξη ή αταξία. Ή αποδίδουμε στο νόημα ένα συγκεκριμένο, κλειστό περιεχόμενο (τάξη) ή γλιστράμε στην αταξία. Αν έτσι τεθεί το πρόβλημα, τότε αντιμετωπίζουμε τη θέσμιση της σημασίας και την υποκειμενοποιητική διαδικασία, άρα και τους εαυτούς μας, ως μηχανιστικές πραγματικότητες. Όπως σε σχέση με το νόημα, ό,τι δεν είναι λογικό, είναι ά-λογο, έτσι και στην κοινωνία, ό,τι δεν είναι λειτουργικό, είναι το λιγότερο άνωφelo και το πιο πολύ επικίνδυνο⁶.

Αυτό σημαίνει ότι βρισκόμαστε παγιδευμένοι σε έναν (τεχνικό ή τεχνοκρατικό) Λόγο⁷ που, στο όνομα του Λόγου, μας θωρακίζει σε νοητικές βεβαιότητες για τον κόσμο, την ιστορία και τον άνθρωπο. Όλα είναι προ-τυπωμένα, προ-καθορισμένα και άρα ιερά, ενώ οποιαδήποτε αμφισβήτηση συνιστά ανατροπή. Εκείνο βέβαια που στην πραγματικότητα ανατρέπεται, είναι απλώς η λειτουργικότητα του ορθολογικά οργανωμένου κόσμου. Η δυνατότητα υπέρβασης αυτού του τεχνοκρατικού με μεταφυσικές αξιώσεις Λόγου, χωρίς όμως, από την άλλη, να υποκύψουμε σε έναν άλογο μυστικισμό, αυτό είναι το ζητούμενο.

1.3. Πολιτική ετερονομία

Να προσθέσουμε εδώ ότι η διαρκής επανανακάλυψη και επαναβεβαίωση του νοήματος συνδέεται και με το πρόταγμα της αυτονομίας, αυτονομία που, αν στο νοηματικό πεδίο επιτευχθεί, μετακυλιέται και στο πολιτικό. Έτσι, και το υποκείμενο που επιχειρεί

αυτή τη συνεχή επαναβεβαίωση και η κοινωνία που αποδέχεται την αμφισβήτησή της, εφόσον και η δική της θεμελίωση τίθεται σε αμφισβήτηση μέσα στην ίδια διαδικασία, βιώνουν την αυτονομία. Μεταγράφοντας την πιο πάνω διατύπωση με όρους πολιτικούς, θα λέγαμε ότι η αναδημιουργία του νοήματος που προϋποθέτει τη συμμετοχή του ανθρώπινου υποκειμένου, αποκλείει την αναγωγή σε εξωνθρώπινους, μεταφυσικά ή ορθολογικά κατοχυρωμένους παράγοντες και άρα την αναγκαστική εξάρτησή μας από παράγοντες που αφητηριακά και κυρίως ουσιαστικά (στο επίπεδο της ουσίας) μας υπερβαίνουν.

Η αναγκαιότητα άλλωστε, για την οποία κιόλας κάναμε νύξη, σημαίνει ακριβώς αυτό. Την ύπαρξη μιας προϋποθετικής αρχής που τοποθετείται πέραν-του-ανθρώπου, έστω και αν δεν τον διαστέλλει από το ενικό σύμπαν που αυτή συγκροτεί και εγγυάται. Είτε την ονομάσουμε λογικότητα ή νομοτέλεια ή όπως αλλιώς, η αρχή αυτή (πάντα έλλογης υφής) παίρνει τον αξιωματικό χαρακτήρα μιας ανθρωπολογικής σταθεράς, η οποία καταφέρνει βέβαια να αποκλείσει τις συγκρούσεις που απειλούν τη συνέχιση ή τη διαιώνιση του κοινωνικού σχηματισμού μέσα στον οποίο διαθλάται το ανθρώπινο υποκείμενο. Όμως, από την άλλη, αρνείται να συναινέσει, και κυρίως να συντελέσει, στην ίδια της την υπέρβαση, αποτελώντας έτσι ένα αποφασιστικό και απαράβατο όριο για την ανθρώπινη «δεινότητα». Ο κόσμος και ο άνθρωπος βρίσκονται έτσι σε μια κατάσταση αιώνιας «πτωτικότητας».

1.4. Κοινωνική λειτουργικότητα

Με αυτόν τον τρόπο, εκείνο που διαιωνίζεται είναι η λειτουργικότητα ενός παρόντος, δηλαδή η απόπειρα να λειτουργήσει η ζωή μέσα στον περιορισμό της πεπερασμένης διάρκειας (και εδώ εισβάλλει το πρόβλημα του ανθρώπινου χρόνου). Η ανθρώπινη συμβίωση, βασισμένη σε νόμους και κοινωνικά συμβόλαια, εξαντικειμενοποιεί την οποιαδήποτε ετερότητα προς την κατεύθυνση της επιβίωσης μιας διηνεκούς ενθαδικότητας⁸. Πιο απλά, η κοινωνία λειτουργεί ως ένα αρραγές σχήμα που αναπαράγει διαρκώς το μονοσήμαντο μιας πάγιας αλλά αποτελεσματικής δόμησης, η οποία εξασφαλίζει στον άνθρωπο μια ελευθερία υπό όρους. Είναι μια κοινωνία που, προσφέροντας ως αντάλλαγμα αυτήν την εύθραστη ελευθερία, επιχειρεί να στραγγαλίσει, την ποιητική παρουσία του δρώντος ανθρώπινου υποκειμένου.

Δηλώθηκε κιόλας υπαινικτικά ότι, όταν η αλήθεια μετατοπίζεται

στη λειτουργικότητα, στην ουσία εκπορεύεται από μια αυτονομημένη, δηλαδή κλειστή και οριστική λογική και άρα αυτήν προσδιορίζει εκ των προτέρων ως εγγύησή της. Εμφανίζονται τότε και οι άνθρωποι που έρχονται να αποκωδικοποιήσουν αυτήν τη λογική ως αυθεντικοί διερμηνευτές της⁹. Άλλωστε, αν το νόημα παγιωθεί, και εφόσον αποκλείεται η επικοινωνία με τους άλλους για τον καθορισμό του, τότε η μόνη σχέση που μπορώ να έχω μαζί τους είναι ή εκείνη του κυρίαρχου ή εκείνη του κυριαρχούμενου. Αν δεν μπορώ να αναθεωρώ διαρκώς τις σχέσεις μου με τον κόσμο και κυρίως τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύω την ύπαρξή μου, τότε εναποθέτω την ασφάλειά μου σε έναν προκαθορισμό που παίρνει τη μορφή και της πολιτικής ετερονομίας. Το νόημα είναι «άλλο» και βέβαια εκπορεύεται από τους «άλλους». Θα μπορούσα βέβαια να είμαι και εγώ που το δημιουργώ, εφόσον η *ratio* μου μπορεί να μου προσφέρει αυτήν τη δυνατότητα, αλλά είμαι εγώ ο ίδιος, και μάλιστα με την ιδιότητά μου του *homo rationalis*, που απεμπολώ αυτό μου το δικαίωμα. Πιο απλά, αποδέχομαι και την ετερονομία ως πανουργία του Λόγου, του δικού μου Λόγου.

Σχετίζεται λοιπόν άμεσα το ζητούμενο της λειτουργικότητας με μια απαίτηση κυριαρχίας επί του κοινωνικού χώρου, η οποία μπορεί στις οριακές της συνέπειες να υποστηρίξει την εμφάνιση ενός γενικευμένου ολοκληρωτισμού. Το υποκείμενο αντιμετωπίζει τα πράγματα και τους άλλους ως αντι-κείμενα, με τη διπλή έννοια της λέξης: ως έναντι και εναντίους του. Τότε, κάθε δράση συγκροτείται με βάση ένα εμμενές υποκείμενο του οποίου οι προσπάθειες κατατείνουν στον έλεγχο του εξωτερικού (και του κοινωνικού) κόσμου¹⁰.

1.5. Υπαρκτική εμμένεια

Η προ-ύπαρξη μιας αιτιώδους αρχής εκπόρευσης της ελευθερίας, αναφέρει εξάλλου την ελευθερία όχι στη δράση αλλά στη στατικότητα του είναι. Ως απώτερος στόχος ορίζεται μια καθησυχαστική εμμένεια, στο ανθρώπινο ή στο κοινωνικό επίπεδο, που τροποποιείται μέσα στα ίδια της τα όρια, αποφεύγοντας όμως να εκτεθεί σε ριζική αναθεμελίωση, η οποία θα προϋπέθετε καταρχήν την άρση της οικουμενικής αξίωσης της υπερ-κείμενης αρχής που την ορίζει. Θέλω να πω, άρση του Λόγου, με την έννοια μιας ατομικής διανοητικής ικανότητας, μονοσήμαντης εκδήλωσης.

Πάντως σε αυτήν την εκδοχή την οποία περιγράψαμε, όχι μόνο η εκπόρευση αλλά και το τέλος (=ο σκοπός) του κόσμου τοποθετείται έξω από αυτόν και βέβαια έξω από τον άνθρωπο και

τον ανθρώπινο χρόνο, σε μια σωτήρια δεύτερη έλευση ή σε μια νομοτελειακά προσδιορισμένη ιδανική (αταξική) κοινωνία. Ο επιθυμητός δηλαδή προορισμός αποκτά εσχατολογική διάσταση και η βίωσή του καταλήγει να διέρχεται μέσα από την εκμηδένιση της ανθρώπινης ύπαρξης. Είναι υπόθεση κοινωνικής εντελέχειας να προσδιοριστούν οι συνιστώσες αυτού του «παραδείσου», που μπορεί να εκτείνονται από τον εποπτειακό βίο, τη θεωρία της ιερότητας του όντος, έως το μεσσιανικό τέλος του κόσμου.

Τότε, μία μόνο δυνατότητα διανοίγεται: η παράδοση στην παροντικότητα, η ανάληψη του παρόντος μέσα στο ίδιο το παρόν. Όποιο εσχατολογικό όραμα και αν επιστρατευθεί, μοναδική πραγματικότητα παραμένει η έκπτωση του όντος στη φαινομενικότητα, η διασπορά του σε ιστορικές στιγμές που έχουν ως σύνορο την ιστορικότητα του κόσμου, δηλαδή τη χρονική του περατότητα. Η ιστορία είναι τότε μια ψευδαίσθηση, μια προσποίηση χρονικότητας, αφού το παρόν είναι πάντοτε συντελεσμένο και τα περιθώρια της δράσης περιορίζονται ασφυκτικά. Το είναι αναλαμβάνεται δεσμευτικά από το μη είναι, χωρίς τη δυνατότητα μιας αντεπίστροφης δράσης, κυρίως χωρίς το είναι να διαθέτει την απαιτούμενη ετοιμότητα, δηλαδή την ελευθερία, γι' αυτήν την οριστική παραίτηση. Η ετοιμότητα ισοδυναμεί εδώ με το πάθος/πάθημα μιας υπαρκτικής περιπέτειας και άρα με μια βαθύτατη τραγικότητα. Αν όμως η ετοιμότητα απουσιάζει, τότε δεν υφίσταται και επιλογή, αλλά μόνο μια αναπότρεπτη αναγκαιότητα: η κυριαρχία της φύσης έναντι της ελευθερίας. Το ιδανικό αναγορεύεται έτσι ανυπόστατο και συρρικνώνεται σε δεοντολογία, αναγκαία άλλωστε μέσα σε έναν κόσμο του οποίου οντολογική αναγωγή είναι το μηδέν.

1.6. Η ομιλούσα σιωπή

Επιπλέον, στην ίδια εκδοχή, ο κοινωνικός χώρος επεξεργάζεται μια γλωσσική σημαντική, η οποία υποστηρίζει αυτούς τους ψευδαισθητικούς μηχανισμούς. Η γλώσσα γίνεται το ίδιο παράλογη με το νόημα που εκφράζει, δεν εικονίζει την εμπειρία του υπαρκτού, αλλά το α-νόητο μιας φαντασίωσης, της παρούσας φαντασίωσης, και έτσι και η ίδια καταργείται αλλά και το γλωσσικό της σημαίνον. Τότε, η γλώσσα χάνει την αφετηριακή της λειτουργία, που είναι η εικονογράφηση μιας καταρχήν κοινωνούμενης πραγματικότητας, και μετατοπίζεται στο πεδίο μιας ομιλούσας σιωπής. Η γλώσσα γίνεται σύστημα και ως τέτοιο ενδιαφέρει και μελετάται¹¹. Ως μια βαθύτερη δομή (ουσία, θα μπορούσαμε να πούμε), αφού μόνο

έτσι μπορούν να προσδιοριστούν κανόνες που να υπακούουν σε μια αυστηρή λογική, η οποία να αποκλείει τη γλωσσική ετερότητα και την πολυσημία, επειδή αυτά είναι στοιχεία που παραμένουν ανυπότακτα στην προδιαγεγραμμένη μετρήσιμη εκτίμησή τους. Όπως και στην κοινωνική θέσμιση, οποιαδήποτε «απόκλιση» από έναν απολύτως ελέγξιμο Λόγο ή αφομοιώνεται ή πατάσσεται.

2. Υπαρκτική ελευθερία

2.1. Το απροκαθόριστο της ελευθερίας

Η ελευθερία, αντίθετα, συνιστά χωρίς όρους απαλλαγή από οποιαδήποτε δέσμευση προκαθορισμού, και κατ' επέκταση παραίτηση από την απαίτηση μονιμότητας του απλώς λειτουργικού. Σε αυτήν την προοπτική, διαρρηγνύεται το κλειστό σύμπαν της μιας υπερ-δομής και αναδύεται η δυνατότητα υπέρβασής του. Η στατικότητα του μηχανιστικά λειτουργικού δίνει τη θέση της στην αυτόβουλη επιλογή. Τότε, το νόημα επενδύεται στη δημιουργική μεταποίηση του κόσμου και του υποκειμένου που την επιχειρεί, ενώ το α-νόητο μοιάζει να είναι αυτό που ακυρώνει την προτεραιότητα της δράσης και την εγκλωβίζει στην απaráβατη νομοτέλεια ενός προκαθορισμού. Η ορθολογικότητα του φυσικού και του ιστορικού κόσμου δεν υφίσταται επομένως *a priori*, ούτε ακουμπά σε μια απaráβατη Πρόνοια, που και τα δυο θα ήσαν εν τέλει ένας «ολοκληρωτικός» ανορθολογισμός, δηλαδή μια πολιτική ετερονομία. Αλλά είναι ο ανθρώπινος στοχασμός (δεν λέω η λογική) και ανα-στοχασμός που μας απαλλάσει από αυτήν την επιβεβλημένη ορθολογικότητα και μας οδηγεί σε μια άλλη, ανοιχτή σε έλεγχο και άρα πάντα ανολοκληρή και αντι-ολοκληρωτική.

Αλλιώς ειπωμένο, η ανθρώπινη δράση έχει τώρα ως προτεραιότητα να συνοψίσει όλες τις πιθανές διαδρομές προς την κατεύθυνση της ελευθερίας. Και να σημειώσουμε βέβαια ότι και σε αυτήν την περίπτωση ελλοχεύει ένας κίνδυνος: να προκριθεί ένας ιδεολογικός πλουραλισμός και ένας σχετικισμός απόψεων, φαινόμενα που και τα δυο ανταποκρίνονται στον καταναλωτικό χαρακτήρα της κοινωνίας μας η οποία *de facto* ευνοεί την ελεγχόμενη πολλαπλότητα, αγαθών και ιδεών. Από την «αστική» πρακτική της συσσώρευσης που είναι επακόλουθη της μονοσήμαντης λογικότητας, στη μεταμοντέρνα πρακτική της κατανάλωσης, την οποία υποστηρίζει ο κατακερματισμός του νοήματος¹².

Το ζητούμενο όμως είναι άλλο. Και αυτό ορίζεται ως εθελούσια έξοδος από την ατομοκεντρική νοητική βεβαιότητα και ως διάνοιξη στην απροσδιοριστία¹³. Τότε, το υπαρκτό ταυτίζεται με την υπέρβαση της ομοειδίας και της υπαρκτικής αυτοτέλειας και την αποκάλυψη μιας υποστατικής ετερότητας, που μόνη αυτή μπορεί να οδηγήσει σε αυθυπερβατική δυνατότητα και άρα σε ελευθερία. Με αυτό μόνο το κριτήριο μπορεί να μετρηθεί πόσο το υποκείμενο είναι απλώς ένα βιολογικό άτομο και ποιο τελικά είναι το περιθώριο της ελευθερίας του.

2.2. Περιπέτεια και παιχνίδι

Ίσως βέβαια μια τέτοια εκδοχή του οντολογικού θεμελίου της ανθρώπινης ελευθερίας αποκλείει την αναγκαία αλλά πάντως συμβατική κοινωνική συνοχή την οποία εξασφάλιζε η μετατροπή του ήθους σε ηθική και του αθανατισμού σε μηχανιστική λειτουργικότητα. Το υποκείμενο συναινεί να εισέλθει σε μια περιπέτεια, διαρκή δηλαδή ακροβασία ανάμεσα στην εκστατικότητα και τον νευρωτικό αυτοεγκλεισμό. Αποδέχεται ότι η ανθρώπινη ταυτότητα δε βρίσκεται εκ των προτέρων χαραγμένη σε κάποιον ουσιακό καθορισμό, αλλά βεβαιώνεται κάθε στιγμή ως προνόμιο και ως τραγικότητα. Τραγικότητα, μια και η αποτυχία είναι και αυτή ένα ενδεχόμενο. Η επιλογή της μονοτροπίας καθηλώνει τον άνθρωπο στην εμμενή του ατομικότητα, ενώ η επιλογή της αυθυπερβάσης τον φέρει έξω από τα δεσμά μιας, έστω έλλογης, αναγκαιότητας.

Είναι κάτι τέτοιο για το ανθρώπινο υποκείμενο, όπως το είπαμε κιάλας, μια περιπέτεια. Ταυτόχρονα, είναι και ένα παιχνίδι, κυρίως εξαιτίας της ανιδιοτέλειας που το χαρακτηρίζει¹⁴. Κανένας υπο-λογισμός, κανένας ωφελιμισμός, μόνο η γοητεία της απροσδιοριστίας, της μη περίφραξης του νόηματος¹⁵. Και επιπλέον —να το τονίσουμε— το ίδιο γεγονός συνιστά εν τέλει και πολιτική τομή. Η άρση της μηχανιστικής λειτουργικότητας, που θα πει της σημασιακής στατικότητας, συνοδεύεται και από διαρκή αναστοχασμό για τον εαυτό μας, την κοινωνία και τον κόσμο και αυτό αποτελεί πολιτική δράση, την κατεξοχήν πολιτική δράση.

2.3. Γλωσσικός μετα-λόγος

Η γλώσσα που περιγράφει τη χωρίς όρους ανθρώπινη ελευθερία, δεν είναι πια απλώς ένας χρηστικός κώδικας έλλογης συγκρότησης που οριστικοποιεί ένα νόημα προς την κατεύθυνση ενός λειτουργικού *con-sensus*. Ούτε καν το εργαλείο συγκρότησης

ενός αυτοαναφορικού φιλοσοφικού συστήματος ή το εργαλείο μιας αυτοανακλαστικής φαντασίας που κινητοποιεί τη λογοτεχνική δημιουργία. Αλλά βρίσκει το αρχιμήδειο σημείο που της επιτρέπει να συντονιστεί με έναν μετα-λόγο (λόγο δηλαδή που αίρεται πάνω από τη ρητή κατάδειξη λογικο-συντακτικής τεκμηρίωσης) διαρκώς αναθεμελιούμενο, επειδή παραπέμπει στη αινιγματικότητα ενός συνεχούς «γίγνεσθαι» που βεβαιώνεται δια της προσωπικής παρέμβασης στο χώρο εκτύλιξης του νοήματος.

Είναι η διάσταση της γλώσσας ως συμβόλου, ως σημείου δηλαδή στο οποίο συν-βάλλονται σχέσεις γνωστικής αμεσότητας που προϋποτίθενται της εν-νοήματι-χρήσης του, όπως το εκδέχεται ο Wittgenstein. Σε αυτήν την περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με μια απομάκρυνση από τη γλώσσα, επομένως και από τον κόσμο (στο βαθμό που «τα όρια της γλώσσας μου σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου»¹⁶), που ισοδυναμεί με μια πραγματική επιστροφή του Λόγου. Να μιλάς παραπέμποντας στο πραγμασιδές¹⁷ μιας βιωμένης εμπειρίας, αυτή είναι η μοναδική δυνατότητα που ανοίγεται στο Λόγο, να αναγνωρίζει τα πράγματα και συγχρόνως να τα υπερβαίνει, υπερβαίνοντας ταυτόχρονα και τον ίδιο του τον εαυτό, επιστρέφοντας έτσι άφοβα (ποθώντας να επιστρέψει) σε εκείνο το κάτι (όχι πια στο μηδέν) από το οποίο καταγωγικά αποσπάστηκε.

Σε αυτήν την περίπτωση, δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν αυθεντίες. Πρόσωπα δηλαδή που δηλώνουν πως είναι επιφορτισμένα να ερμηνεύουν το Λόγο, ενώ στην πραγματικότητα απλώς προσαρμόζουν το ήθος του στη χρηστικότητα και στον ωφελιμισμό που ταιριάζει σε έναν κώδικα επικοινωνίας, αφαιρώντας του έτσι κάθε στοιχείο «μαγείας» που διαθέτει¹⁸. Και τι σημαίνει αυτή η μαγεία; Σημαίνει πολύ απλά ότι η γλώσσα είναι το προνομιακό πεδίο όπου ο άνθρωπος συναινεί να εγκαταλείψει το εγώ του, την προτύπωση νοήματος που φέρει μέσα του, προκειμένου να προσεγγίσει το Νόημα, πράγμα που σημαίνει να προσεγγίσει μια άλλη διάταξη ή, καλύτερα, έναν άλλο κόσμο, μέσα στον οποίο μπορεί να υπάρξει η έκπληξη της ταυτόχρονης παρουσίας των αντιθέτων¹⁹. Να φωτίσει έτσι τον σκοτεινό Ηράκλειτο που μιλά για ισορροπία των αντιθετικών ποιότητων του κόσμου²⁰ και για κρυμμένη αρμονία, ανώτερη από τη φανερή²¹.

2.4. Πρισματικότητα

Κατ' επέκταση, η σχέση του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους και με τον κόσμο, παύει να στηρίζεται στην εργαλειακή δράση, η οποία στοχεύει στην παραγωγή, κατεξοχήν χώρο συντή-

ρησης της απόστασης και της πολεμικής ανάμεσα στο υπο-κείμενο και στο αντι-κείμενο, αλλά μεταφέρεται στο πεδίο του νοήματος²². Εκεί ο άνθρωπος εγκαταλείπει το εγώ του, πράγμα που σημαίνει ότι διασπά το πρόσωπό του και το μεταβάλλει σε πρισματικότητα. Ότι δεν υποκύπτει στην ασφάλεια μια μόνιμης διάταξης, μιας πάγιας ουσίας, αλλά αφήνεται στην πολυπλοκότητα των σχέσεων που τον καθορίζουν. Η ακροβασία συνίσταται στη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να ερμηνεύσει την πολυδιάσπαση του προσώπου του όχι ως πολυδιάσπαση λειτουργιών, που θα πει ρόλων, γιατί σε αυτήν την περίπτωση πρόκειται απλώς για προσωπεία (personae), που εν τέλει εξαλείφουν το ίδιο το πρόσωπο, αφού το αφήνουν έρμαιο της ανωνυμίας απρόσωπων ρυθμιστικών δομών και ολοκληρωτικών μηχανισμών. Η πολυδιάσπαση του προσώπου οφείλει λοιπόν, να ερμηνευθεί ως συντριβή και απώλεια του εγώ, ως ένα συνεχές πένθος, διά του οποίου διέρχεται η επανανακάλυψη του νοήματος και η επανανακάλυψή μου μέσω αυτού.

Ταυτόχρονα, ο άνθρωπος, αποδεδειγμένος από ιστορικοιστικές βεβαιότητες που θέτουν ως προϋπόθεση της γενικής ευδαιμονίας την αλλαγή των υλικών συνθηκών, μένει μόνος υπεύθυνος για την επιδιωκόμενη μεταβολή. Σε αυτήν την περίπτωση, η λύση μετατίθεται στη συν-εννόηση και στον συν-τονισμό αυτόνομων ανθρώπινων υποκειμένων, που δημιουργούν το νόημα για να νοηματοδοτήσουν με αυτό το βίο τους και την πολιτική πράξη. Να φέρονται προς το νόημα τοποθετούμενοι στο πεδίο του άλλου. Είναι περισσότερο κάτι τέτοιο μια πράξη υπαρκτικής ανα-θεμελίωσης και λιγότερο γνωσιοθεωρητικής κατανόησης.

Να σημειώσουμε άλλωστε ότι από το Διαφωτισμό κιόλας η γνωσιοθεωρία έρχεται να αντικαταστήσει τη μεταφυσική²³. Μοιάζει πιο βολικό να κατανοήσω βασισμένος σε λεξιλογικούς, γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, να κατανοήσω τη δομή και την άρθρωση του νοήματος, χωρίς να με ενδιαφέρει το νόημα καθεαυτό στην απροσδιοριστία και στην πολυσημία του. Μοιάζει συγχρόνως πιο βολικό να σπρώξω τη μεταφυσική στο χώρο μιας προβλέψιμης επιστημολογίας, εφόσον και από αυτήν αρκεί η κατανόηση της υπόθεσης εργασίας και η άρθρωση του επιχειρήματος (η μεταφυσική γίνεται έτσι ένα σύστημα ιδεών με ορισμένη κοινωνική λειτουργία), ενώ παραμένει ανοιχτό το ερώτημα της υπαρκτικής αλήθειας του ανθρώπου.

Συμπεράσματα

Η υπέρβαση του αδιεξόδου μπορεί να είναι η εκδοχή ενός υποκειμένου ποιητικής δράσης και ο κίνδυνος μπορεί να είναι η υποκατάσταση μιας μεταφυσικής αρχής από έναν άνθρωπο που έχει οικειοποιηθεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεότητας: τη δημιουργική δύναμη. Ένας ανθρωποκεντρισμός που, αν συνδυαστεί με την πίστη στις απεριόριστες δυνάμεις της αυτονομημένης ανθρώπινης λογικής, μπορεί να οδηγήσει σε πιο αυστηρό και απόλυτο αυταρχισμό από εκείνον που ήταν σε θέση να μας επιβάλει ένας Θεός κομμένος και ραμμένος στα μέτρα του ανθρώπου. Είναι μόνο ένα αναποδογύρισμα (από έναν εξωτερικό καθορισμό σε έναν, εξίσου δεσμευτικό, εσωτερικό), που όμως συντηρεί τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες της ετερονομίας²⁴.

Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα πανίσχυρο υπερ-υποκειμένο που αναλαμβάνει να παραμερίσει προς όφελός του την κυριαρχία οποιασδήποτε άλλης μεταφυσικής αρχής, εφόσον, επιπλέον, ως ανθρώπινο υποκείμενο νομιμοποιείται, ευρισκόμενο στο απυρόβλητο κάθε κριτικής²⁵. Το στοιχείο όμως που διαφοροποιεί αυτό το υποκείμενο ως προς την εκδοχή που παρουσιάζουμε εδώ, είναι ότι είναι μεν ανθρώπινο, είναι όμως και εξωκοινωνικό. Και αυτό γιατί η αναφορά του δεν είναι ο κοινωνικός χώρος, ένας ενδοκοινωνικός δηλαδή Κοινός Λόγος, αλλά πρόκειται για εκκοσμικευμένη αυτοαναφορικότητα, για αυτο-ανάκλαση της θεοποιημένης λογικής του ικανότητας²⁶, απόρροια της πιο επικίνδυνης ετερονομίας. Ένα υποκείμενο όμως δίχως οντολογικό θεμέλιο, δίχως δηλαδή κοινά κριτήρια διάκρισης του ψευδούς από το αληθές, δεν μπορεί παρά να αποτελεί φαντασίωση και τότε δικαιολογημένα η μεταφυσική μετατρέπεται σε ηθικισμό.

Αυτό που εδώ παρουσιάζουμε, είναι αντίθετα ένα υποκείμενο που δημιουργεί την οντολογία του όχι στηριγμένο στην ατομική του κατασφάλιση ούτε στη δεοντολογία ενός κοινωνικού συμβολαίου, η οποία στην ατομική κατασφάλιση αποβλέπει και πάλι, αλλά ως όρος/όριο ενός Κοινού Λόγου σημασιακής απροσδιοριστίας. Όταν ονομάζουμε αυτό το υποκείμενο ποιητικό, εννοούμε τη διεκδικούμενη δυνατότητά του να δίνει μορφή στο *μή είναι*, να υπερβαίνει δηλαδή τη νεκροφορία του μηδενός κάνοντάς το σπερματοφόρο. Να γίνεται δημιουργός νοήματος από το σημασιακό χάος και κατ' επέκταση αιτία ποιητική αυτόνομης δράσης.

Να το τονίσουμε. Η αλήθεια δεν αποτελεί ούτε προσυγκροτημένη ούτε, κυρίως, δεδομένη κατάσταση. Έχει, αντίθετα, ως ορί-

ζοντά της τον πολιτικό χώρο τον οποίο προσδιορίζουν αυτόνομα υποκείμενα με τη βούληση να φέρνουν στο φως ό,τι μια αυστηρή αντικειμενικότητα ή μια ά-σχετη υποκειμενικότητα κάνουν να λανθάνει. Το ζητούμενο αυτής της κίνησης δεν είναι η συντήρηση, η αναπαραγωγή ή η ερμηνεία μιας στατικής αλήθειας, αλλά το διαρκές ξερίζωμά της και το ρίζωμά της στην απροσδιοριστία της ποιητικής δράσης. Μια απ-ουσία (νοήματος) που τελικά γίνεται δυναμική παρ-ουσία (νοήματος) και είναι αυτό που κάνει εν τέλει το νόημα να απομακρύνεται από την παράδοσή του στη στατικότητα ενός, έστω και εκμοντερνισμένου, ουσιοκεντρισμού. Ουσιοκεντρισμός, που στην περίπτωση του νοήματος μεταφράζεται ως εξής: να υπάρχει σε σχέση με τον εαυτό του και να νοείται μέσω του εαυτού του. Απαλλαγή από τον ουσιοκεντρισμό, που στην περίπτωση του νοήματος μεταφράζεται ως εξής: να υπάρχει και να νοείται έξω από τον εαυτό του, να διανοίγεται όχι για ερμηνεία αλλά για αλλαγή. Αλλαγή νοηματοδότησης που μπορεί να σημαίνει και ριζική ανατροπή.

Το ίδιο το παρόν κείμενο άλλωστε, παραμένει ανοιχτό και επιθυμεί την τροποποίηση ή την ακύρωσή του.

Σημειώσεις

1. Είναι η ορολογία του Κορνήλιου Καστοριάδη, *L' institution de la société*, Seuil, Paris, 1975, μτφρ. Σωτήρη Χαλικιά, Γιούλη Σπαντιδάκη. Κώστας Σπαντιδάκης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππας, Αθήνα, 1985. Και στην περίπτωση του Καστοριάδη όμως η «ριζική φαντασία», προϋπόθεση της πολιτικής σκέψης και πράξης, ενδύεται τα χαρακτηριστικά μιας πάγιας αρχής, όπως το έδειξε εύστοχα ο Κωστής ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, «Φαντασιακή αυτονομία ή φανταστικός αυτοεγκλεισμός; (Μια κριτική προσέγγιση της έννοιας του φαντασιακού του Κορνήλιου Καστοριάδη)», *Νέα Εστία*, τόμ. 147, τεύχ. 1722, Απρίλιος 2000, σελ. 576-606, και άρα αναιρείται ως θεμέλιο της αυτονομίας.

2. Είναι η έννοια της ιδεολογίας ως «ψευδούς συνειδήσεως».

3. Γύρω από αυτό το δίλημμα περιστρέφεται μια μακρά συζήτηση που έχει ως αιχμή της τις μαρξιστικές θέσεις για την ιδεολογία και τις απόπειρες που ακολούθησαν για την αποκατάστασή της από την πλευρά των επιγόνων. Θυμίζω ενδεικτικά τις προτάσεις του Λουίς Άλτουσερ, *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

4. Σήμερα πια μοιάζει ότι έχουμε αποδεσμευθεί από αυτόν τον μονισμό. Θυμίζω ενδεικτικά τον Jürgen HABERMAS, *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, A.M., Frankfurt, 1976, σελ. 151, ο οποίος υποστηρίζει ότι η υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας συνδυάζεται και με

την ανάγκη της συμβολικής αναπαραγωγής της. Ο ίδιος άλλωστε εγκαινιάζει τη στροφή στη φιλοσοφία της γλώσσας και εισηγείται μια γενική θεωρία της γλώσσας και της επικοινωνίας.

5. Είναι κυρίως ο Κώστας Αξέλος, *Προς την πλανητική σκέψη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1985, που θα αναδείξει τη σημασία του παιχνιδιού στη φιλοσοφική σκέψη.

6. Οφείλουμε στην κριτική θεωρία των Max Horkheimer και Theodor Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, μτφρ. Ζήση Σκαρίκα, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1986, τη μελέτη αυτής της κοινωνίας που προάγει το αποτελεσματικά λειτουργικό, αποτιμώντας έτσι τα πράγματα και τους ανθρώπους με βάση την ανταλλακτική τους αξία και επομένως μετατρέποντάς τους σε ένα ομοιογενές, ουδέτερο προϊόν προορισμένο απλώς να ικανοποιήσει το μέσο όρο. Βλ. ακόμα Theodor Adorno, Leo Lowenthal, Herbert Marcuse, Max Horkheimer, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, επιλογή κειμένων, μτφρ. και εισαγωγή Ζήση Σκαρίκα, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1984.

7. Ο Jürgen HABERMAS, *Theorie und Praxis*, A.M., Frankfurt, 1971, ασκεί κριτική σε αυτόν τον εργαλειακό Λόγο των θετικιστών, προτείνοντας έναν Λόγο διαλεκτικό, παγιδευμένος ωστόσο και ο ίδιος σε μια μονοσήμαντη, αν και διαφορετική και σίγουρα ευρύτερη, αναγωγή.

8. Βλ. και Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991, σελ. 262.

9. Πβ. τον τρόπο με τον οποίο ο Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, σελ. 79, ερμηνεύει το Λόγο μέσα στα πλαίσια αυτού που ο ίδιος ονομάζει «αστικό κοσμοθεωρητικό πλαίσιο».

10. Πβ. Κώστα Παπαϊωνάννου, *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του. Ιστορική συνείδηση και ανθρωπολογία στον ΧΧ αιώνα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1995, σελ. 15: «Μέσα στην ομορφιά ο κόσμος περιορίστηκε στη φυσικότητά του: έγινε "αντικείμενο", ένα θέαμα που αντικρίζοντάς το ο άνθρωπος αναγνώριζε τον εαυτό του για υποκείμενο και συμφιλιωνόταν με την ίδια του την ύπαρξη. Και αντίστοιχα, η Τέχνη έγινε το πανίσχυρο μέσο που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος για να εκφράσει αυτή την οντολογική βεβαιότητα για τον εαυτό του, για να νικήσει το φόβο που έκοβε τον κόσμο στη μέση, όπως στα τύμπανα των Cathedrales και να εξανθρωπίσει τον κόσμο και την ίδια του τη μορφή».

11. Πρβλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, σελ. 194 κ.ε.

12. Τον κίνδυνο περιγράφει θαυμάσια ο Παναγιώτης Κονδύλης, *Από τον 20ο στον 21ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σελ. 18: «Γεννήθηκε ένα σχήμα σκέψης το οποίο, δίνοντας απόλυτη προτεραιότητα στη λειτουργική θεώρηση απέναντι στην ουσιολογική, κατακερματίζοντας τις ολότητες στα άτομα και συνδυάζοντας αυτόβουλα τα πάντα με τα πάντα, αντιστοιχούσε στην εικόνα και στην πραγματικότητα μιας άκρως κινητικής μαζικής κοινωνίας όπου ανταλλάσσονται συνεχώς αγαθά, κοινωνικές θέσεις και αξίες».

13. «Η έκφραση αυτού που υπάρχει είναι μια ατελεύτητη προσπάθεια», θα πει ο Maurice Merleau-Ponty, *Sens et non-sens*, μτφρ. Αλέκα Μουρίκη, *Η αμφιβολία του Σεζάν*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1991, σελ. 39.
14. Θα ήθελα εδώ να αναφέρω τις έρευνες του Claude Levi-Strauss για τους «πρωτόγονους» πολιτισμούς, τους πολιτισμούς που υπηρετούν τη χρεία (να μην πεινάσουν, να επιβιώσουν μέσα σε πολύ σκληρές υλικές συνθήκες), αλλά μπορούν συγχρόνως να είναι και ανιδιοτελείς. Ο ίδιος συμπυκνώνει τα αποτελέσματα των ερευνών του στο έργο του Μύθος και νόημα, μτφρ. Βαγγέλη Αθανασόπουλου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1986, σελ. 45-62.
15. Πρβλ. Maurice Merleau-Ponty, *Η αμφιβολία του Σεζάν*, σελ. 45: «Ο καλλιτέχνης φέρνει στον κόσμο το έργο του με τον ίδιο τρόπο που ο άνθρωπος πρόφερε τον πρώτο λόγο· δίχως να γνωρίζει αν ο λόγος αυτός θα είναι κάτι διαφορετικό από την κραυγή, αν θα μπορέσει να αποσπαστεί από τη ροή της ατομικής ζωής μέσα στην οποία γεννιέται ... Το νόημα αυτού που πρόκειται να πει ο καλλιτέχνης δεν βρίσκεται πουθενά, ούτε μέσα στα πράγματα, τα οποία δεν συνιστούν ακόμα νόημα, ούτε μέσα του, μέσα στη μη εκφρασμένη ζωή του».
16. Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, σελ. 5, 6.
17. Είναι η ερμηνεία του συμβόλου από τον Martin Heidegger, *Die Ursprung des Kunstwerkes*, ελλ. μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1986.
18. Πρβλ. Οδυσσεάς Ελύτης, *Εν λευκώ*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1993, σελ. 327.
19. Βλ. και Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, σελ. 119-136.
20. Απ. 8 (D-K I 152, 9): «Ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστη ἄρμονία».
21. Απ. 54 (D-K I 162, 10): «Ἄρμονία ἀφανῆς φανερῆς κρείττων».
22. Το πεδίο του νοήματος είναι αυτό που ο Jürgen Habermas ονομάζει «πεδίο της διυποκειμενικότητας» και η σχέση ανάμεσα στα αυτόνομα υποκείμενα για τον καθορισμό του νοήματος είναι ό,τι ονομάζει «Interaction» (αλληλόδραση).
23. Πρβλ. και Παναγιώτης Κονδύλης, *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεώτερη σκέψη*, εκδ. Γνώση, 1983, Αθήνα, σελ. 19.
24. Πρβλ. τις εξαιρετικές αναλύσεις του Κώστα Παπαϊωάννου, *La consécration de l'histoire*, Editions Champs Libre, Paris, 1983, μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης, *Η αποθέωση της ιστορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1992.
25. Πρβλ. επίσης Κώστας Παπαϊωάννου, *Ο άνθρωπος και ο ίσκιος του*, σελ. 16-24.
26. Πρβλ. και Κωστής Σιμόπουλος, *Φαντασιακή αυτονομία ή φανταστικός αυτοεγκλωβισμός;*, σελ. 587: «Η ανορθολογιστική μας παραδοχή ότι ο Θεός έχει πεθάνει δεν σηματοδοτεί καθόλου και το θάνατο της θεολογίας, γιατί απλούστατα στη θέση του Θεού έχει διολισθήσει ο Υίος του Ανθρώπου, ο οποίος στη φιλοσοφική γλώσσα ονομάζεται πλέον Υποκείμενο».

Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει την κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Jürgen Habermas. Η κριτική αυτή αναφέρεται τόσο στην επιστημολογία όσο και στο περιεχόμενο της θεωρίας του γερμανού φιλόσοφου. Επισημαίνονται εκείνα τα σημεία που καθιστούν ευάλωτη τη χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία λόγω της απουσίας ουσιωδών ανθρωπολογικών προϋποθέσεων. Παράλληλα, σκιαγραφείται η περιγραφική θεωρία της απόφασης του Κονδύλη και η «κοινωνιοντολογία» του, ως απόπειρα ερμηνείας της κοινωνικής σχέσης. Συμπερασματικά, επισημαίνονται τα θεωρητικά πλεονεκτήματα αλλά και τα μειονεκτήματα της ανάλυσης των δυο κορυφαίων στοχαστών.

1. Εισαγωγή

Το ακροτελεύτιο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη φέρει τον τίτλο «Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος. Κοινωνική σχέση, κατανόηση, ορθολογικότητα»¹ και αποτελεί τον πρώτο από τους τρεις τόμους της ιδρυτικής θεμελίωσης της «κοινωνιοντολογίας» (Sozialontologie) ως ανασυνθετικής - εποπτικής ερμηνείας του κοινωνικού στοιχείου. Ο τόμος αυτός δημοσιεύθηκε πρωτοτύπως στη γερμανική γλώσσα το 1999 από τα κατάλοιπα των χειρογράφων του έλληνα

* Διδάκτορας της φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.

στοχαστή. Ατυχώς, ο απροσδόκητος θάνατός του το καλοκαίρι του 1998, κατέστησε ανολοκλήρωτο και αναγκαστικά αποσπασματικό το μεγαλόπνοο εγχείρημα μιας συνολικής γνωσιοθεωρητικής επαναπροσέγγισης του κοινωνικού πράττειν. Έτσι, ο δεύτερος τόμος, υπό τον τίτλο «Κοινωνία ως πολιτική συλλογικότητα» και ο τρίτος, υπό τον τίτλο «Ταυτότητα, εξουσία, Πολιτισμός» έμελλε να μη γραφούν ποτέ. Απέμεινε η οδυνηρή πληροφορία του εκδότη του γερμανικού πρωτοτύπου Falk Horst, ότι ο Παναγιώτης Κονδύλης, όπως προφορικά του είχε εκμυστηρευθεί, «τα είχε όλα έτοιμα στο κεφάλι» και ότι τώρα πλέον χρειαζόταν απλώς να τα μεταφέρει στο χαρτί².

Στον εναπομείναντα πρώτο τόμο, ο αναγνώστης προϋδεάζεται εξ αρχής για έναν καθολικού τύπου αναστοχασμό του κοινωνικού. Το έργο χωρίζεται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος συσχετίζεται η κοινωνική θεωρία με τα δομικά χαρακτηριστικά της μαζικοδημοκρατικής κουλτούρας³. Ιδίως ασκείται κριτική στις σημαντικότερες εκφάνσεις της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας, μεταξύ δε άλλων, στη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann και στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas. Στο δεύτερο μέρος, ευρίσκουμε ουσιώδεις εννοήσεις της κοινωνιοντολογίας ως μεθοδολογικής προϋπόθεσης, αλλά και ως γνωσιακής ανασκόπησης του Κοινωνικού και δη σε ευθεία αντιπαράθεση με τα κελεύσματα του μεθοδολογικού ατομικισμού. Το τρίτο και τέταρτο μέρος αφιερώνονται στην εκ των ένδον ανάλυση της κοινωνικής σχέσης. Εξέχουσα θέση καταλαμβάνει η «ανθρωπολογική» ορίζουσα της επικοινωνίας, με αφορμή την οποία ο Κονδύλης επανέρχεται και ασκεί δριμύτατη κριτική τόσο στη συστημική θεωρία όσο και στις ουτοπικές εξιδανικεύσεις του Habermas αναφορικά με την προοπτική ενός διαλόγου, που κατατείνει στην ηθική της συναίνεσης χωρίς τα προαπαιτούμενα οποιωνδήποτε κατεξουσιαστικών δεσμεύσεων. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος, καταγράφονται οι έννοιες της ορθολογικότητας, του συμβόλου και της γλώσσας, έτσι όπως αλληλοεξαρτώνται στο τεταμένο πεδίο της κοινωνικής σχέσης.

Έμφαση δίδεται στην κριτική της βεμπεριανής έννοιας της «ορθολογικότητας ως προς το σκοπό» (Zweckrationalität)⁴ και στην προβληματική ιδεατοτυπική ταξινόμηση του κοινωνικού πράττειν από τον Max Weber.

Αυτή και μόνον η τηλεγραφική παρουσίαση του παραπάνω έργου, καταμαρτυρεί τη θεματολογική ευρύτητα και τη σχεδόν ανεξάντλητη ποικιλία των στόχων που επιλέχθηκαν από τον Κονδύλη

προς θεωρητική αντιπαράθεση. Ένας από αυτούς τους στόχους, η κριτική του στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του J. Habermas, τυγχάνει ξεχωριστής προσοχής και σημασίας, λόγω της διαρκώς αυξανόμενης επιρροής του γερμανού στοχαστή στο χώρο της νεώτερης ευρωπαϊκής σκέψης. Ο Κονδύλης εμφανίζεται να ανασύρει από τη φαρέτρα του ένα πλήθος επιχειρημάτων που κινούνται τόσο σε επιστημολογικό όσο και σε περιεχομενικό επίπεδο ανάλυσης. Προφανώς, ο εμπνευστής της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης⁵, διαισθάνεται το αντίπαλο δέος της γνωσιοθεωρητικής απειλής που ένα έργο με οικουμενικές αξιώσεις, όπως αυτό του Habermas, θα μπορούσε να ασκήσει στη δική του προσπάθεια, μιας *in toto* επαναπραγμάτευσης του κοινωνικού και πολιτικού δρώμενου. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να παρουσιάσει την κριτική που ο Κονδύλης άσκησε στον Habermas και να συγκεφαλαιώσει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτήν.

2. Η κριτική στην επιστημολογία της θεωρίας ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

Χωρίς περιστροφές ο Κονδύλης αμφισβητεί την επιστημολογική ορθότητα του χαμπερμασιανού παραδείγματος. Η κοινή αφετηριακή συναντίληψη της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν και της συστημικής θεωρίας ευρίσκεται στην άρνησή τους να κληρονομήσουν εφεξής το ουσιοκρατικό μοντέλο της προνεωτερικότητας. Αρκετά ενωρίς έχουν επισημανθεί οι συνέπειες μιας τέτοιας, καθολικού τύπου άρνησης: κατ' ανάγκην, η ανάλυση στην προσπάθειά της να ενσωματώσει μian εξελικτικιστική παράμετρο που θα της προσδώσει οικουμενικές αξιώσεις, παραιτείται ηθελημένα από κάθε ιστορική ή γενετική προσέγγιση του Κοινωνικού⁶. Έτσι, ο αποκλεισμός της περιεχομενικής ετυμολογίας του ηθικού κανονιστικού στοιχείου από ουσιώδη μεγέθη, δημιουργεί ζήτημα εμπειρικής επαληθευσιμότητας της θεωρίας και περαιτέρω ζήτημα συρρίκνωσής της σε ένα αυστηρά προδιαγραμμένο, φαινομενολογικό – αφαιρετικό – πεδίο.

Ο Κονδύλης θεματοποιεί τις παλαιότερες αιτιάσεις κατά του Habermas και εμβαθύνει σε αυτές. Θεωρεί ότι τραυματίζονται στοιχειώδεις επιστημολογικές δεσμεύσεις στο βαθμό που ο Habermas κατασκευάζει μian αφηρημένη εικόνα του υποκειμένου,

που δε γνωρίζει τίποτε για την εχθρότητα και τον πόλεμο και –εν συνόψει– για τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής⁷. Εύλογα σημειώνει, ότι το πρώτο που οφείλει να προσφέρει μια συναινεσιακή θεωρία με βλέψεις πραγματολογικής καθολίκευσης, είναι να εξηγήσει εκείνα ακριβώς τα φαινόμενα που *prima facie* εναντιώνονται σε αυτήν. Ενόσω παρακάμπτει το πρόβλημα της εχθρότητας στη σχέση των μερών, μοιραία αφυδατώνει την όποια επιστημολογική προσφορά της σε μian αποκλειστικά τυπικοπραγματολογική προσέγγιση της κοινωνικής ζωής.

Βεβαίως, ο Κονδύλης γνωρίζει τους λόγους για τους οποίους ο Habermas «μυστικοποιεί»⁸ την τυπική γενικευσιμότητα της θεωρίας του ως μονοπαραγοντικό κριτήριο της νομιμότητας των ανθρωπίνων πραγμάτων. Διαμέσου του παραμερισμού της φιλοσοφίας της συνείδησης και της ανθρωπολογίας, προβάλλει ο απώτατος στόχος του Habermas, να συναγάγει την υποχρεωτικότητα του ηθικοκανονιστικού πεδίου από τη διαλογική αναζήτηση της αλήθειας.

Στο σημείο αυτό ο Κονδύλης υπενθυμίζει την αναπόφευκτη συγγένεια της χαμπερμασιανής κοινωνικής θεωρίας με το νεοθετικισμό: όπως ο τελευταίος επιχειρεί στο επίπεδο της γνωσιακής θεωρίας (*Erkenntnistheorie*) και της επιστημολογίας να παράξει δράσεις από τη «σωστή» χρήση της γλώσσας, έτσι και η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης επιχειρεί στο χώρο του Κοινωνικού να κατασκευάσει νομιμότητα δια της «ορθής» εφαρμογής ενός τυπικού μηχανισμού συναινεσιακής διαδικασίας⁹.

Η παραίτηση της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν από κάθε ανθρωπολογική συγκεκριμενοποίησή της ενοχλεί τον Κονδύλη που πιστεύει, ότι η κατεύθυνσή της ενάντια στη φιλοσοφία του υποκειμένου τελικώς εγείρει την εντύπωση της *eo ipso* ισοπέδωσης κάθε μορφής ανθρωπολογίας. Προς τούτο επιστρατεύει το διόλου αμελητέο επιχείρημα της ιδιοδυναμικής που αναπτύσσει η κοινωνική σχέση: μια λοιπόν ανθρώπινη επαφή λαμβάνει ενίοτε εχθρικά χαρακτηριστικά για πλείστους όσους λόγους. Η απέχθεια «της πρώτης ματιάς» είναι ένας από αυτούς αλλά όχι και ο μοναδικός. Έχθρα είναι ανθρωπολογικά δυνατόν να δημιουργηθεί και όταν περισσότερα του ενός υποκείμενα προσανατολίζονται, εξαιτίας κοινών επιθυμιών ή αξιώσεων, σε στόχους ή συμφέροντα που δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν ταυτόχρονα. Τότε εγείρονται από τους συμπαίκτες αγωνιώδη ερωτήματα του τύπου: «ποιος είναι αυτός ο άνθρωπος;» (ήγουν ο αντίπαλος συνοδοιπόρος μου) ή «τι τελικώς αποζητεί» ή «μήπως έχει κατά νουν το κα-

κό»; Ο Κονδύλης σημειώνει χαριτωμένα, ότι τέτοιου είδους ερωτήματα επιλύονται από τους ορεγόμενους την εχθρότητα μόνο διαμέσου της υποχρεωτικής, προσωπικής συναναστροφής μαζί τους¹⁰.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ναι μεν η φιλία ή έστω η αμοιβαιότητα και η συμπάθεια πρέπει να εξυμνούνται από ηθικής πλευράς ως αποκλειστικός τόπος της διυποκειμενικότητας, όμως κοινωνιοντολογικά είναι αθεμελίωτα μεγέθη, ενόσω λησμονούν την περίπτωση της σύγκρουσης, της κλιμάκωσης της βίας ή ακόμη και τον πόλεμο ως ανθρωπολογικές εκφάνσεις του κοινωνικού πράττειν¹¹. Οπότε, η χαμπερμασιανή επιστημολογία διολισθαίνει σε μian ακραιφνώς ουτοπική εξιδανίκευση της δράσης και δεν αναστοχάζεται το υποκείμενο ως αυτό που πράγματι είναι: ένα έμβιο ον με σάρκα και οστά, με παλινωδίες, πάθη και αμφιταλαντεύσεις.

Ολοκληρώνοντας την κριτική του στη χαμπερμασιανή επιστημολογία, ο Κονδύλης τονίζει ότι είναι εξαιρετικά σχηματική η θέση της σχετικά με τη φιλοσοφία του υποκειμένου. Πράγματι, ο Habermas θέτει ως δεδομένο ότι η φιλοσοφία του υποκειμένου αντιλαμβάνεται μοναδολογικά τον άνθρωπο ως ατομικό φορέα και κοινωνό γνωσιακών ή ηθικών προδιαθέσεων, που εναντιώνονται στην εκπραγμάτευσή τους από τον εξωτερικό κόσμο, ήγουν τον κόσμο των αντικειμένων. Αντίθετα, ο Κονδύλης σημειώνει πειστικά, ότι η εικόνα αυτή είναι απλουστευτική και περιορισμένη. Ήδη, η φιλοσοφική ανθρωπολογία από τον καιρό του Feuerbach και του Marx κατέρριψε ως πλάσμα της φαντασίας το ατομικιστικό ιδεώδες της φιλοσοφίας του υποκειμένου. Επιπροσθέτως, η γερμανική ανθρωπολογία από το 1920 και εντεύθεν, οριστικοποίησε τη ρήξη με την πιο πάνω εικόνα, γεγονός που ο Habermas παρουσιάζεται να αγνοεί επιδεικτικά, καθιστώντας έτσι ανιστόρητη την όποια κριτική του απέναντι στη φιλοσοφία του υποκειμένου¹².

3. Η κριτική στο περιεχόμενο της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν

Από απόψεως περιεχομένου, ο Κονδύλης κρίνει κατ' αρχήν ως αδικαιολόγητη την απόλυτη ταύτιση της χαμπερμασιανής επικοινωνιακής δράσης με την αλληλόδραση που προξενεί η διυποκειμενική συμμετοχή σε αυτήν. Ο Κονδύλης θεωρεί, ότι εν προκειμένω ο

Habermas συστέλλει αδικαιολόγητα το Όλο στις ανάγκες μιας εννοιολογικής κατασκευής που όμως στερείται θεωρητικής σπουδαιότητας. Ότι δηλαδή, ο Habermas εναντιώνεται σε βασικά ανθρωπολογικά προαπαιτούμενα της επικοινωνίας που καθιστούν εύλογους τους λόγους για τους οποίους το κοινό γλωσσικό αίσθημα δεν θα επιθυμούσε να εξισώσει επικοινωνιακά το δολοφονημένο με το δολοφόνο του, όπως δηκτικά ο Κονδύλης σχολιάζει¹³.

3.1. Η απουσία αναγκαίων ανθρωπολογικών προϋποθέσεων

Ποια λοιπόν είναι τα ανθρωπολογικά προαπαιτούμενα, που κατά τη γνώμη του Κονδύλη, δε λαμβάνει υπόψη του ο Habermas; Πρόκειται για υπαρξιακού τύπου προϋποθέσεις, όπως η εκφραστικότητα των μερών, η αμεσότητα μιας συνάντησης, ο βαθμός έντασης ή το αιφνίδιο μιας συνομιλίας, με μια λέξη, όλα εκείνα τα επικοινωνιακά χαρακτηριστικά που γνώριζαν αρκετά καλά οι παλαιές διαλογικές σχολές αλλά που δεν έχουν καθόλου θέση στις απρόσωπες κανονικότητες και στις συμμετρίες ενός πλήρως εξορθολογισμένου επικοινωνιακού πράττειν, τύπου Habermas.

Αντιθέτως, ο Κονδύλης συμπεριλαμβάνει την εκφραστικότητα ως *sine qua non* προϋπόθεση για την επίτευξη μιας πλήρους νοήματος αισθητηριακής αντίληψης (*Wahrnehmung*) του Άλλου ως επικοινωνιακού συμμετέχοντος. Σε ένα πρώτο επίπεδο κατανόησης, είναι αδιανόητη η οποιαδήποτε αντιληπτική κρίση για τον Άλλο, δίχως την «εδώ και τώρα» συμβολική της έκφρασης. Πράγματι, μια αποστεωμένη από τη σημασία της έκφρασης – ρηματική – γλωσσική συμβολική θα ισοδυναμούσε με τον αποκλεισμό κάθε μορφής δημιουργικής δράσης, που θα επιθυμούσε να εναντιωθεί στις επιταγές της εργαλειακής ορθολογικότητας και ενός παγκοσμιοποιημένου επικοινωνιακού λόγου¹⁴.

Η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν παρουσιάζεται συνεπώς στεγνή απέναντι στη βαρύνουσα σημασία της έκφρασης, της αμεσότητας και της έντασης που συνοδεύουν τα γλωσσικά ενεργήματα μιας διυποκειμενικής επαφής. Τούτο, διότι όλες οι διαπροσωπικές σχέσεις δεν έχουν μόνο γλωσσικές αλλά και πρακτικές ορίζουσες ως προς τη δυνατότητα διεξαγωγής ενός διαλόγου¹⁵. Τα παραπάνω σχόλια δεν παραγνωρίζουν το γεγονός, ότι ο Habermas οραματίζεται ένα απώτατο στάδιο επικοινωνιακής ηθικής στο οποίο «τα δυναμικά των ορμών» θα μπορούσαν να καταστούν αντικείμενο ορθολογικού μετασχηματισμού διαμέσου της ε-

πικοινωνιακής δομής της δράσης. Όμως αναφέρεται πρακτικά το ερώτημα, εάν είναι τελικώς δυνατή μια διαδικασία κοινωνικοποίησης που εδράζεται αποκλειστικά στον εκγλωττισμό και την εσωτερίκευση διυποκειμενικών κανόνων.

Φαίνεται μάλλον, ότι οι ανάγκες μιας ακραιφνούς επικοινωνιακής μεθοδολογίας εξωθούν τον Habermas να λησμονήσει ένα πρωτεύον αξίωμα της φροϋδικής ψυχανάλυσης, ήτοι την υλικότητα και την ανεξαρτησία του σώματος, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε στη θεωρία των ορμών¹⁶. Η παράλειψη του Habermas να έρθει σε επαφή με την εξω-γλωσσική πραγματικότητα και να την αποδεχθεί γνωσιοθεωρητικά ως αναγκαίο περιβάλλον για την επικοινωνία, ενισχύει την επιχειρηματολογία του Κονδύλη και προφανώς δικαιώνει όσους μέμφονται το γερμανό φιλόσοφο, ότι παρέδωσε εντελώς την εξωτερική φύση στην επικράτεια του ιρασιοναλιστικού, μη γλωσσικού στοιχείου. Με άλλα λόγια, η εκφραστικότητα παραμένει μια *terra incognita*, μια προγλωσσική, μη δυνάμενη να κατηγοριοποιηθεί, εξωτερική φύση.

Έτσι όμως παροράται η βασική φροϋδική αντιπαράθεση του λόγου με τις ορμές. Ο Habermas εμφανίζεται, σύμφωνα με μια εύστοχη κριτική, να αποσυνδέει την πρόοδο στο βασίλειο της ηθικής από την πρόοδο στο βασίλειο της ευτυχίας¹⁷. Μια μελλοντική κοινωνία θα μπορούσε να είναι χειραφετημένη ηθικά και δικαιοδικά μέσω της επικοινωνίας αλλά την ταυτή στιγμή να μην είναι ευτυχισμένη, ενόσω θα εξακολουθούσε να απορρίπτει συλλήβδην τη σημασία της έκφρασης και των προδιαθέσεων από το χώρο της εμπειρικής γνώσης. Τούτο, διότι η γλώσσα εκφράζει όχι μόνον τα συμβαίνοντα αλλά και τα δυνάμενα να συμβούν, όχι μόνον τα λεγόμενα αλλά και όσα δεν λέχθηκαν ή δεν κατόρθωσαν να εισακουστούν.

3.2. Το πρόβλημα του επικοινωνιακού πράττειν ως ξεχωριστού τύπου κοινωνικής δράσης

Η δεύτερη περιεχομενική κριτική του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν, εντοπίζεται στο κοινωνιοντολογικό πρωτείο που αξιώνει ο Habermas: εν προκειμένω επιχειρείται η ανόρθωση ενός αυτοδύναμου τύπου κοινωνικού πράττειν απέναντι στο στρατηγικό πράττειν, που εφεξής θα ονομάζεται επικοινωνιακό πράττειν. Ως στρατηγικό πράττειν ορίζεται εκείνο, που προσανατολίζει τη δράση του προς την επιτυχία, υπό το πρίσμα της εφαρμογής κανόνων ορθολογικής επιλογής. Εδώ αξιολογείται ο

βαθμός αποτελεσματικότητας του επηρεασμού των αποφάσεων ενός ορθολογικού αντίπαλου συμπαίκτη. Τουναντίον, κατά την επιτέλεση της επικοινωνιακής δράσης τα σχέδια του πράττειν των συμμετεχόντων μερών δεν συντονίζονται μέσω εγωκεντρικών υπολογισμών του αποτελέσματος, αλλά μέσω ενεργημάτων συνεννόησης¹⁸.

Ο Κονδύλης επισημαίνει δίκαια, ότι ο Habermas εισαγάγει μια ανεπίτρεπτη ντεσιζιονιστική διχοτόμηση των δυο τύπων κοινωνικής δράσης, διότι εξαρχής παρακάμπτει τη βαθύτερη κοινωνιοντολογική διάστασή τους. Η διάσταση αυτή καθίσταται εύληπτη στην εμπειρική διαπίστωση, ότι οι δύο αναλυόμενοι τύποι δράσης έχουν πλείστες όσες τυπικές και δομικές ομοιότητες που αποσιωπώνται εντελώς από το χαμπερμασιανό επιχείρημα στην προσπάθειά του να εξυψώσει την επικοινωνιακή δράση σε γνωσιακά αυτόνομο τύπο του πράττειν¹⁹.

Δια της αναγωγής του επικοινωνιακού πράττειν σε ιδιαίτερο τύπο κοινωνικής δράσης, ο Habermas επιθυμεί να διευρύνει την ι-δεοτυπική κατηγοριοποίηση του πράττειν στο έργο του Max Weber. Συναρτά την προοπτική της επικοινωνίας με τις ανάγκες ενός χειραφετητικού διαφέροντος που είναι ικανό να διασφαλίζει τη σύζευξη της θεωρητικής γνώσης με τη βιούμενη πρακτική. Σε έναν πρακτικό διάλογο θεωρεί ότι δύνανται να ελεγχθούν ποιοι κανόνες αποτελούν έκφραση καθολικοποιήσιμων διαφερόντων και ποιοι χαρακτηρίζονται από μερικότητα²⁰. Το επικοινωνιακό πράττειν που οραματίζεται ο Habermas διαρρηγνύει κάθε μεθοδολογικό δεσμό με τη βεμπεριανή πραξεολογία της μονάδας.

Πράγματι, στον Weber αναζητάται πάντοτε το νόημα στο ατομικό πράττειν ενός ή περισσότερων, αλλά πάντοτε μεμονωμένων ατόμων. Η διαύγηση της κοινωνικής σχέσης εστιάζεται διαρκώς στην ένδοθεν αιτιώδη συνάφειά της με την κάθε ξεχωριστή ατομικότητα και όχι εξωτερικά, σε υπερατομικά θεσμικά μεγέθη²¹. Οπότε, το έλλογο ως προς το σκοπό (zweckrational) κοινωνικό πράττειν αναφέρεται πραξεολογικά στο καθέκαστο άτομο, ως ξεχωριστή ατομική συμπεριφορά. Αντιθέτως, ο Habermas διασπά τη βεμπεριανή πραξεολογία της μονάδας, εισάγοντας το στοιχείο της διυποκειμενικότητας στην επικοινωνιακή δράση που προσανατολίζεται στη συνεννόηση. Με τον όρο επικοινωνιακό πράττειν, νοείται μια αλληλόδραση συμβολικά διαμεσολαβημένη που υπακούει σε δεσμευτικούς κανόνες και ορίζεται από τις αμοιβαίες προσδοκίες ως προς τη συμπεριφορά δυο τουλάχιστον δρώντων υποκειμένων²². Στη θέση της βεμπεριανής ιδεατοτυπικής μοναδο-

λογίας εισέρχεται τώρα η αναθεωρημένη χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία που αναζητά το νόημα στην αλήθεια των διυποκειμενικά επαληθεύσιμων γλωσσικών περιεχομένων.

Όπως προείπα, ο Κονδύλης δεν αναγνωρίζει το επικοινωνιακό πράττειν ως ξεχωριστό τύπο κοινωνικής δράσης. Πιστεύει, ότι οι δομικές ομοιοτητές του με το στρατηγικό πράττειν είναι τόσες, ώστε να νοθεύεται αρκούντως η όποια απόπειρα αναγωγής του σε νεότευκτο τύπο κοινωνικής δράσης. Θα προσθέσω, ότι κατά τη γνώμη μου, παραμένει αξεπέραστος ο αναλυτικός πλούτος της ιδεοτυπικής κατηγοριοποίησης του Weber απέναντι στη χαμπερμασιανή διεύρυνση, για δυο κυρίως λόγους: πρώτον, διότι ναι μεν το έλλογο ως προς το σκοπό κοινωνικό πράττειν κατευθύνεται υπό το πρίσμα ορθολογικών σταθμίσεων, όμως πλείστες όσες φορές αναμειγνύεται με αξιακά στοιχεία. Κατά συνέπεια, ο κοινωνικά πράττων μπορεί να επιλέξει ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενους σκοπούς, έτσι ώστε από απόψεως συμπεριφοράς να προσανατολίζει την εκλογή του ελλόγου σε μια αξία. Δεύτερον και το κυριότερο, διότι ο Weber δεν αγνοεί, αλλά τουναντίον ενσωματώνει τα ανθρώπινα πάθη και την ανταγωνιστική φύση του υποκειμένου στο πλαίσιο της μεθοδολογίας του. Γνωρίζει π.χ. ότι η ορθολογική δράση μπορεί να ιχνηλατήσει με άνεση μιαν ερμηνευτική καμπύλη, η οποία θα συμπεριελάμβανε τόσο μιαν ύψιστη ηθική της ευθύνης, όσο και ένα διαμετρικά αντίθετο άκρατο ομορποτουρισμό, χωρίς κανένα ηθικό φρόνημα²³.

3.3. Η κριτική στα μεταθεωρητικά εχέγγυα της θεωρίας του Habermas

Η τρίτη παρατήρηση του Κονδύλη αφορά στα μεταθεωρητικά εχέγγυα της χαμπερμασιανής κατασκευής. Ο έλληνας στοχαστής θέτει ως δεδομένο, ότι η επικοινωνία εμπεριέχει στους κόλπους της μια μεταεπικοινωνιακή σύνθεση, ήτοι μια ρητή ή σιωπηρή κατανόηση εκείνων των προϋποθέσεων υπό των οποίων λαμβάνει χώρα ο διάλογος ως κριτική των αξιώσεων ισχύος. Φαίνεται, ότι η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν αγνοεί αυτό το μεταεπικοινωνιακό πρόβλημα. Πολύ δε περισσότερο το παρακάμπτει αντιλέγοντας, ότι η επιχειρηματολογία μπορεί να διεξαχθεί σε όλες τις περιοχές ή τα πεδία της επικοινωνίας²⁴.

Περιορίζει δηλαδή την προσπάθεια για την ανεύρεση συναίνεσης μόνο στις περιπτώσεις που τίθενται προς συζήτηση συγκρούσεις δράσεων και όχι όταν εγείρονται προβληματισμοί γύρω από

την εγκυρότητα των γενικευτικών και περισσότερο αφηρημένων, γλωσσολογικών δομών ή κανόνων.

Ο φορμαλιστικός εξισωτισμός του επικοινωνιακού με το μεταεπικοινωνιακό επίπεδο, οδηγεί στο ανεμπόδιστο συμπέρασμα, ότι για την κριτική των αξιώσεων ισχύος θα αρκούσε ο συνυπολογισμός των επικοινωνιακών συμμετεχόντων μέσω της απουσίας κάθε κυριαρχικού και εξουσιαστικού προαπαιτούμενου. Η απουσία της κυριαρχίας και η ισότητα των μερών σχηματίζουν ταυτόχρονα το θεμελιωτικό επιχείρημα της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν και το «τυχερό» συναινετικό αποτέλεσμά της. Δεν επιτρέπεται όμως καμία σύγκρουση που θα εξέρχεται της αθωότητας που προσφέρει η επιχειρηματολογία. Έτσι, κατά τον Κονδύλη η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν περιγράφει τυπολογικά τον τρόπο λειτουργίας μιας επικοινωνιακής κοινωνίας, υπό τον όρο ότι αυτή είναι επιτεύξιμη. Τουναντίον δεν αποδεικνύει την τυχόν ύπαρξή της, ούτε εξηγεί τον τρόπο πραγματοποίησής της²⁵.

Κατά τα λοιπά, ο Κονδύλης επανέρχεται στο κυριότερο ανθρωπολογικό επιχείρημά του σχετικά με τη σύγκρουση και τον πόλεμο ως κοινωνιοντολογικά μεγέθη, που είναι αδύνατο να αποκλεισθούν από την κοινωνική σχέση. Αυτή τη φορά αναλύει τους λόγους που καθιστούν εκ προοιμίου αδύνατο ένα σχεδιάσμα ειρήνης με βάση τις αρχές της επικοινωνίας: ακόμη και εάν μια κοινωνία ή και η ίδια η ανθρωπότητα, δημιουργούνται μέσω κοινωνικών ομάδων που θα ενεργούσαν συναινετικά υπό την καθοδήγηση φορμαλιστικών κανόνων επικοινωνίας, πάλι θα προέκυπταν συναινεσεις που θα διαχωρίζονταν κατά μέρος ή και εντελώς από κάποιες άλλες με διαφορετικό κίνητρο ή περιεχόμενο. Διαφορετικά ειπωμένο: εάν η τυπικοπραγματολογική προσέγγιση της επικοινωνίας παρέμενε τώνοντι τυπική, άνευ περιεχομενικών ή ηθικών προϋποθέσεων, τότε θα αρκούσε ένα επικοινωνιακά αψεγάδιαστο πολλοστημόριο της κοινωνίας (ή της ανθρωπότητας) για να διανοίξει τις θύρες του πολέμου όλων εναντίον όλων²⁶. Κάτι τέτοιο θα συνέβαινε εξαιτίας των ποικίλων και ενίοτε συγκρουσιακών περιεχομένων, που εμφιλοχωρούν στις αξιώσεις ισχύος και στα ομιλιακά ενεργήματα που τις συνοδεύουν.

Κατά τον Κονδύλη, η ακλόνητη βεβαιότητα του Habermas ότι οι κοινωνίες θα συναπαντήσουν την αλήθεια μέσω της διαλογικής διαδικασίας που θα τους οδηγήσει στη φιλία και στην απαλλαγή από κάθε ψευδή συνείδηση, ομοιάζει με την ιρασιοναλιστική πεποίθηση του προφήτη Μωάμεθ, όταν αυτός επαίρεται: «η κοινωνία μου δεν θα συμφωνήσει ποτέ με μια πλάνη»². Πράγματι, τον

Habermas δεν τον απασχολεί το consensus που αποσπάται δια της βίας²⁸. Ομοiotρόπως, μέχρι στιγμής δεν έχει προσφέρει μιαν επαρκή κανονιστική δικαιολόγηση του κατεξουσιαστικού χαρακτήρα και της πίεσης που ασκούν οι δικαιοί κανόνες από πλευράς ηθικής θεμελίωσης ενός συστήματος δικαίου²⁹. Οπότε, η χαμπερμασιανή θεωρία παραμένει ευάλωτη απέναντι στην κοινωνιολογική διαπίστωση του Κονδύλη, ότι ναι μεν όποιος επιθυμεί να επικοινωνεί υπόκειται σε νόρμες με ηθικό κανονιστικό περιεχόμενο, όμως από την άλλη μεριά δεν ισχύει το αντίστροφο, ήτοι μια νόρμα ουδέποτε διατάζει εάν κάποιος οφείλει να δρα επικοινωνιακά³⁰.

3.4. Η αντιπραγματιστική θεμελίωση της χαμπερμασιανής πολιτικής θεωρίας

Η τέταρτη και τελευταία κριτική του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν έχει πολιτικό προσανατολισμό και αφορά στον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Επισημαίνεται, ότι η μακρόχρονη εμπειρία του κοινοβουλευτισμού ουδέποτε συναρτήθηκε από την επίτευξη μιας συμφωνίας όλων με όλους. Περαιτέρω, το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης δεν εξαρτήθηκε από την εξιδανικευτική προοπτική αιφώρων συμφωνιών αλλά από τη λειτουργική αναγκαιότητα της λήψης αποφάσεων. Κάτι τέτοιο δε συνιστά μομφή κατά του κοινοβουλευτικού συστήματος, όπως emphaticά τονίζει ο Κονδύλης.

Είναι μονάχα μια πραγματιστική διαπίστωση σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του εν λόγω πολιτεύματος³¹.

Η απώτερη στόχευση του Habermas είναι να υποκαταστήσει τη *volonte generale* με έναν τυπικό διαδικασιακό μηχανισμό για τη λήψη των αποφάσεων. Ωστόσο, παραμένουν αναπάντητα τα ερωτήματα περί των τυπολογικών χαρακτηριστικών που θα διέπουν ένα τέτοιο πολίτευμα, συναινεσιακού τύπου. Π.χ. δε σχολιάζονται οι κίνδυνοι που ενδεχομένως θα αναφύονταν από την αλόγιστη χρήση θεσμών άμεσης δημοκρατίας, όπως του δημοψηφίσματος ή της «λαϊκής πρωτοβουλίας» (*Volksinitiative*). Τέτοιες διατάξεις μιας αμεσότερης μορφής δημοκρατίας, μιας «*plebiscite de tous les jours*» μπορούν εύκολα να καταλήξουν στην απολιτικοποίηση της κρατικής εξουσίας και να προσφέρουν ιδεολογική τροφή στους απεχθείς θιασώτες του ολοκληρωτικού κράτους, που υποτίθεται ότι θα κάλυπτε το υφιστάμενο έλλειμμα κυριαρχίας³².

Ολοκληρώνοντας την κριτική του, ο Κονδύλης περιγράφει το χαμπερμασιανό θεώρημα ως αθεράπευτα αφελές, ενόσω παρα-

γνωρίζει τις εξουσιαστικές συμπεριφορές που επιδρούν στην επικοινωνία και εν τέλει τη διαμορφώνουν. Το πεδίο εντός του οποίου εξυφαίνεται η επικοινωνιακή δράση σταματά πλέον να λειτουργεί συγκρουσιακά. Η θεωρία ενδιαφέρεται πρωτίστως για μιαν ψευδεπίγραφη κατασκευή νομιμότητας που υποτίθεται ότι θα συντονίσει το κοινωνικό πράττειν στο χώρο του βιόκοσμου. Μια τέτοια θεωρία αποκόπτεται βαθμηδόν από ηθικά και πρακτικά ερωτήματα περιεχομένου. Οπότε, το εμπειρικό περιεχόμενο της θεωρίας του επικοινωνιακού πράττειν ως μιας θεωρίας της νομιμότητας του ισχύοντος, είναι σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτικό και ατομικό, ελάχιστο, εάν όχι μηδαμινό³³.

4. Τελικά συμπεράσματα

Η συνισταμένη των κριτικών παρατηρήσεων του Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν έχει τις ρίζες της στην αντιδραλιστική κατεύθυνση του έλληνα στοχαστή. Ήδη, στο βιβλίο του «Ισχύς και Απόφαση» χρησιμοποίησε μια ενιαία εννοιολογία προκειμένου να διαρρήξει τα γνωσιακά όρια μεταξύ των επιστημών. Έμφαση δόθηκε στην κατασκευή ενός περιγραφικού μεταεπίπεδου στο πλαίσιο του οποίου ο πολεμικός χαρακτήρας της σκέψης αντιμετωπίστηκε ως φυσιολογική χρήση της. Το αντίθετο της λογικής σκέψης, όπως ρητά επεξηγεί ο Κονδύλης, δεν είναι η πολεμική σκέψη αλλά εκείνη που είτε στερείται λογικής είτε είναι λογικά εσφαλμένη. Η ορθολογικότητα δεν ταυτίζεται πλέον με την ηθική κανονιστική «ορθολογικότητα», παρά αποκλειστικά με την επιχειρηματολογικά ορθή ανάπτυξη μιας επιστημονικής άποψης³⁴.

Έχοντας κερδίσει το παραπάνω περιγραφικό μεταεπίπεδο, ο Κονδύλης μπορεί εύκολα στη συνέχεια να στραφεί ενάντια στη μονομερή ανάλυση του Habermas και να ισχυρισθεί ότι στερείται θεμελίωσης, καθ' ην στιγμήν αφήνει αναπάντητο το μεταεπικοινωνιακό ερώτημα των αξιώσεων ισχύος. Κατά τον Κονδύλη, ο τονισμός της «αγωνιστικής» ανθρωπίνης πραγματικότητας είναι μεθοδολογικά αναγκαίος ώστε να περιγραφούν δυναμικές ιστορικές διαδικασίες³⁵. Εν προκειμένω, προεξάρχει το διαλεκτικό στοιχείο του εμπνευστή της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης, αφού η περιγραφή του Ιστορικού ως δυναμικού γίνεσθαι καθίσταται εν τέλει δυνατή μόνο διαμέσου της κατανόησης των αδιάκοπων ανθρωπίνων συγκρούσεων και αντιθέσεων.

Κρίσιμο στο σημείο αυτό είναι να τονισθεί, ότι ο Κονδύλης δεν παραγνωρίζει τη δυνατότητα της σύμπραξης, της συνεργασίας και της φιλίας. Η φιλία και η ειρήνη ανήκουν ισοδύναμα στη *situation humaine* όσο και ο πόλεμος ή η εχθρότητα³⁶. Αρνείται όμως να θητεύσει σε κανονιστικές θεωρήσεις (συνεπώς και σε αυτήν του Habermas) στο βαθμό που οι τελευταίες επιδιώκουν την αυτονομιοποίησή τους, αφήνοντας ανερμήνευτη την παρουσία του «κακού» και της ανθρώπινης εχθρότητας³⁷.

Η κοινωνιοντολογικά ορθή διαπίστωση του Κονδύλη εγείρει πάντως πλήθος ερωτημάτων, όταν καλείται να επιλύσει γνωσιοθεωρητικούς γρίφους αναφορικά με τα πρακτικά αποτελέσματά της. Στην «Ισχύ και Απόφαση» η μελαγχολική συνομολόγηση, ότι η περιγραφική θεωρία της απόφασης παραιτείται από την ενεργό συμμετοχή στη ζωή και ότι περαιτέρω θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως «πλήρης μηδενισμός» μια και ούτε ο κόσμος αλλά ούτε και ο άνθρωπος έχουν αντικειμενικό νόημα ή αξία³⁸, περισσότερο δυσχεραίνει παρά ανακουφίζει τις αξιακές απαιτήσεις του έκπληκτου αναγνώστη.

Πράγματι, η περιγραφική θεωρία της απόφασης αδιαφορεί για το περιεχόμενό της³⁹. Εμφανίζεται να προσπορίζεται τα όποια πλεονεκτήματά της από την ανάδειξη μιας νέας μορφολογίας, σκέψης που συνυφαίνεται με την «έσχατη πραγματικότητα» του υποκειμένου, ήγουν την επιδίωξη της αυτοσυντήρησης και της επέκτασης της ισχύος του. Το πλεονέκτημα όμως αυτό παύει να υφίσταται εξαιτίας της παντελούς απουσίας κάθε κανονιστικής αρχής ή αξιολογικού πλαισίου, που θα οδηγούσε τη θεωρία στην πιθανή κοινωνική αποδοχή της. Μολοντούτο, η εμμονή σε μian περιγραφική πραγματολογία διολισθαίνει και η ίδια σε μian αξιολογικά φορτισμένη ανάλυση, στο βαθμό που συλλαμβάνει την υποκειμενικότητα σε συνθήκες αυτοσυντήρησης και ισχύος⁴⁰, συνεπώς υπό προϋποθέσεις αγωνιστικής έντασης και φόρτισης.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η κοινωνιοντολογική θέαση του Κονδύλη παραιτείται από κάθε προσπάθεια για τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού και κοινωνικού βίου. Η γνωσιολογική εξομίωση της ειρήνης με τον πόλεμο ή της φιλίας με την εχθρότητα, απαγορεύει μian περαιτέρω εμβάθυνση, που θα κατεδείκνυε για ποιους λόγους είναι προτιμότερη η ειρήνη από τον πόλεμο και η φιλία από την εχθρότητα. Στο σημείο αυτό, το κοσμοθεωρητικό σχέδιασμα του Habermas προσφέρει κοινωνικά χρησιμότερες απαντήσεις, παρά τις πλείστες όσες ουτοπικές εξιδανικεύσεις του και μεθοδολογικές αδυναμίες του. *Mutatis mutandis*, ο Κονδύ-

λης υπονομεύει την αναγκαιότητα του θεσμικού εμπλουτισμού του κοινοβουλευτικού συστήματος προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, μέσω διαλογικών στρατηγικών και συναινετικών πολιτικών.

Παρ' ότι λοιπόν, η κοινωνιοντολογία του Κονδύλη διεκδικεί απέναντι στον Habermas την πραγματιστική και αναλυτική πρωτοκαθεδρία, ο γερμανός στοχαστής υπερτερεί από την άλλη πλευρά τόσο ως προς την κοινωνική ωφελιμότητα του στρατηγήματός του όσο και ως προς τη συμμόρφωσή του προς τις κανονιστικές αρχές μιας, έστω και φορμαλιστικά διατυπωμένης, διυποκειμενικής επικοινωνίας. Κατά τραγική ειρωνεία, το αδόκητο τέλος του Κονδύλη άφησε ανολοκλήρωτο το σχέδιο μιας θεωρίας της πολιτικής με έμφαση την κοινωνία ως πολιτική ταυτότητα. Ίσως σε αυτές τις τελευταίες ενοράσεις να ευρίσκονταν και οι απαραίτητες διασαφήσεις, που θα άμβλυαν την εντύπωση του υπαρξιακού αναχωρητισμού του κορυφαίου έλληνα φιλόσοφου της σύγχρονης εποχής⁴¹.

Σημειώσεις

1. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch: Grundzuge der Sozialontologie*, Band 1, Soziale Beziehung, Verstehen, Rationalitat, Akademie Verlag, Berlin, 1999.

2. Στο ίδιο, στις εισαγωγικές παρατηρήσεις.

3. Στο ίδιο, σελ. 8 κ.ε. Για μια ενδελεχέστερη ανάλυση των τυπολογικών χαρακτηριστικών της μαζικοδημοκρατίας βλ. στο του ιδίου, *Der Niedergang des burgerlichen Denk und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Postmoderne*, Act Humaniora, Weinheim, 1991, σελ. 188-208.

4. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch*, σελ. 589 κ.ε.

5. Η περιγραφική θεωρία της απόφασης αναπτύσσεται στο Π. Κονδύλη, *Ισχύς και Απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα, 1991.

6. Βλ. W.D. Narr, D.H. Runze, «Zur Kritik der politischen Soziologie», στο von Franz Maciejewski (εκδ.), *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Supplement 2, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1974, σελ. 83-84.

7. P. Kondylis, *Das Politische und der Mensch*, σελ. 27.

8. Η έκφραση αναφέρεται από τον W. Fach στην αντιπαράθεσή του με τον J. Habermas γύρω από τα ζητήματα της κυριαρχίας και της νομιμότητας, στο W. Fach, U. Degen (εκδ.), *Politische Legitimität*, Campus Verlag, Frankfurt, 1978, σελ. 119.

9. P. Kondylis, *όπ.παρ.*, σελ. 28.

10. Στο ίδιο, σελ. 403.
11. Στο ίδιο, σελ. 404.
12. Στο ίδιο, σελ. 66-67.
13. Στο ίδιο, σελ. 392.
14. Βλ. Α. Δεληγιώργη, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996, σελ. 333.
15. Βλ. H. Girndt, «Zum Problem der Legitimation politischen Handelns. Eine Auseinandersetzung mit Jürgen Habermas», στο von P.G. Kielmansegg (εκδ.), *Legitimationsprobleme politischer Systeme*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1976, σελ. 63.
16. Βλ. J. Whitebook, «Λόγος και Ευτυχία. Μερικά ψυχαναλυτικά θέματα στην κριτική θεωρία», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 4, 1989, σελ. 42-43.
17. *Όπ.παρ.*, σελ. 45-46. Τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι ο Habermas αγνοεί τη διαφορά μεταξύ της επικοινωνιακής και της εκφραστικής μιμητικής διάστασης της γλώσσας, αλλά ότι χρωστά μια πιο σαφή εξήγηση της φύσης της αισθητικής πρακτικής ορθολογικότητας. Επ' αυτού, βλ. M. Jay, «Habermas και Μοντερνισμός», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 3, 1988, σελ. 86 κ.ε.
18. Βλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns, Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung*, 3 Auflage, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt, 1985, σελ. 385.
19. P. Kondylis, *όπ.παρ.*, σελ. 411.
20. Βλ. J. Habermas, «Επίλογος στο γνώση και διαφέρον», στο του ίδιου, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1990, σελ. 100-101.
21. Βλ. Ν. Τσίρο, *Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber. Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένου*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2001, σελ. 61-62.
22. Βλ. J. Habermas, «Τεχνική και επιστήμη ως ιδεολογία», στο του ίδιου, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 1990, σελ. 133.
23. Βλ. J. Winckelmann, *Legitimität und Legalität in Max Webers Herrschaftssoziologie*, Mohr Verlag, Tübingen, 1952, σελ. 28.
24. Βλ. P. Kondylis, *όπ.παρ.*, σελ. 416.
25. *Όπ.παρ.*, σελ. 417.
26. *Όπ.παρ.*, σελ. 418.
27. *Όπ.παρ.*, σελ. 419.
28. Επ' αυτού, βλ. R. Munch, *Legitimität und politische Macht*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1976, σελ. 43.
29. Έτσι, Κ.Ο. Apel, «Diskursethik vor der Problematik von Recht und Politik: können die Rationalitätsdifferenzen zwischen Moralität, Recht und Politik selbst noch durch die Diskursethik normativ rational gerechtfertigt werden?», στο *Recht und Wissenschaft* (εκδ.), *Zur Anwendung der Dis-*

kursethik in Politik, von K.O. Apel, M. Kettner, 2 Aufl., Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1993, σελ. 44.

30. P. Kondylis, *όπ.παρ.*, σελ. 419.

31. *Όπ.παρ.*, σελ. 420.

32. Βλ. π.χ. τις απόψεις του C. Schmitt, «Legalität und Legitimität», *Duncker und Humblot Verlag*, 2 Aufl., Berlin, 1968, σελ. 92-93.

33. Επ' αυτού M.V. Bader, «Theorie des kommunikativen Handelns als Theorie der Legitimität», *Das Argument. Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften*, 27 Jg, Heft 151, 1985, σελ. 367-368.

34. Βλ. Π. Κονδύλη, «Δέκα ερωτήσεις στον Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 15, 1994, σελ. 15.

35. *Όπ.παρ.*, σελ. 20.

36. *Όπ.παρ.*, σελ. 21.

37. Βλ. Π. Κονδύλη, *Ισχύς και Απόφαση*, σελ. 217.

38. *Όπ.παρ.*, σελ. 222-223.

39. *Όπ.παρ.*, σελ. 220. Τούτο οφείλεται στο γεγονός, ότι ο Κονδύλης δε δέχεται την απόφαση ως υπαρξιακό Δέον. Ωσαύτως, αρνείται την καθκοντολογική σύνδεση των αποφάσεων με αντικειμενικές αξίες ή αλήθειες.

40. Βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Θ. Γεωργίου, «Κριτική της περιγραφικής θεωρίας του Παναγιώτη Κονδύλη», *Λεβιάθαν*, τεύχ. 15, 1994, σελ. 89.

41. Πρόκειται για έναν αναχωρητισμό που δε φαίνεται τελικώς να ενοχλεί τον Κονδύλη, *Ισχύς και Απόφαση*, όταν επί λέξει αναφέρει: «Το τίμημα της αξιολογικά ελεύθερης γνώσης (σημ.: άρα και της περιγραφικής θεωρίας της απόφασης) είναι η ζωή, γι' αυτό είναι μηδαμινές οι πιθανότητες να γίνει μια τέτοια γνώση κοινωνικά αποδεκτή», σελ. 19.

Το βήμα των μεταπτυχιακών φοιτητών _____

Διεθνείς πολιτικές και περιβάλλον

Αναστασίου Γ. Ρούσση*

Περίληψη

Στην ερευνητική αυτή μελέτη γίνεται προσπάθεια καταγραφής των δυσκολιών για τη διαμόρφωση Διεθνών Κανόνων Δικαίου αναφορικά με την προστασία του Περιβάλλοντος. Σε ένα επόμενο βήμα αναλύονται οι Διεθνείς Συμβάσεις και οι υποχρεωτικού χαρακτήρα αποφάσεις των Διεθνών Οργάνων (*hard law*), καθώς και οι μη-υποχρεωτικού χαρακτήρα αποφάσεις των Διεθνών Οργάνων (*soft law*). Τέλος, αναλύεται η δράση περιβαλλοντικής προστασίας που αναπτύσσουν οι Διεθνείς Οργανισμοί (U.N.E.P., O.O.S.A., Συμβούλιο Ευρώπης, Ευρωπαϊκή Κοινότητα).

1. Σύντομη ιστορική αναδρομή

Μέχρι πρόσφατα το περιβαλλοντικό πρόβλημα ήταν θέμα των επί μέρους κρατών της διεθνούς κοινότητας και βέβαια της αντίστοιχης έννομης τάξης τους. Η κατάσταση αυτή αρχίζει να διαφοροποιείται σταδιακά με σταθμό τη «Διάσκεψη της Στοκχόλμης για το Ανθρώπινο Περιβάλλον» (1972) και τελείως πρόσφατα με την αποδοχή από τη διεθνή κοινότητα της πλανητικής διάστασης των προβλημάτων, όπως το «φαινόμενο του θερμοκηπίου» (Greenhouse effect), το «φαινόμενο της όξινης βροχής», το «φαινόμενο της τρύπας του όζοντος» κ.λπ.

Σήμερα, οι παράγοντες που επιβάλλουν τη διεθνοποίηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων είναι πολλοί. Πρώτα απ' όλα, οι

* Κοινωνιολόγος - Εγκληματολόγος. Υποψήφιος Διδάκτορας Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου.

τεχνολογικές εξελίξεις οι οποίες καθιστούν τα φυσικά και κυρίως τα νομικά πρόσωπα ικανά να επιφέρουν περιβαλλοντικές βλάβες τόσο σε περιφερειακή όσο και παγκόσμια κλίμακα. Η ρύπανση, φαινόμενο φυσικό, αποτέλεσμα της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, μεταφέρεται και διαχέεται στο περιβάλλον σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, όχι των ανθρώπων, χωρίς να αναχαιτίζεται στα όρια που χάραξαν οι κυβερνήσεις αυθαίρετα πάνω στα φυσικά οικοσυστήματα για να καθορίσουν την επικράτειά τους. Πέρα απ' αυτά σταματά, υποστηρίζουν οι ρυπαίνοντες, όχι μόνον η δικαιοδοσία τους αλλά και η ευθύνη τους. Μετάθεση ρύπανσης, μετάθεση κινδύνων, διασυνωριακή απέκδυση των ευθυνών. Εκεί όμως που οι θεσμοί σε εθνικό επίπεδο δεν έχουν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν στα πράγματα, η άμεση δράση των θιγομένων και η διεθνής ενεργοποίηση αποκτά πρωταρχική σημασία (Μοδινός Μ., 1988, Τσαντίλης Δ., 1988).

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, κυρίως, απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα ένα σύνολο περιβαλλοντικών προβλημάτων που μπορούν να διακριθούν σε διάφορες κατηγορίες. Έτσι, πέρα από τη διασυνωριακή ρύπανση μ' όλες τις μορφές που παίρνει, για παράδειγμα ηχητική, θερμική, πυρηνική κ.λπ., σταδιακά στα αντικείμενα διεθνούς προστασίας ήρθαν να προστεθούν η άγρια πανίδα και πιο συγκεκριμένα η αποδημητική, που διασχίζει χώρους διαφορετικής εθνικής δικαιοδοσίας, η χλωρίδα, οι χώροι εκτός εθνικής δικαιοδοσίας, όπως η Ανταρκτική, η ανοιχτή θάλασσα, τα ουράνια σώματα, τα αγαθά της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, οι λεγόμενοι «Shared Resources», η χρήση όπλων κ.λπ., αλλά και πιο μεμονωμένα φαινόμενα, όπως η διεθνής διακίνηση χημικών, τοξικών ουσιών, η μεταφορά και εγκατάσταση επιβαρυντικών για το περιβάλλον βιομηχανικών δραστηριοτήτων από τις αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά στα λεγόμενα αναπτυσσόμενα κράτη (Σαμιώτης Τ., Τσάλτας Γ., 1990).

Ειδικότερα, μετά από ατυχήματα, όπως αυτό του Τσερνόμπιλ (1986), έγινε πλέον κατανοητό ότι το ζήτημα δεν αφορά μονάχα την υποχρέωση αποζημίωσης των παθόντων, αλλά ουσιαστικά την ακεραιότητα της ίδιας της υπόστασής μας. Θεωρήθηκε, λοιπόν, αναγκαία η άμεση δημιουργία ενός «διεθνούς συστήματος πρόληψης των περιβαλλοντικών καταστροφών». Κατ' αυτό τον τρόπο, η έννοια του Διεθνούς Δικαίου Περιβάλλοντος, που άρχισε να καθιερώνεται μετά τη διακήρυξη της Στοκχόλμης (1972), εμφανίζεται σήμερα στα περισσότερα διεθνή κείμενα.

Το ότι ο πλανήτης αποτελεί ήδη ένα «καθολικό χωριό» αποτε-

λείπια πραγματικότητα. Δεν υπάρχει πια το «αλλού», δεν υπάρχει πια κανείς που να ελπίζει πως θα ξεφύγει από τις συνέπειες του «φαινομένου του θερμοκηπίου», της καταστροφής του όζοντος, από τα προβλήματα της καλπάζουσας δημογραφικής ανάπτυξης, των κυμάτων από πρόσφυγες και της αλόγιστης αστικοποίησης. Μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις που δε γνωρίζουν όρια εθνικά, ο βασικός κορμός διεθνοποίησης που χαρακτηρίζει σήμερα το δίκαιο του περιβάλλοντος οδεύει απαρέγκλιτα στη θεώρηση της βίωσης ως παγκόσμιου κοινωνικού αγαθού, ως «shared environment» και στην αξιοποίησή της με γνώμονα το κοινό και παγκόσμιο συμφέρον των τωρινών γενεών, καθώς και αυτών που θα επακολουθήσουν (Νίκας Δ., 1985).

2. Η πολεμική

Αρχικά, βέβαια, παρουσιάστηκαν πολλές δυσκολίες που έδρασαν ανασταλτικά στη διαμόρφωση διεθνών κανόνων δικαίου αναφορικά με την προστασία του περιβάλλοντος. Ένας απ' αυτούς ήταν ο οικονομικός παράγοντας, είτε αυτός μεταφράζεται σε ανεξέλεγκτο κέρδος ορισμένων ιδιωτών, είτε οφείλεται στον ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών του λεγόμενου πλούσιου Βορρά στα πλαίσια του τομέα της οικονομικής ανάπτυξης. Στην ουσία, δεν πρόκειται για τίποτε άλλο από το φόβο θέσπισης αυστηρών, αναγκαστικών κανόνων διεθνούς δικαίου, οι οποίοι θα μετέτρεπαν τη διεθνή αναγκαιότητα για περιβαλλοντική προστασία σε άμεση υποχρέωση, τόσο για πρόληψη όσο και για αποκατάσταση (γεγονός που θα αντιστοιχούσε με τη μείωση των κερδών του ιδιωτικού κυρίως κεφαλαίου, εξαιτίας του κόστους που συνεπάγεται η λήψη μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας), που αποτελεί το μεγαλύτερο ενίοτε εμπόδιο στις προσπάθειες για την ουσιαστική προστασία του περιβάλλοντος (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

Οι υποστηρικτές της θεωρίας της έντονης αντιπαράθεσης των κανόνων «hard law» με εκείνους του «soft law», καθώς και της άμεσης αμφισβήτησης της δυνατότητας αποτελεσματικής εφαρμογής των τελευταίων, μπορούν να θεωρηθούν, σε δεύτερη μοίρα, υπεύθυνοι για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο νέος αυτός κλάδος του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, σήμερα.

3. Οι πηγές

Παρόλα αυτά, η διεθνής κοινότητα σήμερα έχει επιδοθεί σε μια «κούρσα» ανάπτυξης δικαιοκάνων που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος, μέσα από διεθνείς συμβάσεις (πολυμερείς και διμερείς) και υποχρεωτικές αποφάσεις διαφόρων διεθνών οργανισμών (*hard law*) από τη μία και από μια μεγάλη σειρά κειμένων μη υποχρεωτικού χαρακτήρα (*soft law*), όπως οδηγίες, συστάσεις, διακηρύξεις αρχών και προγραμμάτων δράσης, από την άλλη.

3.1. Οι διεθνείς συμβάσεις και οι υποχρεωτικού χαρακτήρα αποφάσεις των διεθνών οργάνων (*hard law*)

Μετά το 1970, κατά κύριο λόγο, η διεθνής κοινότητα είχε να επιδείξει μια σημαντική δραστηριότητα στο χώρο των διεθνών συμβάσεων (πολυμερών και διμερών). Ο πιο σημαντικός και συνάμα λειτουργικός χώρος, όπου αναφέρονται συνήθως οι ρυθμίσεις αυτές, είναι ο θαλάσσιος. Σε παγκόσμιο επίπεδο τη διαχείριση και την προστασία των ζωντανών πόρων της θάλασσας καλύπτουν κυρίως δύο διεθνή κείμενα. Πρόκειται για τη «Σύμβαση για την Αλιεία και τη Διατήρηση των Ζωντανών πόρων της Ανοιχτής Θάλασσας» (Γενεύη, 1958) και τη «Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας» (Montego bay, 1982). Αυτά τα διεθνή κείμενα, αφενός επιδιώκουν τη συμμετοχική ολοκλήρωση της διεθνούς κοινότητας, αφετέρου φιλοδοξούν να ρυθμίσουν παγκόσμια τις σχετικές δραστηριότητες στο θαλάσσιο χώρο. Το βασικότερο στοιχείο της Σύμβασης του 1982 είναι η καθιέρωση της αποκλειστικής ζώνης (Α.Ο.Ζ.). Η επέκταση των δικαιωμάτων των παράκτιων κρατών στους ζωντανούς οργανισμούς σε μια παρακείμενη ζώνη 200 ναυτικών μιλίων (Α.Ο.Ζ.), που καθιερώθηκε στα πλαίσια της παραπάνω Σύμβασης, είχε στόχο την αναβαθμισμένη, ορθολογική διαχείριση και προστασία των ζωντανών οργανισμών οι οποίοι τίθενται πια υπό την υπεύθυνη προστασία συγκεκριμένων κρατών (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σειρά από διεθνή κείμενα, τα οποία από τις αρχές του 20ού αιώνα αναφέρονται σε συγκεκριμένα είδη (για παράδειγμα φώκιες, σολομούς, φάλαινες κ.λπ.) και καλύπτουν μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή εκμετάλλευσης ή προστασίας αυτών των ειδών. Από το εύ-

ρος των διεθνών αυτών συμβάσεων ως πιο σημαντικές θεωρούνται οι εξής παρακάτω: «Σύμβαση για τη Διατήρηση της Φώκιας στην Ανταρκτική» (Λονδίνο, 1972), «Διεθνής Σύμβαση για τη Ρύθμιση της Φαλαινοθηρίας», «Σύμβαση για τη Διατήρηση των Θαλάσσιων Ζωντανών Πόρων της Ανταρκτικής» (Καμπέρα, 1980), «Σύμβαση για τους Υγρότοπους Διεθνούς Σημασίας», ιδιαίτερα τους «Οικότοπους Υδρόβιων Πτηνών» (1971) ή «Σύμβαση του Ραμσάρ» (η οποία επιδιώκει τη δημιουργία ενός παγκόσμιου δικτύου προστατευομένων υγροτόπων), καθώς και η «Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς» (Παρίσι, 1972).

Πάντως ένα σημείο, στο οποίο θα πρέπει να σταθούμε, είναι ότι οι διεθνείς οργανισμοί έχουν γενικότερα περιορισμένες δυνατότητες θέσπισης υποχρεωτικών κανόνων, αφού κάτι τέτοιο προσκρούει στις περιορισμένες αρμοδιότητες που διαθέτουν, όσον αφορά τις υποχρεώσεις που αυτά μπορούν να επιβάλουν στα κράτη μέλη.

Η «Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» (1992), σε αντίθεση με την αντίστοιχη της Στοκχόλμης (1972), η οποία περιορίστηκε στην υιοθέτηση κειμένων νομικά μη-υποχρεωτικού χαρακτήρα (soft law), αποδείχθηκε περισσότερο αποφασιστική για την ουσιαστική επίλυση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Μέσα στα πλαίσια αυτά, όπου υπήρξε πολιτική βούληση και μπόρεσε να επιτευχθεί γενικότερη συναίνεση, προχώρησε και στην υπογραφή δύο συμβάσεων υποχρεωτικού χαρακτήρα (hard law): α) Τη «Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία» και β) τη «Σύμβαση πλαίσιο για την Αλλαγή του Κλίματος». Και τα δύο νομικά κείμενα υποχρεωτικού χαρακτήρα είχαν αντικείμενο το φυσικό περιβάλλον με τη στενή και την ευρεία έννοια.

Τελείως επιγραμματικά, σε σχέση με τα εν λόγω κείμενα, επισημαίνουμε τα εξής:

α) Σκοπός της «Σύμβασης για τις Κλιματολογικές Αλλαγές» ήταν να προστατεύσει την ατμόσφαιρα από τη συγκέντρωση ανθρωπογενών αερίων που παγιδεύουν τη θερμότητα, η οποία εκλύεται από τον ήλιο, προκαλώντας έτσι την αύξηση της ατμοσφαιρικής θερμοκρασίας. Το κείμενό της, δίχως να προβλέπει συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα για τον περιορισμό των εκπομπών τέτοιων αερίων από τις βιομηχανικές χώρες, έθετε ως αντικειμενικό σκοπό τη σταθεροποίηση της συγκέντρωσης των αερίων που προκαλούν το «φαινόμενο του θερμοκηπίου» στην ατμόσφαιρα, σ'

ένα τέτοιο επίπεδο, που θα καθίσταται ικανό να προλαμβάνει τις επικίνδυνες επιπτώσεις στο κλιματολογικό σύστημα.

Η Σύμβαση, ως πρώτο βήμα, ζητούσε την επιστροφή στα επίπεδα εκπομπών του 1990, έως το τέλος της δεκαετίας του '90. Προέβλεπε τη δημιουργία ενός μηχανισμού, σε μορφή διάσκεψης των μερών, ώστε να πάρει τις απαραίτητες αποφάσεις για τα επόμενα βήματα. Τέλος, προέβλεπε τον έλεγχο, τουλάχιστον δύο φορές πριν το 2000, της εφαρμογής των αποφάσεων καθώς και την υιοθέτηση τροποποιήσεων (Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1993).

Κρίνοντας αξιολογικά τη «Σύμβαση για την Αλλαγή του Κλίματος», μπορούμε να πούμε πως μ' αυτήν ετίθετο, σοβαρά πλέον, το παγκόσμιο πρόβλημα των κλιματολογικών αλλαγών και κατ' επέκταση δημιουργούνταν κάποιο υπόβαθρο περαιτέρω δράσης, εφόσον βέβαια υπήρχε και η ανάλογη πολιτική βούληση.

β) Σε αντίθεση με το προηγούμενο συμβατικό κείμενο, η «Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία» αποτελούσε ένα αρκετά συγκροτημένο και λεπτομερές πλαίσιο προστασίας, το οποίο περιείχε αξιόλογες ρυθμίσεις με συγκεκριμένες υποχρεώσεις δράσης για τα κράτη μέλη της διεθνούς κοινότητας που πρόκειται να δεσμευτούν απ' αυτό. Ως κείμενο, ήρθε να προστεθεί σε μια σειρά αξιόλογων, παρόμοιων διεθνών συμφωνιών, που άρχισαν να πραγματοποιούνται από τα τέλη του 19ου αιώνα (Σαμιώτης Γ., 1991).

Με τη νέα αυτή σύμβαση επιχειρούνταν απ' τη μια πλευρά, η διατήρηση του συνόλου της βιολογικής ποικιλομορφίας του πλανήτη, ενώ απ' την άλλη πλευρά, η διατήρηση αυτή συνδεόταν με τα προβλήματα που θέτει η βιοτεχνολογία (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1996).

Κατά τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης της «Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλομορφία» προέκυψαν θέματα, τα οποία βρήκαν κάποιες συμβατικές λύσεις μέσα από τις σχετικές ρυθμίσεις του τελικού κειμένου της. Αυτά ήταν: α) Οι όροι και οι προϋποθέσεις πρόσβασης των αναπτυσσόμενων κρατών στους βιολογικούς πόρους και το γενετικό υλικό των τροπικών δασών βροχής και των παράκτιων ζωνών των αναπτυσσόμενων κρατών, β) οι όροι και οι προϋποθέσεις πρόσβασης των αναπτυσσόμενων κρατών στις τεχνολογίες περιβαλλοντικής προστασίας και στη βιοτεχνολογία που προέρχονται ή αναπτύσσονται από τους βιολογικούς πόρους, γ) τα θέματα οικονομικής βοήθειας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες που χρειάζονται παρόμοια βοήθεια για την προστασία

και την αυτοσυντηρούμενη διαχείριση της βιολογικής ποικιλομορφίας, δ) το ζήτημα της –οικολογικά, κυρίως– εξασφάλισης του περιβάλλοντος από επιβαρυντικές επιπτώσεις, δράση και συμπεριφορά των τροποποιημένων βιοτεχνολογικά οργανισμών που ενδέχεται να απελευθερωθούν, και ε) θέματα σχετικά με τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας και άλλα δικαιώματα ιδιοκτησίας (Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1993).

Η βασική φιλοσοφία που διέπει τη σύμβαση, θα λέγαμε ότι συμπυκνώνεται στην παρακάτω ρεαλιστική άποψη: η αποτελεσματικότερη οδός για την προστασία του συνόλου των ειδών και των οικοσυστημάτων του πλανήτη είναι η άμεση –και σε υλική, κυρίως, βάση– σύνδεσή τους με τις κοινωνίες και τα κράτη στα οποία αντιστοιχούν. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 1 της «Σύμβασης για τη Βιολογική Ποικιλομορφία», στους σκοπούς της περιλαμβάνονται «η διατήρηση της βιολογικής ποικιλότητας, η αειφορική χρήση των συστατικών της και ο δίκαιος και ισότιμος καταμερισμός των πλεονεκτημάτων που θα προκύψουν από τη χρήση των γενετικών πόρων, συμπεριλαμβανομένης και ενδεδειγμένης πρόσβασης στους γενετικούς πόρους και της ενδεδειγμένης μεταφοράς σχετικών τεχνολογιών, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα δικαιώματα επί των πόρων αυτών και επί των τεχνολογιών και των ενδεδειγμένων χρηματοδοτήσεων».

Σε αρκετά ζητήματα η «Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα» δίνει ικανοποιητικές λύσεις, όπως: α) ο αποτελεσματικός περιβαλλοντικός έλεγχος των προϊόντων της βιοτεχνολογίας, β) το πρόβλημα των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας και άλλων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας σε σχέση με τα προϊόντα της βιοτεχνολογίας, καθώς και γ) το θέμα της εξασφάλισης επαρκών χρηματικών πόρων. Από το σύνολο επίσης των ρυθμίσεων της σύμβασης προκύπτουν δύο στοιχεία ακόμα: 1. Ο ιδιωτικός τομέας υπεισέρχεται, παράλληλα με τον κρατικό, ως νέος σημαντικός παράγοντας διαχείρισης της βιοποικιλότητας. 2. Παρατηρείται αύξουσα κρατικοποίηση και ιδιωτικοποίηση της βιολογικής ποικιλομορφίας, με διευρυνόμενη δυνατότητα απόκτησης δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας σε ζωντανούς, τροποποιημένους βιοτεχνολογικά, οργανισμούς. Τα δύο νέα στοιχεία, προφανώς, αναστέλλουν τις ελπιδοφόρες προοπτικές για περαιτέρω ανάπτυξη της έννοιας της κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας (Κ.Κ.Α.) με αντικείμενο τη βιοποικιλότητα ή την ανάδειξη στοιχείων της, ως υποκειμένων δικαίου (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1996).

Πάντως, το σημείο στο οποίο θα πρέπει να επικεντρωθεί η

προσοχή μας, είναι πώς η βιοποικιλότητα μπορεί να προσφέρει άμεσες, οικονομικά βιώσιμες αλλά και οικολογικότερες λύσεις, ακόμα και σε θέματα υποκατάστασης των λεγόμενων «παραδοσιακών» καυσίμων κίνησης (πετρελαιοειδή). Χαρακτηριστικό παράδειγμα στον τομέα αυτό αποτελεί η Βραζιλία. Ειδικότερα, η χώρα αυτή την προηγούμενη δεκαετία ανέπτυξε ένα πρόγραμμα παραγωγής αιθανόλης (ethanol) από ζαχαροκάλαμο (sugar cane). Αποτέλεσμα: το 1984 η παραγωγή έφθασε τα 10 δισ. λίτρα αιθανόλης, με τα οποία αντικαταστάθηκε περίπου το 60% των απαιτούμενων παραδοσιακών καυσίμων (gasoline). Στην περίοδο αυτή το εγχείρημα ήταν επιτυχές ακόμη και με αυστηρές, ανταγωνιστικά, οικονομικές εκτιμήσεις. Βέβαια, στη συνέχεια η πτώση των τιμών στα πετρελαιοειδή καθιστά τη σύγκριση ασύμφορη με στενά οικονομικά κριτήρια, αν και για χώρες όπως η Βραζιλία, με τεράστιο οικονομικό χρέος, που χρειάζονται «σκληρό νόμισμα», είναι προφανές πως παρόμοιου τύπου εγχειρήματα προσφέρουν τελικά πολλά πλεονεκτήματα (όπως για παράδειγμα, περιορισμό των εισαγωγών, μείωση του εξωτερικού χρέους, ενεργειακή αυτοδυναμία και ευελιξία, σταθεροποίηση της διεθνούς αγοράς πετρελαιοειδών κ.λπ.) (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1996).

Σαφώς, τα παραπάνω δεδομένα που αφορούν τη σχέση σύνδεσης μεταξύ της βιοποικιλότητας και της ενέργειας, δίνουν ξεκάθαρα μια νέα σημαντική διάσταση στο ουσιαστικό περιεχόμενο αλλά και στη θεσμική προοπτική της Σύμβασης για τη Βιοποικιλότητα.

3.2. Οι μη υποχρεωτικού χαρακτήρα αποφάσεις των διεθνών οργανισμών (soft law)

Οι μη υποχρεωτικού χαρακτήρα αποφάσεις, με τη μορφή συστάσεων, οδηγιών των διεθνών οργανισμών, αποσκοπούν στην υπόδειξη των κατάλληλων μεθόδων πρόληψης και καταστολής της περιβαλλοντικής μόλυνσης.

Οι διακηρύξεις αρχών αποτελούν τις περισσότερες φορές τη βάση πάνω στην οποία οικοδομούνται μεταγενέστεροι κανόνες δικαίου υποχρεωτικού χαρακτήρα, έπειτα από την υιοθέτησή τους από το κείμενο συγκεκριμένης, σχετικής διεθνούς σύμβασης. Βέβαια, οι διακηρύξεις αυτές δεν αποσκοπούν τόσο στην πρόταση-πρόβλεψη συγκεκριμένων μεθόδων για υιοθέτηση, όσο για να καθορίσουν τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές που τα κράτη μέλη της διεθνούς κοινότητας οφείλουν να ακολουθήσουν.

Τα προγράμματα δράσης αποτελούν, σαφώς, μια καινούρια μέθοδο στο διεθνές πεδίο, με έντονο το χαρακτήρα της δημοκρατικότητας και αποτελεσματικότητας των μέτρων εφαρμογής των αποφάσεων που έχουν υιοθετηθεί για την καταπολέμηση-πρόληψη της περιβαλλοντικής μόλυνσης (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

Ο πρώτος σημαντικός σταθμός στην πορεία της διεθνούς κοινότητας για την προστασία του περιβάλλοντος ήταν η «Συνδιάσκεψη του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον», η οποία πραγματοποιήθηκε στη Στοκχόλμη το 1972 («Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης»), μετά από ιδιαίτερη κινητοποίηση από την πλευρά των σκανδιναβικών κρατών. Αποτέλεσε την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια σε παγκόσμιο κυβερνητικό επίπεδο με βασικό στόχο την προστασία του περιβάλλοντος, όπου οριοθετούνται τα δικαιώματα των ανθρωπίνων κοινωνιών και των πολιτών τους μέσα σ' ένα παραγωγικό, αλλά ταυτόχρονα και υγιές περιβάλλον.

Το όλο θέμα της Διακήρυξης περιστρέφεται γύρω από τέσσερις σημαντικούς παράγοντες: πηγές – περιβάλλον – ανάπτυξη. Αναγνωρίζει την υποβάθμιση των ζωντανών οργανισμών και την αναγκαιότητα προστασίας και βελτίωσης του περιβάλλοντος για τις παρούσες και μέλλουσες γενιές. Παρόμοια σημαντικό κείμενο είναι και η «Τελική Πράξη» του Ελσίνκι (1975). Κεντρικό σημείο σ' αυτό το κείμενο είναι η διεθνής συνεργασία.

Αν και η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης επηρέασε τις εσωτερικές έννομες τάξεις (συντάγματα κρατών και άλλα νομοθετήματα), το διεθνές δίκαιο (διεθνείς συμβάσεις) και τη διεθνή οργάνωση (U.N.E.P. – Πρόγραμμα του Ο.Η.Ε. για την προστασία του περιβάλλοντος με έδρα το Ναϊρόμπι της Κένυα) (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990), δεν έθιξε στον απαιτούμενο των περιστάσεων βαθμό και βάθος τις κρίσιμες σχέσεις μεταξύ περιβάλλοντος - οικονομικών δραστηριοτήτων ή περιβάλλοντος - ανάπτυξης. Έτσι, δεν υιοθετήθηκαν νομικά κείμενα που να συνεπάγονται υποχρεωτικότητα (δηλαδή συμβάσεις), παρά μόνον η Διακήρυξη καθώς και ένα Σχέδιο Δράσης, τα οποία είναι κείμενα χαλαρής δεσμευτικότητας, μη υποχρεωτικά (soft law).

Λίγα χρόνια αργότερα, η εκρηκτική έκβαση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων (όπως το «φαινόμενο του θερμοκηπίου», η ερημοποίηση κ.λπ.), το διογκούμενο αίτημα για ανάληψη περιβαλλοντικής δράσης (κινητοποίηση πολιτών, μη κυβερνητικών οργανώσεων, Μ.Κ.Ο. κ.λπ.) αλλά και τα οξυμένα αδιέξοδα

της «παραδοσιακής» αναπτυξιακής διαδικασίας και η θέληση πολλών παραγόντων της για επαναπροσδιορισμό κάποιων παραμέτρων της ανάπτυξης που συνεπάγονταν ενδεχομένως και άμεσα οικονομικά οφέλη, αποτέλεσαν τους βασικότερους παράγοντες που υπαγόρευαν την επιτακτική ανάγκη, στη δεκαετία του '80, για την πραγματοποίηση και δεύτερης συνδιάσκεψης, με σκοπό την υπέρβαση αυτής της Στοκχόλμης και την επαναπροσέγγιση της περιβαλλοντικής προστασίας.

Το ουσιαστικότερο βήμα, στη δεκαετία του '80, προς αυτήν την επαναπροσέγγιση, αποτέλεσε η δημιουργία της «Παγκόσμιας Επιτροπής Brundtland για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» με σχετική απόφαση (38/161) της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε., το 1983.

Τον Απρίλιο του 1987 δημοσιεύθηκε το πόρισμα της Επιτροπής Brundtland. Η έκθεση αυτή είχε ονομαστεί: «Το κοινό μας μέλλον» (our common future). Ήταν ένα μακροσκελές κείμενο, πολιτικού χαρακτήρα, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως «το πλέον σημαντικό ντοκουμέντο της δεκαετίας του '80 για το μέλλον του κόσμου». Στο κείμενο αυτό διαμορφώνεται μια δέσμη συστάσεων για έναν παγκόσμιο οδηγό αλλαγών και πιο συγκεκριμένα προτείνονται μακροχρόνιες περιβαλλοντικές στρατηγικές οι οποίες θα συμβάλουν στην επίτευξη του στόχου της αυτοσυντηρούμενης, βιώσιμης, διαρκούς, αειφόρου κ.λπ. ανάπτυξης, δηλαδή της «sustainable development» σύμφωνα με την ακριβή ορολογία (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1996). Η Έκθεση Brundtland προσδιορίζοντας τον όρο της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης τονίζει πως πρόκειται για εκείνη την ανάπτυξη η οποία ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να περιορίζει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες. Η πρόταση αυτή είχε ευρεία και σημαντική απήχηση παγκοσμίως, αφού δέχτηκε μια θετική υποδοχή από κυβερνήσεις και κυβερνητικούς οργανισμούς, αλλά και από ιδιωτικούς οικονομικούς παράγοντες.

Η ανταπόκριση που είχε το πόρισμα της Επιτροπής Brundtland αποτέλεσε την αφετηρία για τη δρομολόγηση των νέων διαδικασιών σύγκλησης της Δεύτερης Παγκόσμιας Συνδιάσκεψης για το Περιβάλλον, με επίκεντρο και στόχο τη βιώσιμη ή αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, όπως σε γενικές γραμμές είχε προσδιοριστεί από την προηγούμενη έκθεση.

Η διεθνής κοινότητα επιχειρώντας αφενός να ανανεώσει και να ενισχύσει το νομικοθεσμικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος και αφετέρου να αντιμετωπίσει σφαιρικότερα τόσο τα παλιά

όσο και τα νέα περιβαλλοντικά προβλήματα μέσα στα πλαίσια της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης», πραγματοποίησε με τη βοήθεια του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) «Συνδιάσκεψη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» στο Ρίο ντε Τζανέιρο της Βραζιλίας, από τις 3 έως τις 14 Ιουνίου του 1992.

Στη Συνδιάσκεψη του Ρίο συμμετείχαν κρατικές αντιπροσωπείες από 178 χώρες, προσήλθαν περισσότεροι από 100 αρχηγοί κρατών και κυβερνήσεων, διαπιστεύτηκαν περισσότερες από 1.500 μη-κυβερνητικές οργανώσεις, ενώ παραβρέθηκαν περίπου 7.000 αντιπρόσωποι των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Όλα τα παραπάνω στοιχεία σκιαγραφούν με σαφήνεια πως η Συνδιάσκεψη του Ρίο αποτέλεσε το πλέον κορυφαίο πολιτικό γεγονός των τελευταίων δεκαετιών, χαρακτηρισμός ο οποίος ενισχύεται από το γεγονός ότι αφορούσε την παγκόσμια περιβαλλοντική προστασία.

Η Συνδιάσκεψη του Ρίο λειτούργησε, κατά το πρότυπο της Συνδιάσκεψης της Στοκχόλμης του 1972, σε δύο επίπεδα: α) το κυβερνητικό και β) το μη κυβερνητικό. Επίσης, από τις 29 έως 31 Μαρτίου του 1992 πραγματοποιήθηκε στο Ρίο η Α΄ Παγκόσμια Συνδιάσκεψη των Πράσινων Κομμάτων, η οποία υιοθέτησε και σχετική διακήρυξη.

Η παρέμβαση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (Μ.Κ.Ο.) στην έκβαση των θεμάτων της κυβερνητικής συνδιάσκεψης μπορεί να χαρακτηριστεί ως περιορισμένη ή ακόμα και ανεπιτυχής, αφού ο μεγάλος όγκος τους, το πλήθος των αντιπροσώπων τους, η μη έγκαιρη προετοιμασία θέσεων και στρατηγικών για ουσιαστική παρέμβαση αλλά και η αδυναμία να ασκήσουν επιτυχή πίεση και πολιτική, στάθηκαν ως τα κυριότερα εμπόδιά τους. Την «ομίχλη» ήρθε να διώξει, κατά κάποιο τρόπο και βαθμό, το «Global Forum», αφού έδωσε την ευρεία δυνατότητα σε μια ποικιλία Μ.Κ.Ο. με διαφορετικές ιδεολογίες, τόσο πρακτικές αλλά και αντικείμενα ενδιαφέροντος (όπως, για παράδειγμα, περιβαλλοντικές οικολογικές οργανώσεις) να συνυπάρξουν και κατ' επέκταση, να δημιουργήσουν μεταξύ τους στενότερους δεσμούς συνεργασίας.

Η παρέμβαση των Κυβερνητικών Οργανώσεων ήταν η σημαντικότερη, αφού μέσω αυτών πάρθηκαν οι κυριότερες αποφάσεις της Συνδιάσκεψης του Ρίο. Στις εργασίες της συνάντησης δεν υπήρξαν ιδιαίτερα προβλήματα, αφού τόσο οι ανταγωνισμοί όσο και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα είχαν εκδηλωθεί κατά το στάδιο της προετοιμασίας, όπου είχαν παρουσιαστεί αδιέξοδα (δάση, βιοποικιλότητα) και συμβιβασμοί (κλίμα, διακήρυξη). Επίσης, στη μεγάλη αυτή παγκόσμια συνάντηση έγινε ιδιαίτερα αισθητή η αλ-

λαγή άσκησης της παραδοσιακής διεθνούς πολιτικής με τα πρώην σοσιαλιστικά κράτη να αναζητούν εναγωνίως ταυτότητα αλλά και συμμαχίες συμφερόντων, κατά κύριο λόγο οικονομικών. Τέλος, αισθητή ήταν και η παρουσία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Ε.Ο.Κ.), ενώ η ομάδα των αναπτυσσόμενων χωρών, γνωστή κι ως «Ομάδα των 77» από τη δεκαετία του '60, ήταν ιδιαίτερα δραστήρια (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1996).

Τα αποτελέσματα της Συνδιάσκεψης του Ρίο, συμπυκνώνονται στα διεθνή κείμενα που προέκυψαν από τη συνάντηση. Πιο συγκεκριμένα, στις 14 Ιουλίου 1992, υιοθετήθηκαν: α) Η «Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη», β) ο «Οδηγός 21» (agenda 21) και γ) η «Δήλωση αρχών για τη Διαχείριση, Διατήρηση και Αυτοσυντηρούμενη Ανάπτυξη των Δασών όλων των Τύπων». Τα παραπάνω νομικά κείμενα ήταν μη υποχρεωτικού χαρακτήρα (soft law). Επίσης, εκτός από τα προηγούμενα μη υποχρεωτικά κείμενα, στα πλαίσια της συνδιάσκεψης τέθηκαν για υπογραφή και δύο συμβάσεις: α) Η «Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία» και β) η «Σύμβαση-πλαίσιο για την Αλλαγή του Κλίματος». Όσον αφορά τις δύο τελευταίες συμβάσεις, πρόκειται για κείμενα τα οποία συνεπάγονται νομική υποχρεωτικότητα (hard law), εφόσον βέβαια συντρέξουν ορισμένες προϋποθέσεις.

Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε, σε σχέση με τα εν λόγω κείμενα, να επισημάνουμε τα εξής:

α) Στη «Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη» τα έθνη θέτουν ως στόχο τη δημιουργία ενός νέου δικαίου παγκόσμιου συνεταιρισμού και διακηρύσσουν ότι οι άνθρωποι βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για βιώσιμη, ελεγχόμενη ανάπτυξη που δεν εξαντλεί τους φυσικούς πόρους, μια ανάπτυξη φιλική με το περιβάλλον.

β) Ο «Οδηγός 21» (agenda 21) περιέχει ένα σημαντικό πακέτο προτάσεων και δράσης, που συνοδεύεται από οικονομικές εκτιμήσεις ως προς το κόστος υλοποίησης, που διαιρούνται σε σαράντα κεφάλαια και σε περισσότερους από εκατό τόμους, καλύπτοντας όλους τους τομείς όπου το περιβάλλον διασταυρώνεται με την οικονομία. Στοχεύει στην αναμόρφωση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι ζημιές στο περιβάλλον και να διασφαλισθεί η βιωσιμότητα στην αναπτυξιακή διαδικασία.

γ) Η Διάσκεψη του Ρίο ενέκρινε μια «Δήλωση αρχών για τα Δάση» με σκοπό να επιτευχθεί παγκόσμια συναίνεση αναφορικά με την προστασία, διαχείριση και τη βιώσιμη ανάπτυξη των δασών όλων των τύπων.

Παρόλο που τα δύο τελευταία κείμενα δεν είναι από νομική σκοπιά δεσμευτικά, συνεπάγονται ηθική και πολιτική δέσμευση. Βέβαια, πολλοί διεθνολόγοι υποστηρίζουν πως δε θεωρείται σπάνια η περίπτωση που στο διεθνές δίκαιο και στο δίκαιο περιβάλλοντος ειδικότερα, κείμενα με μη υποχρεωτικό χαρακτήρα (soft law) έχουν πρακτικά αποδώσει περισσότερους καρπούς από αντίστοιχα κείμενα με υποχρεωτικό χαρακτήρα (hard law) (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990, Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1993).

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο ότι η «Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία» οδήγησε σ' έναν επαναπροσδιορισμό του βασικού χώρου άντλησης των ενεργειακών πόρων των ανθρώπινων κοινωνιών, καθώς και στην επανεκτίμησή τους στο πλαίσιο των σύγχρονων επιστημονικών, οικονομικών, κοινωνικών αναγκών. Για τους λόγους αυτούς, η συμβολή της σήμερα, στο παγκόσμιο ενεργειακό πρόβλημα μπορεί να θεωρηθεί μεγάλη, γεγονός το οποίο επισημαίνεται και από την Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Επιτροπή Brundland), στην Έκθεσή της, «Το κοινό μας μέλλον» (1987) (The World Commission on Environment and Development, 1987).

4. Διεθνής Οργάνωση και Περιβάλλον

Οι δραστηριότητες των διεθνών οργανώσεων συνετέλεσαν αποτελεσματικά στην πορεία για την απομάκρυνση από το «Domaine Reserve» και το «Laisser Faire» της ατομικής συνύπαρξης των κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο (Νίκας Δ., 1985). Πράγματι, τα μόνα σχήματα που μπορούν αλλά και ταυτόχρονα οφείλουν να αναπτύξουν μία αποτελεσματική δράση περιβαλλοντικής προστασίας, διατυπώνοντας και εφαρμόζοντας διεθνείς πολιτικές καθώς και προγράμματα, είναι οι διεθνείς οργανισμοί.

4.1. Τα Ηνωμένα έθνη και οι ειδικευμένοι οργανισμοί τους

Ως απόρροια της πολιτικής που αποπνέουν οι αρχές της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, έχουμε το «Πρόγραμμα του Ο.Η.Ε. για το Περιβάλλον» (U.N.E.P., 1972).

Ο κύριος στόχος του U.N.E.P. είναι η ενθάρρυνση για συνολόγηση πάσης φύσεως διεθνών συνθηκών, με στόχο την προ-

στασία του περιβάλλοντος, γεγονός το οποίο την κάνει να κατέχει ξεχωριστή σημασία.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, η ύπαρξη αυτού του προγράμματος βασίζεται στην προσπάθεια συγκερασμού των φιλοσοφιών της Οικολογίας και της Ανάπτυξης, τονίζοντας τη σημασία της δημιουργίας μιας αρμονικής σχέσης ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον περιβαλλοντικό παράγοντα. Το πρόγραμμα στηρίζεται στην αρχή της ανάγκης παροχής των βασικών αγαθών, της τροφής, της στέγης και της ένδυσης σε όλους.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση ως πρόβλημα, απασχόλησε όλους σχεδόν τους οργανισμούς του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών. Έτσι, ο «Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας» (F.A.O.) έχει ως κύριο ενδιαφέρον του τη διατήρηση των φυσικών πηγών. Η «Διεθνής Οργάνωση Υγείας» (O.M.S.) καταβάλλει αξιόλογες προσπάθειες για την καταπολέμηση των συνθηκών μόλυνσης, ιδιαίτερα βλαβερών για την υγεία. Η U.N.E.S.C.O. απ' την πλευρά της, έχει δείξει κι αυτή μεγάλη ευαισθησία στο θέμα «περιβάλλον» και ειδικότερα στην προστασία των ειδών, που καθημερινά απειλούνται από τον κίνδυνο της εξαφάνισης των φυσικών αποθεμάτων, της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς (όπως για παράδειγμα, αρχαία μνημεία της Αιγύπτου), καθώς επίσης και στο θέμα της περιβαλλοντικής παιδείας. Επίσης, η «Διεθνής Οργάνωση Μετεωρολογίας» (O.M.M.) διαδραματίζει ένα βασικό ρόλο στον τομέα πρόβλεψης των φυσικών καταστροφών. Το «Παγκόσμιο Ελεγκτικό Σύστημα του Περιβάλλοντος» (Global Environmental Monitoring System) (G.E.M.S.) αποτελεί σημαντική συμμετοχή στην παγκόσμια μελέτη του περιβάλλοντος με τη συλλογή πληροφοριών από τα πλέον σύγχρονα τεχνικά μέσα. Τέλος, υπάρχει και η «Διεθνής Ναυτιλιακή Οργάνωση» (I.M.O.) με στόχο, ειδικότερα, το συντονισμό της διεθνούς συνεργασίας για την αποφυγή της μόλυνσης των υδάτινων πόρων (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

4.2. Ο ρόλος των διεθνών περιφερειακών οργανισμών

1. Ο «Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ασφάλειας» (Ο.Ο.Σ.Α.)

Ο Ο.Ο.Σ.Α. με τις διακηρύξεις αρχών, με τις συστάσεις-οδηγίες κυρίως στα πλαίσια της διασυνοριακής ρύπανσης, αλλά και της διαχείρισης των φυσικών πηγών (ηλεκτρικό ρεύμα, απαγόρευση χρήσης ορισμένων πρώτων υλών) καθώς και σχετικά με τις τοξικές και επικίνδυνες ουσίες, έχει συμβάλει, κατά ένα μεγάλο

βαθμό, στην αποδοχή του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

2. Το «Συμβούλιο της Ευρώπης»

Το Συμβούλιο της Ευρώπης, με τη σύσταση της «Επιτροπής ειδικών για τη διατήρηση της φύσης και των φυσικών πηγών» (1962), καθώς και της «Επιτροπής για τη μόλυνση του νερού» (1964), έχει επιδείξει ένα αξιόλογο έργο στα πλαίσια της οργανωμένης δράσης για την προστασία του περιβάλλοντος. Βέβαια, η δράση αυτή συνεπικουρείται και από αποφάσεις καθοδήγησης που παίρνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα στα πλαίσια διυπουργικών συνδιασκέψεων (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

Οι παραπάνω δραστηριότητες σχετίζονται άμεσα με τη δημιουργία και την υιοθέτηση του μοναδικού υποχρεωτικής φύσης σύγχρονου διεθνούς καθεστώτος για τη συνολική προστασία της άγριας ζωής στην Ευρώπη, δηλαδή της «Σύμβασης για την προστασία της Άγριας Ζωής και των Φυσικών Οικότοπων της Ευρώπης» (Βέρνη, 1979).

Αναμφίβολα, το κείμενο αυτό αποτελεί συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στα πλαίσια της προσπάθειας διατήρησης της άγριας ζωής, ειδικότερα σε θέματα που απαιτείται, εκ των πραγμάτων, διεθνής συνεργασία. Οι διατάξεις του είναι σαφείς και άμεσα υποχρεωτικές (hard law). Πάντως, χαρακτηριστικό στοιχείο του, συνιστά το γεγονός ότι τόσο η προστασία όσο και η διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας, προηγείται των οικονομικών επιδιώξεων και προτεραιοτήτων (Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., 1990).

3. Η «Ευρωπαϊκή Κοινότητα»

Παρά το γεγονός ότι στις Ιδρυτικές Συνθήκες περί των Κοινοτήτων δεν προβλέπεται ρητά μια πολιτική περιβάλλοντος αλλά μόνον έμμεσα, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα εμφανίζεται να διαδραματίζει έναν από τους σημαντικότερους ρόλους απ' αυτούς που έχουν να επιδειχθούν στα πλαίσια προστασίας του περιβάλλοντος.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα μέσω του υπουργικού συμβουλίου της, λαμβάνει τριών ειδών Νομοθετικά Μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος: α) Οδηγίες, β) Κανονισμούς, και γ) Αποφάσεις. Οι Οδηγίες δεν έχουν άμεσα δεσμευτικό χαρακτήρα, σε αντιδιαστολή με τους Κανονισμούς και τις Αποφάσεις. Για το λόγο αυτό, απαιτείται μια εκ των υστέρων διαδικασία εναρμόνισης-ενσωμάτωσης όλου αυτού του κοινοτικού υλικού (που έχει, κυρίως, τη μορφή οδηγιών), στην εκάστοτε εθνική έννομη τάξη (Νίκας Δ.,

1985). Κάθε τέσσερα χρόνια, η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων εκδίδει ένα «Πρόγραμμα Δράσης για την Προστασία του Περιβάλλοντος», βάσει του οποίου καθορίζονται τόσο η στρατηγική, όσο και οι βασικοί στόχοι της πολιτικής περιβάλλοντος. Τα προγράμματα αυτά δεν είναι δεσμευτικά άμεσα για τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και τους ιδιώτες. Περιορίζονται στο να καθορίζουν τις περιβαλλοντικές δραστηριότητες των κοινοτικών οργάνων, ενώ παράλληλα περιέχουν και τη δήλωση των προθέσεων του Συμβουλίου και των Κυβερνήσεων των κρατών μελών, να ενεργήσουν σύμφωνα με τις βασικές αρχές που περιέχονται στα πλαίσια του προγράμματος αυτού. Μ' αυτόν τον τρόπο, θα λέγαμε ότι ρυθμίζουν τη συμπεριφορά σε κοινοτικό επίπεδο (Νίκας Δ., 1985, Καλλία-Αντωνίου Α., 1987).

Επίσης, η Κοινοτική Περιβαλλοντική Νομοθεσία παρέχει στους πολίτες των κρατών-μελών ένα πολύ σημαντικό δικαίωμα: να απαιτήσουν ένα καθαρό και υγιεινό περιβάλλον και, κατ' επέκταση, να ζητήσουν την εφαρμογή μιας κοινοτικής διάταξης για την περιβαλλοντική προστασία.

Από το 1972, η Κοινότητα άρχισε να λαμβάνει υπόψη τα διάφορα περιβαλλοντικά προβλήματα και ανέλαβε τις ευθύνες της στον ευαίσθητο αυτό τομέα, θέτοντας σε εφαρμογή ένα πρώτο πρόγραμμα δράσης για την αντιμετώπισή τους. Βέβαια, τα μέτρα που προβλέπονταν είχαν, κυρίως, διορθωτικό χαρακτήρα, αφού, κατά το κύριο μέρος τους, αφορούσαν τη διάθεση των τοξικών αποβλήτων και την προστασία της δημόσιας υγείας.

Σταδιακά, άρχισε να αναδεικνύεται μια διπλή ανάγκη: η ανάγκη, καταρχήν, για βελτίωση της διαθέσιμης πληροφόρησης και, στη συνέχεια η ανάγκη της πρόληψης.

Για την ικανοποίηση της πρώτης ανάγκης, το 1985 τέθηκε για το σκοπό αυτό σε εφαρμογή το πρόγραμμα «Corine», την εφαρμογή του οποίου ανέλαβε στη συνέχεια ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος που ιδρύθηκε το 1990. Έπειτα από δύο χρόνια, η «Ενιαία Πράξη» του 1987 για την προετοιμασία της εσωτερικής αγοράς του 1993, αντιμετώπισε τα περιβαλλοντικά προβλήματα κάτω από το πρίσμα της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής της Κοινότητας. Έτσι, στον τομέα του περιβάλλοντος, η Ενιαία Πράξη έδινε το βάρος στην πρόληψη, θεσπίζοντας την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Με τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, που επικυρώθηκε το 1993, ολοκληρώνεται ένα αποφασιστικό βήμα προς τα εμπρός:

η Συνθήκη ορίζει την υποχρέωση να λαμβάνεται υπόψη ο περιβαλλοντικός παράγοντας στα πλαίσια των άλλων κοινοτικών πολιτικών και θεσπίζει την αρχή της «αειφόρου ανάπτυξης που σέβεται το περιβάλλον». Η «Λευκή Βίβλος της Επιτροπής για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση» (Δεκέμβριος 1993) αναπτύσσει τον προβληματισμό όσον αφορά αυτές τις δεσμεύσεις: «στο εξής το περιβάλλον δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως μεμονωμένος τομέας, αλλά ως μία βασική διάσταση της ανάπτυξης και ταυτόχρονα ως ειδικό πεδίο οικονομικής πρωτοβουλίας, καινοτομιών και δημιουργίας θέσεων απασχόλησης και ως ανταγωνιστικό πλεονέκτημα» (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Στο πέμπτο πρόγραμμα δράσης που ενέκρινε το Συμβούλιο την 1η Φεβρουαρίου 1993, αντανakλάται η κατεύθυνση αυτή. Το «Κοινοτικό Πρόγραμμα Πολιτικής και Δράσης για το Περιβάλλον και την Αειφόρο Ανάπτυξη» καταρτίστηκε με βάση την Έκθεση του 1992. Εμβαθύνοντας υπέρ της αειφόρου ανάπτυξης, εστιάζεται σε πέντε βασικούς τομείς, οι οποίοι, αναμφισβήτητα, έχουν μεγάλη επίδραση στο περιβάλλον. Οι τομείς αυτοί είναι: α) βιομηχανία, β) ενέργεια, γ) μεταφορές, δ) γεωργία ε) τουρισμός.

Οι άξονες προσέγγισης των παραπάνω τομέων περιλαμβάνουν:

- τη συνεκτίμηση του περιβάλλοντος στους άλλους τομείς δράσης,
- τη διεύρυνση της πανοπλίας των μέσων δράσης για το περιβάλλον πέραν της νομοθετικής προσέγγισης, με το να δίνεται βαρύτητα στα οικονομικά και φορολογικά μέτρα, τα στατιστικά και επιστημονικά μέσα και τα μέσα προγραμματισμού, στην πληροφόρηση και την κατάρτιση και στα μέσα χρηματοδοτικής ενίσχυσης,
- κατανομή των αρμοδιοτήτων μέσω της εταιρικής σχέσης ανάμεσα στην Κοινότητα, τους πολίτες, τους επιχειρηματίες και τις εθνικές ή περιφερειακές διοικήσεις,
- την αλλαγή των συνηθειών κατανάλωσης και των προτύπων παραγωγής,
- την εφαρμογή της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, και
- τη διεθνή διάσταση του πέμπτου προγράμματος (η κατάρτιση του οποίου συνέπεσε με τη Διάσκεψη Κορυφής του Terre, Ρίο ντε Τζανέιρο 1992) (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Επίσης, η Κοινότητα προσπαθεί να συμβάλει στην ανάπτυξη

και εφαρμογή της περιβαλλοντικής κοινοτικής πολιτικής, μέσω της χρηματοδότησης δράσεων προτεραιότητας, τεχνικής βοήθειας κ.τ.λ. στον τομέα του περιβάλλοντος, μέσω δηλαδή της δημιουργίας ενοποιημένων χρηματοδοτικών μέσων για το περιβάλλον, όπως είναι το «Life» (Κανονισμός Ε.Ο.Κ. αριθμ. 1973/92 του Συμβουλίου της 21ης Μαΐου 1992).

Το «Life», ως Ειδικό Χρηματοδοτικό Μέσο, επιτρέπει στους διαχειριστές, τους επιχειρηματίες ή τους καταναλωτές να κάνουν πράξη τις έννοιες της περιβαλλοντικής υπευθυνότητας και της αειφόρου ανάπτυξης. Με το (μικρό) προϋπολογισμό του (περίπου 90 εκατ. ECU για την Κοινότητα και 6 εκατ. ECU για τις τρίτες χώρες το 1996), χρηματοδοτεί πρότυπα παραγωγής και συμπεριφοράς, έργα επίδειξης, εκστρατείες πληροφόρησης, ενέργειες επαγγελματικής κατάρτισης ή τεχνικής βοήθειας, καθώς και τα έργα προστασίας του περιβάλλοντος (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Κι ενώ μέχρι το 1993 τα κράτη-μέλη δε λάμβαναν συστηματικά υπόψη την προστασία του περιβάλλοντος κατά την κατάρτιση των προγραμμάτων περιφερειακής ανάπτυξης, αυτό έπαψε να ισχύει μετά τη νέα ρύθμιση για τα Διαρθρωτικά Ταμεία, τον Ιούλιο του 1993 (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Η παραπάνω ρύθμιση προβλέπει ότι τα σχέδια της περιφερειακής ανάπτυξης που υποβάλλουν τα κράτη μέλη πρέπει να περιλαμβάνουν την εκτίμηση της περιβαλλοντικής κατάστασης στις εξεταζόμενες περιοχές, την εκτίμηση των προτεινόμενων ενεργειών, σύμφωνα με τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης και την ισχύουσα κοινοτική νομοθεσία, τους ειδικούς στόχους και, —όπου επιβάλλεται— ποσοτικά προσδιορίσιμους για τους διάφορους άξονες δράσης (άρα και για το περιβάλλον), καθώς και τα μέτρα που λαμβάνονται για τη συμμετοχή των αρμόδιων περιβαλλοντικών υπηρεσιών στα διάφορα στάδια του προγραμματισμού. Οι ενισχύσεις δε, που διατίθενται για την προστασία του περιβάλλοντος από τα Διαρθρωτικά Ταμεία, εκτός του ότι πρέπει να σχετίζονται με την οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας, αφορούν την προστασία και τη διαχείριση των υδάτινων πόρων, τη συλλογή και την επεξεργασία καθώς και την ανακύκλωση των βιομηχανικών αποβλήτων, την εξυγίανση των παράκτιων περιοχών και των παραποτάμιων λεκανών, τη μείωση της διάβρωσης των εδαφών, την απορρύπανση και την αποκατάσταση των υποβαθμισμένων βιομηχανικών ζωνών, την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και κυρίως των εθνικών δρυμών, την έρευνα και την ανάπτυξη σε ζη-

τήματα περιβάλλοντος, τις «καθαρές» τεχνολογίες, τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, τον οικολογικό τουρισμό (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Από το 1989-1993, στις κοινοτικές πρωτοβουλίες, που τέθηκαν σε εφαρμογή ενισχυόμενες από τα Διαρθρωτικά Ταμεία, περιλαμβάνεται η «Environ» (580 εκατ. ECU), η οποία αφορά αποκλειστικά τις παρεμβάσεις στον τομέα του περιβάλλοντος (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή). Όσον αφορά τις κοινοτικές πρωτοβουλίες της περιόδου 1994-1999 (των οποίων ο προϋπολογισμός φθάνει τα 13,45 δισ. ECU) συμβάλλουν, επίσης, προς αυτή την κατεύθυνση, σε ένα αρκετά ευρύ φάσμα τομέων. Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τα εξής: α) διασυνοριακή συνεργασία, β) ευρωπαϊκά ενεργειακά δίκτυα και διεθνικές ενέργειες χωροταξίας (Interreg), γ) προσαρμογή στις βαθιές βιομηχανικές αλλαγές (Rechar, Resider, Retex, Konver, Pme, Adapt), δ) τοπική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών (Leader), ε) εξαιρετικά απομακρυσμένες περιφέρειες (Regis), στ) πολιτική αστικής ανάπτυξης (Urban), ζ) αναδιάρθρωση της αλιείας (Pesca), και η) επαγγελματική ένταξη (Emplo). Τέλος, οι καινοτόμες ενέργειες που χρηματοδοτεί το «Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης» (Ε.Τ.Π.Α.) (με το ποσό των 395 εκατ. ECU για τη χρονική περίοδο 1995-1999) κάλυπταν τομείς στους οποίους περιλαμβάνονταν σχέδια προστασίας του περιβάλλοντος, όπως: η διαπεριφερειακή συνεργασία, περιφερειακές οικονομικές καινοτομίες, καθώς και η αστική ανάπτυξη και χωροταξία (Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, χ.χ.).

Κλείνοντας την αναφορά μας για το ρόλο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στα πλαίσια προστασίας του περιβάλλοντος, θα λέγαμε πως η αποτελεσματικότητά της, τελικά, θα εξαρτηθεί από το αν μπορούν να συνυπάρξουν ο απαραίτητος συντονισμός των μέτρων για την περιβαλλοντική προστασία με τους γενικότερους οικονομικούς στόχους που θέτει προς υλοποίηση η Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Πάντως, κοινής αποδοχής λαμβάνει η διαπίστωση πως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, από τη δική της πλευρά, έχει προσφέρει, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα, το αναγκαίο νομοθετικό πλαίσιο, ώστε να φέρει εις πέρας τον πολυπόθητο σκοπό της, στα πλαίσια της παγκόσμιας προσπάθειας περιορισμού της περιβαλλοντικής καταστροφής.

Βιβλιογραφία

- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, *Ενέργεια και Περιβάλλον στη Βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία*, εκδ. Νέα Οικολογία, Αθήνα, 1996.
- Γρηγορίου Η. Παναγιώτης, Σαμιώτης Δ. Γιώργος, Τσάλτας Ι. Γρηγόρης, *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Νομική και θεσμική διάσταση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1993.
- Ευρωπαϊκή Ένωση-Περιφερειακή Πολιτική και Συνοχή, *Περιβάλλον και περιφέρειες: για μια αειφόρο ανάπτυξη*, εκδ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Χ.Χ.
- Καλλία Αντωνίου Α., *Περιβάλλον - Νομοθεσία - Δικαιώματα του Έλληνα πολίτη*, Ένωση Δικαίου Περιβάλλοντος, Αθήνα, Νοέμβριος 1987.
- Μοδινός Μ., «Η ρύπανση δεν έχει σύνορα, η οικολογική δράση ομοίως», περιοδ., *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 42, Απρίλιος 1988, σελ. 12-13.
- Νίκας Σ.Δ., *Η νομική προβληματική της προστασίας του περιβάλλοντος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985.
- Σαμιώτης, Γ., *Διεθνής προστασία Υδροτόπων και Υδροβίων Αποδημητικών Πτηνών*, Αθήνα, 1991.
- Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γ., *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος*, τόμ. 1ος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1990.
- The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1987.
- Τσαντίλης Δ., «Διασυννοριακά και... η αυλή του γείτονα», περιοδ. *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 42, Απρίλιος 1988, σελ. 9.

Συνέδρια

Ευρωατλαντική ασφάλεια και συνεργασία

Στα πλαίσια της πολυμερούς πολιτισμικής αλληλεπίδρασης και της προώθησης ενός εποικοδομητικού διαλόγου σε πολυεπίπεδη βάση (πολιτική, οικονομική, πολιτιστική), η Ελληνική Ένωση για την Ατλαντική και Ευρωπαϊκή Συνεργασία, διοργάνωσε στην Αθήνα από τις 27 Νοεμβρίου έως τις 2 Δεκεμβρίου το 2ο Ακαδημαϊκό Σεμινάριο με θέμα την Ευρωατλαντική Ασφάλεια και Συνεργασία. Στο Σεμινάριο, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν συμμετοχή στο 11ο Ετήσιο Διεθνές Συμπόσιο του Ζαπτείου, συμμετείχαν πενήντα φοιτητές από είκοσι διαφορετικές χώρες. Οι φοιτητές αυτοί είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν μια σειρά παρεμβάσεων εξεχουσών προσωπικοτήτων του διεθνούς προσκηνίου και να ανταλλάξουν απόψεις σχετικά με τα διεθνή δρώμενα, σε επίπεδο εκτενούς επιστημονικής συζήτησης.

Τις πρώτες τρεις μέρες του Σεμιναρίου οι συμμετέχοντες παρακολούθησαν κύκλους ομιλιών σχετιζόμενους με την ιδιαίτερη σημασία της περιοχής της Μεσογείου, ως σταυροδρόμι των πολιτισμών, ζητήματα ασφάλειας και συνεργασίας στον Καυκάσιο χώρο και την Κεντρική Ασία, το ρόλο της Ελλάδος στη ΝΑ Ευρώπη, τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στη νέα χιλιετία, τις προοπτικές του ΝΑΤΟ στο κατώφλι του 21ου αιώνα και τη διαδικασία διεύρυνσης αυτού καθώς και το ρόλο του στα Βαλκάνια. Τα θέματα αυτά ανέλυσαν ο κ. Γεωργίου, Πρόεδρος της Ελληνικής Ένωσης για την Ατλαντική και Ευρωπαϊκή Συνεργασία, ο κ. Κούτσης, επίκουρος καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου, ο κ. Σχοινάς, σύμβουλος στο Ελληνικό ΥΠΕΞ, ο κ. Τσαρδανίδης, Διευθυντής του Ινστιτούτου Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, ο κ. Βαρβιτσιώτης, βουλευτής, ο κ. Κουτσόγιωργας, πρώην βουλευτής, ο κ. Υφαντής, επίκουρος καθηγητής του πανεπιστημίου Αθηνών, εκπρόσωποι των πρεσβειών της Ουγγαρίας, της Εσθονίας, της Ρουμανίας και των ΗΠΑ στην Ελλάδα, ο κ. Τσιαμπίρης, λέκτορας του Πανεπιστημίου Πειραιώς και ο κ. Αλιφαντής, επίκουρος καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου.

Την τέταρτη μέρα εγκαινιάστηκαν οι εργασίες του 11ου ετήσιου Συμποσίου του Ζαππείου. Κατά την έναρξη, χαιρετισμό απήλυθε ο κ. Παπανδρέου, Υπουργός Εξωτερικών και τιμώμενος προσκεκλημένος ομιλητής ήταν ο κ. Passy, Υπουργός Εξωτερικών της Βουλγαρίας. Ακολούθησε το «FORUM των Πρέσβειων», το οποίο αποτελούσαν οι πρέσβεις στην Ελλάδα, των ΗΠΑ κ. Miller, της Γαλλίας κ. Ripert και της Ρωσίας κ. Botcharnikov. Οι εργασίες της ημέρας αυτής ολοκληρώθηκαν με δύο συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης με επίκεντρο της πρώτης τη διεύρυνση του NATO και αντικείμενο της δεύτερης την τρομοκρατία, ως περιοχής εξαιρουμένης της δικαιοδοσίας του NATO. Στις δύο αυτές συζητήσεις συμμετείχαν εκπρόσωποι των Υπουργείων Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας και των Πρεσβειών στην Ελλάδα διαφόρων χωρών, καθώς και επιφανείς προσωπικότητες του ακαδημαϊκού χώρου.

Η επόμενη ημέρα περιελάμβανε επίσης, συζήτηση στρογγυλής τραπέζης, με θέμα την ανάπτυξη των Βαλκανίων και τις προκλήσεις και προοπτικές που απορρέουν από αυτή. Στη συζήτηση αυτή συμμετείχαν επίσης αντιπρόσωποι των Υπουργείων Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας και διπλωματικών αποστολών στην Ελλάδα διαφόρων χωρών. Σχόλια επί της συζήτησης έκανε και εξέθεσε τα συμπεράσματά του ο κ. Ντόκος, διευθυντής σπουδών του Ελληνικού Ιδρύματος Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).

Μετά το κλείσιμο των εργασιών του Συμποσίου από τον κ. Γεωργίου, πρόεδρο της Ελληνικής Ένωσης για την Ευρωπαϊκή Συνεργασία, συνεχίστηκαν οι εργασίες του 2ου Ακαδημαϊκού Σεμιναρίου. Οι συμμετέχοντες φοιτητές κλήθηκαν να περάσουν γραπτή δοκιμασία, η οποία σχετιζόταν με το σύνολο των εκδηλώσεων και τα θέματα που συζητήθηκαν διεξοδικά, ολοκληρώνοντας και τις διαδικασίες του Σεμιναρίου.

Το 2ο Ακαδημαϊκό Σεμινάριο στο σύνολό του χαρακτηρίστηκε από το υψηλό επίπεδο των συμμετεχόντων, ομιλητών και ακροατηρίου, την εξαιρετική θεματολογία και τον ιδιαίτερο προβληματισμό προς πλείστες κατευθύνσεις.

Στα πλαίσια των δραστηριοτήτων της Ελληνικής Ένωσης για την Ευρωπαϊκή Συνεργασία, πραγματοποιούνται κάθε καλοκαίρι οι εργασίες του Διεθνούς Ινστιτούτου Πολιτικών και Οικονομικών Σπουδών. Το πρόγραμμα αυτό, στο οποίο συμμετέχουν περίπου εξήντα φοιτητές από είκοσι διαφορετικές χώρες, συνδιοργανώνεται από την ΕΕΕΑΣ (GAAEC), το Ίδρυμα Αμερικανικών Σπουδών και το πανεπιστήμιο του Georgetown.

Βασιλική Χατζηπέτρου

Τζακ Μπαρνς

Ο ιμπεριαλισμός των ΗΠΑ έχει χάσει τον Ψυχρό Πόλεμο.
Διεθνές Βήμα, Αθήνα, 2002, σελ. 345

Από τότε που κατέρρευσαν τα σταλινικά καθεστώτα στη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, η Ουάσιγκτον και άλλα ιμπεριαλιστικά κέντρα θριαμβολογούν ασύστολα: Ο καπιταλισμός υπερίσχυσε του κομμουνισμού, έφτασε το τέλος της ιστορίας, η ευημερία στα αμερικανικά πρότυπα βρίσκεται στο κατώφλι κάθε χώρας, αρκεί να ακολουθήσει τις συνταγές που εξαγγέλλονται στην Ουάσιγκτον, το Λονδίνο, το Παρίσι ή το Βερολίνο.

Η αριστερά έχει παίξει και αυτή ένα ρόλο στο στήσιμο του μύθου: Η *raja americana* εμφανίζεται να θριαμβεύει σε έναν κόσμο μονοπολικό, από όπου το “αντίπαλο δέος” έχει εκλείψει. Εξ’ άλλου, για τις δυνάμεις αυτές η σύγκρουση μεταξύ Ουάσιγκτον και Μόσχας ανέκαθεν επισκίαζε τη σύγκρουση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, με ρίζες στην οικονομική πραγματικότητα.

Το βιβλίο *Ο ιμπεριαλισμός των ΗΠΑ έχει χάσει τον ψυχρό πόλεμο*, του Τζακ Μπαρνς, παρουσιάζει μια άποψη ριζικά αντίθετη, όπως διαφαίνεται από τα παρακάτω χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

- “Οι εκμεταλλευτές δεν έχουν μπορέσει να ξεπεράσουν το γε-

γονός ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι όλο και πιο στάσιμο και ευάλωτο. Δεν έχουν μπορέσει να σημειώσουν συντριπτικές νίκες σε βάρος των εργαζομένων και των εργατικών κινήματων σε καμία απολύτως ιμπεριαλιστική χώρα. Και δεν έχουν μπορέσει, από το 1917, να επαναφέρουν καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας σε καμία από τις χώρες όπου αυτές είχαν ανατραπεί.”

- “Πληθαίνουν οι ενδείξεις ότι η εργατική τάξη στις Ηνωμένες Πολιτείες και στις περισσότερες, άλλες ιμπεριαλιστικές χώρες έχει βγει πλέον από μια περίοδο πολιτικής υποχώρησης [...] Τα σημάδια μιας ανανεωμένης αμυντικής δράσης βρίσκονται παντού γύρω μας -βλέπουμε μεγαλύτερη συμμετοχή σε απεργιακές δραστηριότητες, πράγμα που αντικατοπτρίζει το πείσμα και την αντίσταση των μαχόμενων εργατών της βάσης των συνδικάτων. Βλέπουμε μια αξιοσημείωτη αύξηση της αυτοπειθίησης και της αποφασιστικότητας των γυναικών στη βιομηχανία. Μια αυξανόμενη επιρροή Μαύρων ηγετών πάνω στις μάχες των εργατών και στους

- αγώνες των εργαζόμενων αγροτών. Μια άνοδο του κινήματος για την ανεξαρτησία του Πουέρτο Ρίκο. Και περισσότερες δράσεις για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών. Τέτοιες εξελίξεις προετοιμάζουν την ενίσχυση της ηγεσίας της εργατικής τάξης μέσα στους αγώνες αυτούς και αυξάνουν τις δυνατότητες των συνδικάτων "να δρουν εκ προθέσεως ως κέντρα οργάνωσης της εργατικής τάξης, προς το ευρύτερο συμφέρον της ολικής απελευθέρωσής της."
- "[...] το γερμανικό χρηματιστικό κεφάλαιο", μακροπρόθεσμες τάσεις που έχουν σημειωθεί στην απόφαση, η αστική τάξη της Γερμανίας και το προηγούμενος σταθερό νόμισμά της, το μάρκο, έχουν αποδυναμωθεί πολιτικά και οικονομικά μέσα από την τραυματική προσπάθεια, επί εννέα χρόνια, να καταπιούν και να χωνέψουν το εργατικό κράτος της ανατολικής Γερμανίας."
 - "Στις αρχές του 1990, οι παραφουσκωμένες αγορές των χρηματιστηρίων και των ακινήτων στην Ιαπωνία μόλις είχε καταρρεύσει. Το γεγονός ότι η κατάρρευση αυτή σημάδεψε την έναρξη μιας παγκόσμιας αποπληθωριστικής κρίσης είναι κάτι που μόνο σήμερα -αργοπορημένα, και σε ύφος όλο και πιο πανικόβλητο- έχουν αρχίσει να αναγνωρίζουν ορισμένοι εκπρόσωποι της αστικής κοινής γνώμης. Αντίθετα από τις προσδοκίες τους, δεν υπήρξε ποτέ μια ανάκαμψη. Η κρίση απλά συνεχίζει να βαθαίνει."
 - "Οι αυξανόμενες εντάσεις στους κόλπους της αντιδραστικής συμμαχίας του NATO [...] έχουν γίνει δριμύτερες. [...] το NATO διευρύνεται, με αποτέλεσμα να περιλαμβάνει ακόμη πιο εκρηκτικές αντιφάσεις στο εσωτερικό του. Το κέντρο βάρους του μετατοπίζεται ταχέως προς την Ανατολή. Η περικύκλωση του ρωσικού εργατικού κράτους γίνεται πιο σφιχτή κατά μήκος ολόκληρης της περιμέτρου του, από την Κεντρική Ευρώπη έως τον πλούσιο σε πετρέλαιο Καύκασο, και στα βόρεια της Ασίας ακολουθώντας (ίδια κατεύθυνση με τον ιστορικό Δρόμο του Μεταξιού προς το Νότο. Καθώς οι καπιταλιστικές δυνάμεις προσπαθούν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, θα αναμοχλεύουν τον πύρινο αυτό δακτύλιο, φτάνοντας στην ανάφλεξη όλο και πιο συχνά."
 - "[Στην πρώην Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη] η αποσάθρωση των γραφειοκρατικών καστών, που εγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια ότι υποστηρίζουν τον κομμουνισμό ή ότι αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και των σύμμαχών της διεθνώς, έχει εξαλείψει ένα τεράστιο εμπόδιο το οποίο επί δεκαετίες απέτρεπε τους επαναστάτες αγωνιστές να βρουν το δρόμο τους προς το μαρξισμό."
 - "Βαθμηδόν, ο ιμπεριαλισμός των ΗΠΑ προετοιμάζεται ψύχραιμα και συνειδητά, γι' αυτό που έχει πεισθεί ότι τελικά πρέπει να γίνει. Αυτό που άνοιξε η Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία

δεν είναι δυνατό να ξεγραφτεί με κάποιο κόλπο από την Ιστορία. Ο καπιταλισμός μπορεί να εγκαθιδρυθεί σε αυτή τη γη μόνο μέσα από μια αιματηρή αντεπανάσταση."

- "Ένας συγκρουσιακός άξονας ανάμεσα στην Αβάνα και την Ουάσιγκτον είναι [...] η πιο άμεση εκδήλωση της διεθνούς σύγκρουσης ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και τη δικτατορία του προλεταριάτου."
- Η παγκόσμια πολιτική προοπτική που παρουσιάζει ο ηγέτης του Κουβανικού Κομμουνιστικού Κόμματος Χοζέ Μπαλαγκέρ στο "Σοσιαλισμός: μια βιώσιμη επιλογή", που δημοσιεύεται σε αυτό το τεύχος, επιβεβαιώνει [ότι] "Στις υπάρχουσες διεθνείς συνθήκες δηλώνουμε και πάλι ότι ο σοσιαλισμός είναι μια αναγκαιότητα. Δεν είναι μόνο το λογικό αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε διεθνή

κλίμακα, είναι και η μόνη εναλλακτική λύση για την επιβίωση της ανθρωπότητας".

- "[...] υπάρχουν και στιγμές στην Ιστορία όπου τόσα πολλά πράγματα αλλάζουν τόσο γρήγορα που ακόμα και οι καλύτεροι μαχητές θα χάσουν τον προσανατολισμό τους αν δεν ξεκόψουν με τον τρόπο που είχαν συνηθίσει να σκέφτονται στο παρελθόν και αν δεν κοιτάξουν τον κόσμο μέσα από τα μάτια μιας γενιάς που μόλις τώρα αφυπνίζεται στην πολιτική ζωή."

Τα κείμενα της συλλογής αυτής στοιχειοθετούν την αντιφατική εικόνα μιας οικονομικής ύφεσης, μιας καπιταλιστικής κρίσης που βαθιάνει, ιμπεριαλιστικών συγκρούσεων και πολέμων και εκρηκτικής αντίστασης από την πλευρά των ανθρώπων του μόχθου. Είναι μια πρόταση που αξίζει να διαβαστεί.

Ζωρζ Μεχραμπιάν

Νικόλαος Δ. Τσίρος

Η ανάδυση του πολιτικού στο έργο του Max Weber: Μεθοδολογικές προϋποθέσεις και αποσαφηνίσεις περιεχομένου.

Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2001, σελ. 338

Η αναζωπύρωση του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για τη βεμπεριανή κοινωνιολογία, έχει ήδη αποκτήσει εδραίο έδαφος και στη χώρα μας. Είναι σημαντική η διαπίστωση, ότι ο Weber θεμελιώνει την ερμηνευτική κατανόηση του υπό εξέταση υλικού του στη βάση μιας αμφίπλευρης συστηματικής. Δηλαδή, η συστηματική του συνδέεται

τόσο με την επιλογή της μεθόδου όσο και με το γνωσιολογικό αντικείμενο, κατά τρόπο ενιαίο και αδιαίρετο.

Σκοπός της μελέτης είναι να καταδείξει το συγκρητισμό του «αντικειμένου» της αναλύσεως με τον προεξοφλημένο ατομικισμό της μεθόδου. Με άλλα λόγια, μέθοδος και ερευνητικό υλικό υποβάλλουν

τον ερευνητή στην αδιαίρετη ανάλυσή τους, αφού η θεμελίωση των εννοιών προσαρτάται εξ ορισμού στο μεγαλόπνοο φορμαλιστικό σχήμα της βεμπεριανής επιστημολογίας. Η μελέτη αποτελείται από τρία μέρη:

Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει δύο κεφάλαια που θίγουν κρίσιμα επιστημολογικά ζητήματα, καθώς και ζητήματα μεθόδου. Στο πρώτο κεφάλαιο, εξετάζεται ιδίως η γενική ένταξη της αξίας ιδέας στο βεμπεριανό έργο, η διαπλοκή των αξιών με το πολιτικό και ηθικό πράττειν των υποκειμένων και η έννοια της πιθανότητας ως κάμψης ενός άκρατου ορθολογισμού της μεθόδου. Στο δεύτερο κεφάλαιο, περιγράφεται η ιδεοτυπική κατασκευή των εννοιών ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων.

Στο δεύτερο μέρος που αποτελείται από τρία κεφάλαια, εξετάζονται βασικές έννοιες της πολιτικής κοινωνιολογίας του Weber. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζεται στην ανάλυση του ορισμού του κράτους και των τυπολογικών γνωρισμάτων του. Στο τέταρτο κεφάλαιο το ενδιαφέρον στρέφεται στην εννοιολογική εμβάθυνση της βεμπεριανής έννοιας της εξουσίας (Macht) και της κυριαρχίας (Herrschaft). Επισημαίνονται εκείνα τα στοιχεία που τις καθιστούν ως έννοιες διακριτές μεταξύ τους. Στο πέμπτο κεφάλαιο δίδεται έμφαση στη στάση που πήρσε ο Weber απέναντι στο κοινοβουλευτικό σύστημα και τη δημοκρατική αρχή. Κρίθηκε σκόπιμη η ενδελεχής επισκόπηση των τοπικών νομικοπολιτικών κυρίαρχων αντιλήψεων στο γερμανικό χώρο, ώστε

να καταστεί εφικτή η ασφαλής εξαγωγή συμπεράσματος σχετικά με τη δημοκρατική ευαισθησία του Weber.

Η μελέτη καταλήγει με ένα τρίτο μέρος (6ο, 7ο, 8ο, 9ο κεφάλαιο), όπου παρατίθεται η βεμπεριανή έννοια της νομιμότητας, ενώ επίσης διερευνώνται και οι τρεις ιδεότυποι της νόμιμης κυριαρχίας. Συγκεκριμένα, στο έκτο κεφάλαιο ο συγγραφέας πραγματεύεται την έννοια της νομιμότητας (Legitimität) ως θεμελιώδη κοινωνιολογική έννοια στο έργο του Weber. Στη συνέχεια, καταγράφεται η συμβολή της για τη σταθερότητα της πολιτικής ισχύος. Επίσης αναλύονται οι απαραίτητες επιστημολογικές προϋποθέσεις για τη νομιμότητα της κυριαρχίας ως ειδικής κατηγορίας προσανατολισμένου κοινωνικού πράττειν. Τέλος, στο έβδομο, όγδοο και ένατο κεφάλαιο, εξετάζονται αντίστοιχα οι τρεις τύποι της νόμιμης κυριαρχίας: ο νομικός-ορθολογικός, ο παραδοσιακός και ο χαρισματικός τύπος.

Διαμέσου της παράθεσης και της κριτικής αντιμετώπισης ορισμένων από τις σημαντικότερες πολιτικές έννοιες της βεμπεριανής κοινωνιολογίας, η μελέτη κατορθώνει να παράσχει στον αναγνώστη μια επαρκή και πρωτογενή ενημέρωση και εικόνα της οικείας προβληματικής. Πετυχαίνει ακόμη να αναδείξει τους λόγους, που το αξιακό στοιχείο λανθάνει μονίμως στο έργο του Weber. Όσο και εάν ο ίδιος ουδέποτε το παραδέχθηκε, η εγγενής ένταση και αμφισημία των πολιτικών ορισμών του οφείλεται κυρίως στην υποκρυπτόμενη όσωση τους με την κοσμοεικόνα που κα-

λούνται να υπηρετήσουν: πρόκειται για την ιδέα της νεότευκτης επιστήμης του κοινωνικού, που θεμελιώνεται στις ανάγκες της εύτακτης οργάνωσης των ανθρωπίνων

πραγμάτων. Συνεπώς, σχετίζεται άμεσα με ό,τι «αξίζει να μάθουμε», ή διαφορετικά ειπωμένο, με το ζήτημα της κοινωνικής ωφελιμότητάς της, ως επιστήμης.

Παναγιώτης Α. Ρέππας

Οικονομική ανάπτυξη. Θεωρία και στρατηγικές

Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002

Ο Α΄ τόμος του συγγράμματος «Οικονομική Ανάπτυξη, Θεωρία και Στρατηγικές» αποτελεί μία αξιόλογη προσέγγιση του καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Παναγιώτη Ρέππα, στα θέματα οικονομικής ανάπτυξης. Έχοντας ως εφευκτήριο τις κλασσικές θέσεις, φτάνει έως τις μέρες μας, παρουσιάζοντας τις νεώτερες θεωρίες και τα σύγχρονα υποδείγματα μεγέθυνσης που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του ενενήντα.

Η ύλη που συμπεριλαμβάνεται στο βιβλίο αυτό είναι κατανοητή σε τρία μέρη. Σε κάθε μέρος ο συγγραφέας στην παρουσίαση ακολουθεί την ιστορική εξέλιξη των θεωριών και των εννοιών που διαπραγματεύεται, με σκοπό να διαφανεί η συνεισφορά των παλαιών ιδεών στις νέες που προστίθενται. Επίσης, γίνεται προσπάθεια εντοπισμού των ιδιαιτεροτήτων κάθε εποχής και του τρόπου με τον οποίο επέδρασαν αυτές πάνω στη διαμόρφωση των νέων προσεγγίσεων.

Έτσι, στο πρώτο μέρος διερευνάται το εννοιολογικό περιεχόμενο διαφόρων όρων, καθώς και ποια ήταν η διαχρονική τους εξέλιξη. Θίγονται επίσης, θέματα μέτρησης της ανάπτυξης και παρουσιάζονται στατιστικά δεδομένα για το επίπεδο ανάπτυξης ομάδων χωρών σε

παγκόσμιο επίπεδο. Το μέρος αυτό κλείνει με τη συζήτηση για τις μορφές οικονομικής οργάνωσης, από την ελεύθερη αγορά και τον κρατικό παρεμβατισμό, μέχρι τον προγραμματισμό και το νεοφιλελευθερισμό.

Σκοπός, λοιπόν, του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου είναι να πραγματοποιηθεί ένας γενικός διαχωρισμός των στρατηγικών οικονομικής ανάπτυξης από τη μία πλευρά, σε αυτές της ελεύθερης αγοράς ή του άκρατου φιλελευθερισμού, και από την άλλη στις παρεμβατικές στρατηγικές του οικονομικού προγραμματισμού. Γι' αυτό άλλωστε, ο συγγραφέας παρουσιάζει με αρκετή σαφήνεια, απλότητα και αμεροληψία, όλες τις στρατηγικές, παρέχοντας έτσι στον αναγνώστη τη δυνατότητα να αντιληφθεί τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνονται οι οικονομικοί στόχοι, καθώς επίσης και να εξάγει συμπεράσματα για τα προβλήματα και τις αδυναμίες που προκύπτουν από την εφαρμογή αυτών των στρατηγικών. Με αυτό τον τρόπο γίνεται κατανοητό ένα σημαντικό μέρος του θεωρητικού υποβάθρου της οικονομικής ανάπτυξης, εξαιρετικά χρήσιμο για την εξέταση περαιτέρω, πιο σύνθετων θεμάτων.

Καθώς, λοιπόν, το εννοιολογικό περιεχόμενο και οι στρατηγικές οι-

οικονομικής ανάπτυξης είναι πλέον γνωστές από το πρώτο μέρος, η ανάλυση προχωρά στο επόμενο βήμα, τον εντοπισμό του πλαισίου αναφοράς των θεωρητικών εξελίξεων. Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο αναφοράς, οι προσεγγίσεις των τεσσάρων κλασικών που παρουσιάζονται, διαφέρουν σημαντικά τόσο στο ζήτημα του μηχανισμού λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, όσο και στους παράγοντες προσδιορισμού της οικονομικής ανάπτυξης και της εξέλιξης του καπιταλισμού. Ενδεικτικά, το ένα άκρο καλύπτεται από την ανάλυση του A. Smith και το άλλο από του K. Marx, ενώ στο ενδιάμεσο με αποκλίσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά, τοποθετούνται οι θεωρητικές αναζητήσεις των D. Ricardo και J.S. Mill.

Αποτέλεσμα της προσπάθειας των κλασικών να συλλάβουν τις μακροχρόνιες διαχρονικές εξελίξεις του οικονομικού συστήματος, ήταν να εντοπίσουν το ενδιαφέρον τους στις γενικές αρχές που καθορίζουν την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Αντίθετα, οι νεοκλασικές θεωρίες, οι οποίες παρουσιάζονται στη συνέχεια του βιβλίου, στρέφονται κυρίως στη βραχυχρόνια ανάλυση και τα μικροοικονομικά μεγέθη. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη θεωρία των σταδίων ανάπτυξης του W.W. Rostow, τη μόνη καθαρά νεοκλασική προσπάθεια κατασκευής μιας γενικής θεωρίας ανάπτυξης που εκφράζει απόψεις σε αντιπαράθεση με τις απόψεις του K. Marx. Η νεοκλασική προσέγγιση κλείνει με την παρουσίαση του θεωρητικού υποδείγματός του J. Schumpeter, το

οποίο προβάλλει τις οικονομικές κρίσεις και το ρόλο του επιχειρηματία ως την κινητήρια δύναμη ανάπτυξης και τελικά υπέρβασης του καπιταλισμού.

Με την έλευση των θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης, ανανεώνεται το ενδιαφέρον για μακροχρόνια ανάλυση, σε ένα όμως πολύ στενότερο επίπεδο, καθαρά οικονομικών μεταβλητών που αναφέρονται στη συσσώρευση κεφαλαίου και στη μεγέθυνση του εισοδήματος. Έτσι, λοιπόν, περνάμε στα πρώτα μαθηματικά υποδείγματα που αναπτύχθηκαν από τους Harrod και Domar καθώς και το, νεοκλασικών προδιαγραφών, υπόδειγμα του Solow. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η προσπάθεια βελτίωσης του νεοκλασικού υποδείγματος με την εισαγωγή του ανθρώπινου κεφαλαίου μεταξύ των συντελεστών παραγωγής, φτάνοντας με αυτόν τον τρόπο στις νεώτερες θεωρίες μεγέθυνσης και στα πιο σύγχρονα υποδείγματα ενδογενούς μεγέθυνσης που εμφανίστηκαν στη δεκαετία του ενενήντα.

Στο τρίτο μέρος του τόμου αυτού, η ανάλυση περνά στην εξέταση των εκσυγχρονιστικών θεωριών ανάπτυξης. Εδώ, το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται κυρίως στις θεωρίες δυαδικότητας, της μεγάλης ώθησης και των θεωριών φτώχειας. Παράλληλα, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στα προβλήματα απόσπασης πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα και τις στρατηγικές ισόρροπης και μη ισόρροπης ανάπτυξης, καθώς και στη συζήτηση για την προτεραιότητα ανάπτυξης του αγροτικού ή βιομηχανικού τομέα.

Θωμάς Γεωργιάδης

Summaries

A. Karassavoglou

Expansion of the EU to the East and expected Immigration flows

One of the most important issues concerning the expansion of the EU to the East, is the volume and the intensity of the expected immigration flows. It is beyond any doubt that movements towards the existing EU member states will most certainly take place. This assumption is supported by the huge differences in the level of social services, the common borders and the existence of immigration networks within the receiving countries. It is also estimated that the main countries-targets of the immigrants will be Germany and Austria. However, it must be stressed that, in the long term, these immigration flows from the East European countries will not cause serious problems to the economies of the receiving countries since their effect will be rather mild, and will not cause any disequilibrium and will definitely not lead to irregularities of the economic and social web of the receiving countries.

Charalampos Kolimbalis

The economy of sports

The main aim of the research is to find out if sport can be counted on to provide in the future, through the application of the relevant strategic and political intervention a dynamic trading which could contribute to the development of the country. The term "sport" is researched in its broad meaning so that all economic activities could be included. The principles of macroeconomic and microeconomic activities are applied to the research of the sports economic activities. Through the macroeconomic analysis we show many details of the occupations which the branch create, the state investments and its contribution to the Gross National Product. Through microeconomic analysis the expenses for sports activities in the household as well as the expenses for sports goods are researched. The data for this research were collected from all the institutes, which have some activity in the sports. In places where there was no correlation to be found some inquiries were sent, and some interviews took place. The main results which were collected in 1994 show that sports contributed 1,3% Gross National Product. The same percentage is shown by steel manufacturers and manufacturers of machines and electrical appliances. 43% of the whole sports product comes from the providers who do not produce sports goods and services. The percentage of the state investments for sport is 1,9% of the whole and 0,7% of the whole expense went to sports. The household expense for sports

goods and services is 1,1% of the whole household expense. The level of the expense for books, newspapers and magazines is nearly the same.

Sophia Avgitidou

Methodological issues in researching childhood

This paper discusses the research processes and methodological choices in the study of childhood. The qualitative research paradigm forms the general context of this analysis. It is argued that children should be perceived as a) subjects and, even more, as participants in the research process, b) social agents and active participants in the production of knowledge which concerns them and c) an internally differentiated social category. The above claims are related both with theories of childhood and practical issues in conducting research with children.

Nikolaos Tsiros

*The use of programs and computing packages
in qualitative research data analysis*

This article presents a critique by Panagiotis Kondylis on the theory of communicative action by Jürgen Habermas. This critique refers on the one hand to epistemology and on the other hand to the content of the German philosopher's theory. The special points which make the Habermasian arguments vulnerable are due to the absence of anthropologic preconditions. On a parallel basis, the descriptive theory of decision by Kondylis and his "sociontology" as an attempt of explanation of the social relationship is sketched. Consequently the theoretical advantages and disadvantages of the analyses of both scholars are pointed out.

Anastasios Roussis

Environmental pollution as a historic result of competition

In this research, an attempt is made to register the difficulties for the formation of International Rules concerning the environment protection. In the following step, we analyze the International Agreements and the obliging character decisions of the International Instruments (hard law), as well as the optional character decisions of the International Instruments (soft law). In the end, we analyze the action of the environmenta protection which the International Organization (U.N.E.P., O.O.C.S., European Council, European Community) develop.

Zoe Antonopoulou
Poety and autonomy

The human individual has to choose between necessity and existential liberty. Each of these two options goes with particular acceptances and practices in the domain of ontology, politics and language. The first one takes out ontological monism, determinist consolations, political heteronomy, predetermination of the criterion of social functionalism and existential isolation. Language comes as well to support this illusion. In the second case, we are talking about a poetic individual. Namely, about an individual who attains to be autonomous from any kind of predestination. His main features are multiformity and variety which stand on an open linguistic expression, on a sense constantly refounded. This is that finally leads to constant revision of the individual itself that produces this sense.

Marina Papastergiou, Christina Solomonidou
*How do pupils use the Internet and what representations
do they form of it?*
A pilot study on pupils aged 10 to 14 years old

In today's Age of the Information Society, one of the goals of the Informatics curriculum in general education is to provide pupils with basic knowledge and skills concerning the Internet. According to the constructivist approach to learning, the design of appropriate teaching sequences requires the prior investigation of pupils' use and representations of the Internet. The aim of this pilot study was to investigate pupils' use and representations of the Internet. Seven pupils aged 10 to 14 participated in two structured interviews. The data analysis showed that they mainly use the Internet as an entertainment tool outside school and that most of them form confused representations of the Internet and its basic characteristics.

Georgia Kakourou-Chroni
*Visitor figures are not enough as a criterion of museum
success. Audience needs require a new approach to
museum marketing*

Marketing has been traditionally associated with seeking to increase visitor figures. This article attempts to revise this concept under the pressure of New Museology and the present reality, which demands that museums should identify, broaden and diversify their audiences and satisfy visitor's qualitative expectations.

This article presents two case studies from the educational programmes of the Coumantaros Art Gallery of Sparta, a branch of the National Gallery of Greece (Athens), to demonstrate how it responds to the requirements of a new approach to museum marketing.

